

ՅԱԿՈԲ ԲՅՈՒՆՅԼԵՐ

ԱՐՅԱՆ
ԵՎ ԱՐՅՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ

Տպավորություններ Միջագետքից
աշխարհամարտի տարիներին
(1914-1918)

Im Lande des Blutes und der Tränen

Ergebnisse in Mesopotamien
während des Weltkrieges

von

Jakob Künzler

1921

Tempel-Verlag in Potsdam

JEREWANER STAATSUNIVERSITÄT
Institut für armenologische Studien

JAKOB KÜNZLER

IM LANDE DES BLUTES
UND DER TRÄNEN

ERLEBNISSE IN MESOPOTAMIEN
WÄHREND DES WELTKRIEGES (1914-1918)

HERAUSGEGEBEN VON
HANS-LUKAS KIESER

Aus dem Deutschen übersetzt von
Dora Sakayan
und
Evelina Makarjan

JEREWAN
VERLAG DER STAATSUNIVERSITÄT JEREWAN

2011

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ

ՅԱԿՈՒՔ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՅԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻՑ՝
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՍ ՔԻՋԵՐ

Գերմաներենից թարգմանեցին՝

Դորա Սաքսյան

և

Էվելինա Մակարյան

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

2011

ՀՏԴ 941 (479.25):950

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+63.3 (5Թու)

Ք 677

Քյունցլեր Յակոբ

Ք 677 Արյան և արցունքի երկրում: Տալափորություններ Միջագետքից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) / Յ. Քյունցլեր: ԵՊՀ, Հայագիտական Հետազոտությունների ինստիտուտ: Թարգմ.՝ Դ. Սաքայան, է. Մակարյան: Վերահրատ. Ղ.-Լ. Քիզեր.- Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2011. 200 + 10 էջ ներդիր:

Գիրքը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը: Քյունցլերը ականատես է եղել 1915 թ. Ուրֆայի Հայ բնակչության բնաջնջմանը: Նրա նկարագրությունները Հաստատում են, որ Հայ ժողովուրդը նահատակվել է օսմանյան կոտավարության նախատեսած ծրագրի Համաձայն:

ՀՏԴ 941 (479.25):950

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+63.3 (5Թու)

ISBN 978-5-8084-1518-8

© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2011

© Թարգմանիչների Համար, 2011

© 1999 Chronos Verlag, Zürich, 2. Auflage 2004

Հանս-Լուկաս Քիզեր

ՅԱԿՈՒՔ ՅՈՒՆՑԼԵՐԻ «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

80-ական թվականների սկզբին, երբ շատ մարդիկ Թուրքիայից Եվրոպա և Շվեյցարիա էին փախչում, իմ ուշադրությունն իր վրա հրավիրեց Հորիցս Ժառանգություն մնացած մի փոքրիկ, խունացած գրքույկ: Հեղինակը՝ 1949 թ. մահացած շվեյցարացի Հիվանդախնամ Յակոբ Քյունցլերն էր, որին 1947 թ. վերջերին շնորհվել էր Բազելի Համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում: Հանձին Քյունցլերի ես տեսնում էի մի Հայրենակցի, որն ապրելով Հայերի, Թուրքերի և քրդերի միջցեղային և միջկրոնական շփումների միջավայրում, ձեռք էր բերել տպավորիչ փորձառություն: Նա գրեթե քառորդ դար ապրել էր օսմանյան Ուրֆայում (1899-1922) և այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը՝ Լիրանանում (1923-1949): Ուրֆա քաղաքը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում, ներկայիս Թուրքիայի Հարավարևելքում՝ սիրիական սահմանի մոտ: Ուրֆա քաղաքն ու գավառը օսմանյան շրջանում կրում էին մի քանի մշակույթների կնիք՝ Թուրքական, Հայկական, քրդական, արաբական և քրիստոնեա-ասորական: Բացի դրանից, այնտեղ կային նաև հրեական և հունական փոքրիկ համայնքներ: 1919-20 թթ. ձմռանը, Հայրենի Բազել քաղաքում անցկացրած արձակուրդի ընթացքում, Քյունցլերը գրի է առել պատերազմյան Ուրֆայից իր «տեսածն ու ապրածը»: Առաջնորդվելով պատասխանատվության զգացումով, որով նա համակվեց որպես սոսկալի իրադարձությունների առանձնահատուկ վկա, 1920 թ. գարնանը Քյունցլերը՝ շնայած Հատուցումից վախեցող մտերիմների դիմադրությանը, որոշեց հրատարակել իր գրառումները: Մեկ տարի հետո Պոտսդամի Թեմփել հրատարակչությունը դրանք լույս ընծայեց «Արյան և արցունքի երկրում»¹ գրքով, որը պատմում է պատերազմի և տառապանքի մասին Ուրֆայի

տարածաշրջանում: Այն՝ քաղաքականապես չեզոք դիտորդի անպաճույճ վկայությունն է առաջին՝ արդիական միջոցներով կազմակերպված ցեղասպանությունից մասին, որը 1915 թ. օսմանահպատակ հայերի նկատմամբ իրագործվեց երիտթուրքերի ռազմական վարչակարգի ձեռքով: Այս վավերագրի պատմական նշանակությունը մեծ է նրանով, որ Հեղինակը՝ որպես դեպքերը մոտիկից տեսած մարդ պարզաբանում է, թե որն է կանոնավոր Հեռագրերով ղեկավարվող և կենտրոնական իշխանություն կոմիսարների կողմից հսկվող «տեղահանումներ» բառի բյուրոկրատական իմաստը: Թուրքիայում՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նացիստական Գերմանիայում այդ բառը չէր նշանակում մի ժողովրդի՝ իր ապրած բնակավայրից տեղափոխումն ու վերաբնակեցումը: Այն պարզապես նշանակում էր նրա բնաջնջումը: Քյունցլերի՝ որպես ականատեսի, վկայությունը աչալրջորեն փաստագրում է տարածքում և տեղում իրագործված՝ ոչնչացման քողարկված քաղաքականությունը: Սակայն ի տարբերություն Ծոռահի, այսինքն՝ Հրեաների ողջակիղման (Holocaust), հայերի ցեղասպանության փաստը եվրոպական տիրող պատմագրության մեջ հանիրավի մինչև օրս չի ներկայացվել որպես ընդհանուրի կողմից ընդունված և բացեիքաց հայտարարված իրողություն: Մտահոգիչ է Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկություն գրեթե իսպառ բացակայությունը գերմանալեզու դպրոցական դասագրքերում²:

Քյունցլերի ուղին դեպի ճգնաժամից ցնցված Թուրքիան

Յակոբ Քյունցլերը ծնվել է 1871 թ. Ափենցել Աուսերհոդեն (Appenzell Ausserrhoden) կանտոնի Հունդվիլ (Hundwill) գյուղում: Ծագումով չքավոր ընտանիքից էր և մանկության տարիներին հաճախ է աշխատել: Վեց տարեկան հասակում կորցրել է հորը, տասնմեկում՝ մորը, որից հետո մեծացել է ազգականների մոտ: Սովորել է հյուսնի արհեստը, ապա 1891-ին մեկնել է Բազել, որտեղ ստացել է հիվանդախնամի (դիակոն) կրթություն: 1898 թ. Ուրֆա մեկնած բազելցի բժիշկ Հերման Քրիստի միջոցով, բեռլինցի հոգևորական Յոհաննես Լեփսիուսը ծանոթացել է Քյունցլերի հետ և ներգրավել նրան «Հայ-

կական նպաստամատույց» կազմակերպության մեջ: Որպես այդ կազմակերպության աշխատակից, 1899 թ. Յակոբ Քյունցլերը ուղևորվել է Ուրֆա, որտեղ ստանձնել է բժիշկ Հերման Քրիստի օգնականի պաշտոնը: Նույն տարում Լեփսիուսը՝ իր ղեկավարած «Հայկական նպաստամատույց» կազմակերպության Հիման վրա ստեղծել է «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպությունը՝ Բեռլինն ընտրելով որպես նստավայր: Քյունցլերի Հիվանդանոցը, որը 1897 թ. Հիմնել էր ցյուրիխցի բժշկուհի Ժոզեֆինե Ցյուրխերը, դարձավ Ուրֆայում բժշկական գործի խաղաղ բևեռ: «Շվեյցարական Հիվանդանոցը» մինչև աշխարհամարտի ավարտը մնաց Արևելքում գերմանական առաքելության պարտականությունների մի մասը, իսկ այնուհետև՝ մինչև 1922 թ. իր լուծարումը, դարձավ շվեյցարական Հաստատություն: Դրանից առաջ ևս, այդ Հիվանդանոցը կարողանում էր իր աշխատանքն իրականացնել շնորհիվ Շվեյցարիայից եկող նյութական օժանդակության, Հատկապես Բազելի մարդասիրական շրջաններից:

Հայկական ջարդերը պատճառ դարձան, որ եվրոպացիները «Թուրքիայի խորքերում» բարեգործական աշխատանքներ ծավալեն: Դեռևս 1895 թ. վերջերին Ուրֆայում տեղի ունեցավ՝ այնտեղ ներկա գտնվող ամերիկացի միսիոներուհի Կորինա Շաթուքի բնութագրմամբ՝ «Ողջակիզում», որի ժամանակ քարյուղով ողողված 3000 Հայեր Հրկիզվեցին քաղաքի մեծ եկեղեցում: Նույն տարում, նույնքան մեծ թվով՝ գրեթե բացառապես տղամարդիկ, զոհվեցին Ուրֆայի փողոցներում և տներում տեղի ունեցող կոտորածների ժամանակ: Իսկ Հրեաներն ստացան դիակները քաղաքից դուրս տանելու և ընդհանուր գերեզմաններում թաղելու նողկալի պարտավորությունը³: Օսմանյան արևելյան նահանգներում իրագործված ջարդերը, որոնց զոհ գնաց 100.000 Հայ, և որոնց մասին լուրը 1895 և 1896 թթ. եվրոպական և անգլոսաքսոնական աշխարհի բոլոր մասերում զայրույթի այլք բարձրացրեց, թեև արևմտյան երկրների արտաքին քաղաքականության վրա որևէ ազդեցություն չունեցավ, սակայն Գերմանիայի, Շվեյցարիայի և եվրոպական այլ երկրների Հասարակայնության լայն շրջանակների Համար Հանդիսացավ Թուրքիայից ստացած առաջին խաբանիչ տպավորությունը: Այդ իրադարձություններից առաջա-

ցած ցնցումը Լեփսիուսի, Յյուրխերի, Քրիստի և Քյունցլերի նման մարդկանց համար մղիչ ուժ դարձավ, որպեսզի այդ մարդիկ անխոնջ նվիրումով տևական գործունեություն ծավալեն օսմանական Թուրքիայում մարդու իրավունքների, փոքրամասնությունների և կրոնական բախումների բնագավառներում: Այդ խմբի յուրաքանչյուր անդամ՝ նայած գտնված վայրում ձեռք բերած անձնական փորձին, մշակեց երևույթների մասին համեմատաբար ուրույն ըմբռումներ և ցմահ կապված մնաց Մերձավոր Արևելքին: 1895-ի ջարդերը շատ եվրոպացիների և ամերիկացիների ուղեղում դրոշմեցին «արյունարբու սուլթանի», «բարբարոս իսլամի» և «վայրագ թրքություն» կարծրատիպ և հարատև պատկերներ: Մյուս կողմից, մասնավորապես գերմանացի քարոզիչները, հայերին ներկայացնում էին որպես «այլասերված ցեղ», «Արևելքի հրեաներ», որոնք դավեր էին լարում և միջազգային հասարակայնության մեջ զրազված էին բանսարկություններով՝ ուղղված Թուրքիայի կուռ և հայրենասեր մեծամասնության դեմ:

1896 թվականին Մեծ Բրիտանիայի և Շվեյցարիայի հասարակության պատշաճություն չափանիշը միջկրոնական բնույթ ունեցող հայամետ շարժման մասնակից լինելն էր: Շվեյցարացի քաղաքական գործիչները և եկեղեցական ու պետական հաստատությունների անդամները համապատասխանաբար էին իրենց զրսևորում երկրով մեկ կազմակերպվող բազմաթիվ միջոցառումների ժամանակ: Եկեղեցական և պետական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև հրեա անհատներ (ներանց թվում առնվազն մեկ ռարբի), համայնավարներ ու մասոններ նույնպես իրենց համերաշխություն էին հայտնում այդ շարժմանը: Այդ ամենի ետևում թաքնված էին միասնական արժեքներ ու հայացքներ, ինչպես նաև մարդու միջազգային իրավունքների զաղափարների միտումը՝ ուղղված ցեղատյացություն, ազգայնամոլություն և իմպերիալիզմի դեմ: Սակայն անմիջապես հիմնադրված բարեգործական կազմակերպությունների Թուրքիա ուղարկված ներկայացուցիչները 1896-1997 թթ. որևէ դիվանագետից, բացի բրիտանացիներից, իրենց գործունեության մեջ ազդու աջակցություն չստացան: Գերմանական դիվանագիտությունը հրաժարվում էր որևէ հովանավորություն ցույց տալուց այն

Հայրենակիցներին, որոնք զբաղվում էին Հայերի քաղաքականապես նուրբ թեմայով և ճանապարհորդում էին օսմանյան արևելյան նահանգներով: Սակայն պատկերը փոխվեց մի քանի տարի հետո: Այդ ժամանակ գերմանացիները մեծ ջանք էին թափում տիրանալու արդեն ստեղծված գերմանական միսիոներական Հենակետերին, այդ թվում և Ուրֆայում եղածներին՝ դրանք Թուրքիայի հետ իրենց քաղաքականություն մեջ օգտագործելու նպատակով⁶:

Յակոբ Քյունցլերը դարձավ գլխավոր Հենակետը Յոհաննես Լեփսիուսի փոքրիկ առաքելական կազմակերպություն, որը 1896-ին ամերիկյան բողոքական միսիոներություն առաջարկով՝ որպես կենտրոն, ընտրեց Ուրֆան: Իր գործնականությունամբ և վստահելիությամբ Քյունցլերը ներկայացնում էր Լեփսիուս անխոնջ իդեալիստի և հրապարակախոսի հակակշիռը: Վերջինս իր անձնական մեծ նվիրածությամբ երեք տասնամյակ շարունակ ոչ միայն օգնություն հասցրեց զոհերին, այլև անգնահատելի հրապարակախոսական գործունեություն ծավալեց հանուն Հայ Դատի⁶: Քյունցլերը նաև շնորհալի գրող էր: Նրա ուժը՝ ապրածը անմիջապես նկարագրելու կարողությունն էր, մի բան, որի նշանակությունը դուրս է գալիս անձնականի շրջանակներից: Քյունցլերը բազմաթիվ հոդվածներ է հրատարակել, ինչպես միսիոներների օրգան «Der Christliche Orient» ամսագրում, այնպես էլ այլ թերթերում և ամսագրերում: Նա գրել է նաև տասից ավելի գրքեր ու գրքույկներ⁷: Նա խոսում էր թուրքերեն, քրդերեն, Հայերեն և արաբերեն: Որպես հաղորդասեր մարդ, նա չփման մեջ էր Ուրֆայի աշխույժ և լարված տարածաշրջանի մարդկանց ամենատարբեր խմբերի հետ: Օրինակ, 1901 թ. նրան տեսնում ենք Ուրֆայի գավառի սահմաններից էլ դուրս, քրդերի ազդեցիկ առաջնորդ Իրրահիմ փաշայի վրանում որպես վերջինիս հյուրը⁸: Ասորիների համար նա հիմնել էր դպրոց (գլուխ 1): Նա մոտ ընկերներ ուներ քրդերի, թուրքերի, արաբների, ասորիների և բնականաբար՝ Հայերի շրջանում, որոնք առաքելական իր աշխատանքում առաջին տեղն էին զբաղում: Թեև նրա շարադրանքները զերծ չէին իր ժամանակներին հատուկ կարծրատիպերից, դրանք ընդհանուր առմամբ աչքի են ընկնում իրենց բաց Հայացքով դեպի կրոնապես, սոցիալապես կամ ազգու-

թյամբ ուրիշը, ինչպես նաև կուսակցությունն ու գաղափարա-
խոսությունը շրջանցող Հեռապատկերով և ընկալման բազ-
մազանությամբ: Նրա գրվածքները Հարուստ են առօրյայի
պատմության կարևոր մանրամասներով:

Ձնայած ծայրահեղ արյունոտ դարավերջին և դրա Հակա-
Հայկական տրամադրություններին, քրիստոնյաների ու մու-
սուլմանների Համատեղ կյանքը Ուրֆայում, ինչպես և օսման-
յան Թուրքիայի այլ տարածքներում, զոնե մակերեսորեն, կրկին
բնականոն հունի մեջ էր մտել: Շվեյցարացիների տնօրինու-
թյամբ գործող միսիոներական Հիվանդանոցը իրեն որոշակիոր-
են հաստատել էր որպես միջկրոնական Հաշտարար Հանդի-
պումների, և ոչ թե կրոնափոխության վայր: Ծուտով այն դար-
ձավ Հասարակության ամեն տեսակի խմբերի ու խավերի կա-
նանց, տղամարդկանց և երեխաների Հիվանդանոցը: Առաջին
աշխարհամարտից առաջ Ուրֆայում Հաշվվում էր մոտ 60.000
բնակիչ, որոնց երկու երրորդը մահմեդական մեծամասնու-
թյունն էր՝ բաղկացած թուրքերից, քրդերից և արարներից, իսկ
քրիստոնյա փոքրամասնությունը Հայերն ու ասորիներն էին:
Նրանցից ավելի քան 2000-ը պատկանում էին բողոքական
Համայնքին, 1000-ը՝ կաթոլիկներին, իսկ գերակշռող մեծա-
մասնությունը՝ Հայ Առաքելական (մոտ 13.000) կամ Ասորա-
կան եկեղեցուն (մոտ 4000)⁹:

1908 թ. երիտթուրքերը (միութենականները), որ մինչ այդ
գործում էին ընդհատակում, սուլթանին զրկեցին իշխանու-
թյունից և վերահաստատեցին 1876 թ. օսմանյան սահմանադ-
րությունը: Հայկական Գաշնակցություն կուսակցությունը, որի
Հեղափոխական առանձին խմբերին Արդուլ Համիդը Հակազդել
էր դաժան բռնությամբ, միանգամից դարձավ օրինական կու-
սակցություն: Այն միութենականների Հետ մտավ ընտրական
դաշինքի մեջ, իսկ նրա Հեղափոխական անդամները Հանկարծ
ճանաչվեցին որպես ազատության Հերոսներ: Երիտթուրքերը
Հրապարակավ զղջում էին 1890-ական թվականների կոտո-
րածների Համար, մի բան, որ շատ ավելի դյուրին էր, քանի որ
դրանք կարելի էր նշավակել որպես «Հին վարչակարգի»-ի
ոճրագործություններ: Նրանք երազներ էին կառուցում Համա-
տեղ, իրավահավասար ապագայի մասին՝ ժամանակակից,
սահմանադրական Օսմանյան կայսրության մեջ: Հետադի-

մական իսլամական ուժերն իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին: Նրանց անհանգստացնում էր հարյուրամյակներ շարունակ ենթակա քրիստոնյա «խնամարկյալների» (zhimmi) հավասարեցումը, նրանց ինքնավստահ վարքագիծը և տնտեսական-մշակութային աշխուժությունը. վախենում էին, որ ինչպես 1895-ին, նրանք կձգտեին տիրանալ արևելյան նահանգներին, ինչպես նաև Կիլիկիային (Ադանա): 1909 թ. գարնան Ջարդերը սահմանափակվեցին Ադանայի շրջանով, սակայն քիչ էր մնում վերածվելին համատարած աղետի, եթե երիտթուրքերը վճռական միջոցներ չձեռնարկեին հետադիմականների դեմ՝ մայրաքաղաքում և հատկապես Ուրֆայում: Մյուս կողմից, Ադանայի և այլ քաղաքների պաշտոնական վերաբերմունքը երկիմաստ էր և տազնապալի հարցեր էր հարուցում ապագա թուրք-հայկական համակեցությունից վերաբերյալ: Սակայն թեպետ և կային հոգեմաշ կասկածներ, հաղիվ թե որևէ մեկի մտքով անցներ, որ երիտթուրքերի կուսակցությունից կարծր կորիզը վեց տարի հետո պիտի գործի դնել ցեղասպանություն: Քանի որ միութենականները արդեն 1908-ին սահմանադրություն և քաղաքացիական իրավունքների համար ազատական մարտիկներ չէին, այլ իշխանամետ հայրենասերներ, որոնք զնալով ավելի էին ձգտում անզիջում ազգայնամոլություն և այլևս չահագրգռված չէին բաղմազգ «օսմանիզմի» մեջ, կայսրության տարածքային կորուստները Բալկաններում և Մազրեթում նրանց առաջնորդեցին վարչակարգի զգալի կոչտացման: 1913-ից միութենականներն սկսեցին կառավարել ինքնիշխան եղանակով: Կուսակցությունից շատ անդամներ, ինչպես և վկայում է Քյունցլերը (գլուխ 2), սկսեցին առանց քաշվելու խոսել «հայերին վերացնելու անհրաժեշտությունից» մասին, քանի որ հայերը խոչընդոտելու էին Փոքր Ասիայում միատարր ազգային տարածք ստեղծելու ծրագրին, որն իշխողները համարում էին իրենց միակ ելքը:

Հայերի ցեղասպանութիւնի ժամանակակից վկան

Ահա այստեղ է, որ սկսւում է «արյան և արցունքի երկիրը»: Սոր մտահոգութեամբ էին հետևում Քյունցլերն ու հատկապես նրա ամերիկացի համամիսիոներականները կառավարութեան՝ պատերազմին ներգրավելու մեծածավալ նախապատրաստութիւններին: Բնականաբար նրանք դեռ տեղյակ չէին գերմանա-օսմանյան գաղտնի համաձայնագրի մասին, որը երիտթուրքական վարչակարգը 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրեց՝ լցված հպարտութեամբ այդպիսի պատվարներ կերակրելու համար: Համաձայնագիրը նախատեսում էր, որ թուրքերը պատերազմի մեջ կմտնեն Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի բռնկման դեպքում, պատերազմ, որը մեկ օր առաջ արդեն հայտարարված էր: Վարչակարգը ձգտում էր պատերազմի, քանի որ նրա մեջ էր տեսնում մի շարք նպատակների իրականացում: Հիմնական նպատակներից էր՝ 1914 թ. սկզբներին միջազգային հավանութիւն ստացած՝ հատկապես քրդերով և հայերով բնակեցված արևելյան նահանգներում բարեփոխումների խափանումը: Այդ այսպես կոչված «հայկական բարեփոխումները» Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր (1878) Արևելքի քաղաքականութեան մեջ մնացին մշտապես արծարծվող, սակայն երբեք լուծում չգտած հարց: Քյունցլերի հիշատակած բարեփոխումների համար ուղարկված եվրոպացի գլխավոր տեսուչները արդեն օգոստոսին երկրից արտաքսվել էին (գլուխ 1): Ընդհանուր գորակոչի կողքին, պատերազմի նախապատրաստութիւնների մաս էին կազմում բռնագրավումները, կապիտուլյացիաների (արտասահմանցիների առանձնաշնորհ) վերացումը և մանավանդ խստորեն կազմակերպված քարոզչութիւնը: Այդ միջոցառումները չնպաստեցին պատերազմի ժողովրդականացմանը: Դրա փոխարեն՝ շատ վայրերում, ինչպես Ուրֆայում, այդ միջոցառումները թունավորեցին միջցեղային միջնուղորտը: Պատերազմի քարոզչութիւնը հենց սկզբից որդեգրեց հակահայկական կեցվածք: Գերմանացիների դրդումով վարչակարգը 1914-ի հոկտեմբերի վերջին սկսեց սադրիչ գործողութիւններ՝ հարձակվելով Սև ծովի ուսական քաղաքների վրա: Դեկտեմբերին էնվեր փաշան ձեռնարկեց Ռուսաստանի փառատենչ արշա-

վանքը, որը պիտի իրականացնէր Համաթուրքացման մեծ երազանքը՝ փոքրասիական և կովկասյան մուսուլմանների միավորումը: Արչավանքը վերածվեց ռազմական և մարդկային աղետի: Աղավաղված Հաղորդումներով՝ 1915 թ. ապրիլի վերջի Վանի Հայերի դիմադրութեան և նրանց՝ ռուսների հետ Համագործակցութեան մասին, երիտթուրքական վարչակարգը մուսուլման մեծամասնութեանը հրահրեց Հայկական Համայնքի դեմ: Սպասվածից շատ ավելի դժվարին Արևելյան ճակատի թիկունքում ծայր առավ Հայերի՝ որպէս ներքին թշնամիների, անխտիր բնաջնջում:

Ստամբուլի օսմանյան պետական արխիվներում միայն վերջերս ուսումնասիրման Համար մատչելի դարձած ներքին գործերի նախարարութեան հեռագրերը վկայում են ճեպագրերով հրահանգված կանոնավոր «տեղահանումներին» մի ծրագրի մասին, որը ուժի մեջ մտավ 1915 թ. գարնանը և ընդգրկեց ամբողջ Փոքր Ասիան՝ ձգվելով պատերազմական գոտուց շատ ավելի հեռավոր տարածքներ: Տասնամյակներ շարունակ թուրքական պետութիւնը փորձել է տեղահանումներն արդարացնել՝ ներկայացնելով դրանք որպէս ռազմական, և նույնիսկ մարդասիրական անվիճելի անհրաժեշտութիւն: Մինչդեռ ներքին գործերի նախարարութեան պաշտոնական փաստաթղթերը գրում են ընդհանուր տեղահանումների մասին, տեղում եղած ականատեսները, ինչպէս Քյունցլերն էր, փաստագրում են, թէ իրականում ինչ կատարվեց: Այդ իսկ պատճառով այդ վկայութիւնները առանցքային նշանակութիւն ունեն, քանի որ պատասխանատու միութենականների և նրանց «Հատուկ կազմակերպութեան» (Teschkilat-Mahsusa) արխիվները կա՛մ ոչնչացվել են, կա՛մ անհետ կորել: Գաղտնի ցուցումները, որոնք Համակցվում էին աքսորի հրամաններին, կարելի է՝ ժամանակի հանգամանքները ի մի բերելով, մոտավորապէս վերակառուցել: Սակայն ի տարբերութիւն Գերմանիայի, որը հրեաների ողջակիզումից հետո բացել էր իր արխիվների դռները, Թուրքիայում մինչև օրս երբեք արխիվների անարգել բացում տեղի չի ունեցել: Քյունցլերը լույս է սփռում միութենականների կենտրոնական վարչակարգի կողմից ուղարկած Հայի և Ահմեդ բեյ սպաների վճռական դերի վրա, որոնք կազմակերպեցին Ուրֆայում Հայ ժողովրդի բնաջնջումը՝ այն

իրագործելով ժանդարմների, զինվորականների և անկանոն ուժերի օգնությունը (սկսած գլուխ 5-ից): Ականատեսների նմանատիպ Հաղորդումներ էին ստացվում նաև այլ քաղաքներից: «Տեղահանումները» ծրագրված էին որպես մաշեցնող երթեր, ուղեկցված զանազան, այդ թվում նաև՝ սեռական վայրագություններով, դիտմամբ ընտրված խճճված արահետներով, որպես վերջնակետ ունենալով Սիրիական անապատը: Ականատես կանայք, որոնց խոսքը Քյունցլերը մեջ է բերում որպես Հավաստի աղբյուր, եղելությունների որոշ մանրամասներ կարողանում էին պատմել միայն կանանց (գլուխ 8): Քյունցլերի և մյուս ականատեսների Համար մահվան երթերն ավելի սարսափելի, ավելի «ապամարդկայնացնող» էին, քան մահվան մնացած բոլոր ձևերը. դրանց զոհ զնացին Հատկապես տղամարդիկ, որոնց որպես կանոն երթից առաջ կանանցից ու երեխաներից բաժանում էին: «Կասկած չկար, բոլոր ուրֆացիները պետք է անապատում մահանային, դա ծրագիր էր և ցանկություն: Դրա Համար էին նրանց շարունակ այստեղից այնտեղ քշում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար» (գլուխ 19):

Հայերի ցեղասպանությունը տեղի ունեցավ Հիմնականում 1915 թ. ամռան և աշնան ամիսներին՝ արևելյան նահանգների տարածքում, Սև ծովի և Սիրիական անապատի միջև: Պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին, որն Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ որպես երիտասարդ պատմաբան բրիտանական կառավարության Հանձնարարությունը զբաղվում էր Հայերի ճակատագրով, 1967 թ. խոր ձերբության Հասակում գրեց. «Տեղահանումները գործադրվում էին կամահոժար և Հաշվարկված վայրագություններ, որպեսզի Հնարավորին չափ շատ մարդկանց կյանքեր արժենային: Դա միութենականների Հանցագործությունն էր: Այն ժամանակվա իմ ուսումնասիրությունը մտքիս մեջ թողել է այնպիսի անջնջելի տպավորություն, որը չկարողացավ մթազնել Երկրորդ աշխարհամարտի նացիստների ձեռնարկած ավելի սառնարյուն և լայնածավալ ցեղասպանությունն անգամ»¹⁰: Հաշվում են, որ 1915-16 թթ. ցեղասպանությունը ունեցել է մեկ միլիոն զոհի ուժգնություն:

Կյանքի զանգվածային ոչնչացումը իր սկիզբն առավ 1915 թ. ամռանը Խարբերդի մոտ, Գյոյջյուկ լճի ափին, 150 կմ Ուր-

Փայից Հյուսիս: Միայն Հենց այդ վայրում տեղի ունեցավ ավելի քան 10.000 տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների սպանողը: Որպես ջարդարարներ՝ իշխանությունները վարձեցին սառը զենքով զինված տեղացի սունի քրդերին, մինչդեռ Հյուսիսում գտնվող Գերսիմի ալևի քրդերը իրենց ինքնավար տարածքը դարձրին Հետապնդվողների առանձին խմբերի համար միակ ընդհանուր ապաստարան: Ոչ թե Քյունցլերը, այլ նրա ամերիկացի միսիոներ գործընկերները (որոնց Հետ նա այդ տարիներին կապի մեջ էր), ինչպես նաև ամերիկացի Հյուպատոս Դեյվիսը, գրավոր և լուսանկարային փաստազրումներ ունեն Սարբերդի՝ իրենց անվանումով, բնաջնջման կամ մահվան ճամբարների մասին¹¹: Մի ամբողջ ժողովուրդ «զոհասեղանի» վրա էր, ինչպես Ուրֆայի գերագույն հոգևորականն էր արցունքն աչքերին Քյունցլերին ասել (գլուխ 5): Չնայած հրատուր ու հստակ կոչերին, որոնցով միսիոներները, այդ թվում և Քյունցլերը, ահազանգում էին՝ (Քյունցլերը ժամանակին դիմել էր Հալեպի Հյուպատոսներին, տե՛ս գլուխ 4), պատերազմով կլանված պետությունները չէին կամ հազիվ էին արձագանքում:

Քյունցլերը, ինչպես ինքն է շեշտում իր գրքի սկզբում, միակ չեզոք ականատեսն էր պատերազմական շրջանի Ուրֆայում, որտեղով անցնում էին Հյուսիսից եկող տեղահանվածների քարավանները: Նա «սերտ չփման» մեջ էր ոչ միայն Հայերի Հետ, ինչպես որ նրա դանիացի գործընկերուհի Կարեն Եփփեն (նույնպես Գերմանական արևելյան առաքելության աշխատակցուհի) էր, այլև իշխանությունների ներկայացուցիչների և քրդական, արաբական, թուրքական ու քրիստոնյա ասորական շրջանակների Հետ: Այդ բազմապիսի կապերն ու ներթափանցումները նրա վկայություններին անսովոր նյութ էին մատակարարում: Ճշգրտումների համար նա Հենվում էր անձնական օրագրային նշումների, ինչպես նաև իր կնոջ գրառումների վրա (գլուխ 4): Նրա գործընկերների՝ միսիոներ Բրունտ էքարթի (գերմանական գորգագործարանի ղեկավար Ֆրանց էքարթի եղբայրը) և քրիստոնյա ասորիների քահանա Եփրեմ ձոնազյանի (որին զինվորական դատարանում պարտադրել էին կատարել Հայերենի թարգմանչի պաշտոնը) հաղորդումների Հետ միասին, Քյունցլերի վկայությունը հնա-

րավորություն է տալիս հստակորեն պատկերացնել այդ տարիների Ուրֆան¹²:

Ուրֆան՝ Ջեյթունի, Վանի և Ջերել Մուսայի (Մուսա-լեո) կողքին փաստորեն միակ վայրն էր, որտեղ հայերը կարողացան գինված դիմադրություն ցույց տալ: Ի տարբերություն Վանի՝ նրանք այստեղ այդ քայլին դիմեցին, ելնելով հուսահատ, անելանելի իրավիճակից: Առաջնորդների մեծ մասն արդեն սպանված էր: Ի դուր էին ջանում միսիոներները հասկացնել այս հանգամանքը իշխանություններին, հատկապես գերմանացի սպա Վոլֆսքելին (Wolffskeel), որը ղեկավարում էր հրետանային գնդակոծումը (գլուխ 18): Նրանք ղեմ էին առնում խուլ ականջների: Գերմանացի սպաների ներկայությունը, ի դեպ, ոչ միայն Ուրֆայում, բնակչության մոտ այն տպավորությունն էր ստեղծել, որ վերջին հաշվով գերմանացիներն էին պատասխանատու ինչպես թուրքերին պատերազմի մեջ ներքաշելու, այնպես էլ հայերին վերացնելու հարցում: Այդ ասեկոսները կարող էին դուր գալ միայն երիտթուրքական ռազմական վարչակարգին:

Քյունցլերը, ճոնադյանն ու Բրունո էքարթը իրենց վկայությունները շարադրել են իրարից անկախ: Հսկայական տարբերություն կա նրանց վերաբերմունքի մեջ արևելյան ճակատից փախչող մուսուլման փախստականների հանդեպ: Եթե ճոնադյանը նրանց նկարագրում է սառը և փոքր-ինչ անարգալից տոնով, ապա Քյունցլերը նրանց հասցեին միայն ջերմ խոսքեր է ասում: Իրապես, վերջինս 1916 թ. սկսեց նաև հիշարժան, մեծածավալ բարեգործական միջոցառում՝ նաև քրդերի տառապանքը մեղմելու համար: Ոչ նվազ նախատինքով նա նշեց, որ եվրոպական ոչ մի թերթ չէր անդրադարձել քրդերի քստորներին (գլուխ 31): Քյունցլերի կապվածությունը քրդերի հետ, որը շարունակվեց նաև Ուրֆայից նրա հեռանալուց հետո, հաճախ մոռացության է տրվել, գլխավորապես հայերի հարցում նրա ներգրավվածության պատճառով: Յակոբ Քյունցլերն իրեն համարում էր «ամբողջ աշխարհում հալածված էակների օգնական»¹³:

Անգամ ամենատազնապալի օրերին մերժված հայերին իրենց օգնությունը ցուցաբերելու ընթացքում Քյունցլեր ամուսինները, արար սպասավոր Ալին, Կարեն Եփփեն, Բրունո

էքարթը, կապուցին վանականները և շատ ուրիշներ, իրենց կյանքը վտանգի էին ենթարկում: Հատկապես էլիզարեթ Քյունցլերը (1875-1968) պատկանում է այն անվեհեր «միսիոներուհիներին» թվին, որոնք՝ որպես ուսուցչուհիներ, բուժքույրեր, բաժանմունքի ղեկավարներ, որբերի մայրիկներ, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հանդես էին գալիս հույժ տպավորիչ նախաձեռնություններով: Յակոբ Քյունցլերի համատարած ճանաչում գտած ծառայությունների թիկունքում թաքնված է նրա նվազ ճանաչված կնոջ վաստակը: Երբ նա վհատվում էր, կի՛նն էր, որ ուժ էր ներշնչում նրան (գլուխ 15): Դեռ պատերազմի սկզբում նա անձնական նախաձեռնությամբ ուրֆացի հայ կանանց և մեկ թրքուհու, մեկ քրդուհու և մեկ արարուհու հետ ի նպաստ Կարմիր մահիկի դրամ հավաքեց: Դրանով Քյունցլեր զույգը ղեղորայք ու վիրակապ գնեց և Արևելյան ճակատ հասցրեց¹⁴: Ինչպես Քյունցլերների՝ քուրդ վերարձակների օգտին հետագայում իրագործած բարեգործական միջոցառումը, այս նախաձեռնությունը ևս նպաստեց, որ Եվրոպայի գյավուրների (ոչ մուսուլմաններ) հեղինակությունը բարձրանար, դրանով իսկ լայն ասպարեզ բացվեց իրենց գործունեություն համար: Ձէ՞ որ միսիոներները՝ քրիստոնյա փոքրամասնություններին ցուցաբերած իրենց բացառիկ ուշադրությամբ, մուսուլման մեծամասնության աչքում կասկածելի էին դարձել:

1915 թ. ամառվանից սկսած Յակոբ և Ելիզարեթ Քյունցլերները՝ ինքնապաշտպանություն նպատակով, գործում էին մեծ մասամբ իրարից անկախ: Ամուսինը՝ գտնվելով իշխանությունների շատ ավելի խիստ հսկողություն ներքո, ուրախ էր, որ գաղափար չունեի կնոջ՝ հաճախ արգելված ձեռնարկների մասին: Նրա կի՛նն էր, որ կազմակերպել էր մահմեդական տներից փախած հայ աղջիկների տեղափոխումը Հալեպ: 1917-ին թուրք ընկերուհիների միջոցով երկու տուն վարձեց և այնտեղ ապօրինի որբանոց հիմնեց (գլուխ 33)¹⁵:

Մինչև հիվանդանոցի փակվելը իշխանությունների կողմից՝ Քյունցլերը իրեն նվիրել էր «բժշկությունը աղքատների շրջանում», ինչը 1915 թ. ամառվանից ի վեր «ահռելի մեծ չափերի» էր հասել¹⁶: 1916-ի ամառվանից նրա հիմնական խնդիրն էր օգնություն կարոտ չուրջ 2500 տեղահանվածներին

պահելը, որոնք պատասպարվել էին Ուրֆայում և նրա շրջակայքում: Դրա վրա ծախսվող անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների գրեթե կեսը գալիս էր Բազելից:

Ականատեսի ճնշող բռն ու ապրումները, ոստիկանական հետապնդումների վախը և հանպատրաստից իրականացված բարեգործությունների մեծ թիվը ջլատում էին Ուրֆայի միսիոներների ու միսիոներուհիների մարմնական ու նյարդային ուժերը: Քյունցլերի բարեկամ, երիտասարդ ամերիկացի Ֆրանսիս Հ. Լեսլին առաջին զոհն էր: 1915 թ. Հունիսից Ուրֆայում հավաստիության աստիճանի խտացան հայ ժողովրդին բնաջնջելու լուրերը, մի բան, որին մեծ մասամբ նպաստեց Դիարբեքիլից միսիոներ բժիշկ Սմիթի արտաքսվելու լուրը: «Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կորցրեց իր հանգիստը»: Ոստիկանական հարցաքննությունները Հայկական թաղամասի ավերումից հետո, որի մեջ նա շրջափակված է եղել, իշխանությունների կողմից նրան վատահաված հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը և Ուրֆայի փողոցներում ու հրապարակներում ամեն օր հայերի բնաջնջման տեսարանները, նորաթուխ հայրիկ Լեսլիին մղեցին ինքնասպանության (գլուխ 17): Դանիացի Կարեն Եփփեն՝ մահվան վտանգի տակ, իր տանը թաքցնում էր երիտասարդ հայ տղամարդկանց: Նույն համարձակության համար Ուրֆայի կապուցիստները վճարեցին ձերբակալությանը և արտաքսմանը (գլուխ 24): 1917-ին Քյունցլերը գնաց Ստամբուլ՝ ուղեկցելով նյարդային համակարգի լուրջ վնասվածք ունեցող Կարեն Եփփենին, ինչպես նաև բազելցի Բեստրիս Ռոնբերին, որի Հայկում գտնվող որբանոցները իշխանությունները լուծարել էին: 1917-ին գերմանացի մի սպայի միջոցով Բեռլին՝ միսիոներության տնօրինությանը ուղարկված իր նամակում Քյունցլերը հոգնած սրտով գրում էր. «Պատերազմի վերջին երկու տարիներին բավականաչափ հալածվել եմ, վերջերս նաև չորս օր ձերբակալված եմ եղել, այնպես որ ես առաջին հերթին կուզեի հեռանալ այս վայրից»¹⁷: Տուրք տալով Ուրֆայի կաղիի (գլխավոր դատավոր) հիշատակին, Քյունցլերը սրբագրում է «վայրագ թուրքի», ինչպես նաև մուսուլմանի իմիջը (կերպարի ընդհանրացած կարծիքը): Այն մարդը, որին Քյունցլերը բնութագրում է որպես լավագույն բարեկամ կամ եղբայր, քաջություն էր ունեցել

Հրապարակավ դիրքավորվելու հայերի հանդեպ կիրառվող ոճրագործությունների դեմ, ինչպես նաև ապօրինի կերպով իր մոտ տեղավորելու հայ փախստականների (գլուխ 24):

Նոր մոտեցումներ և հուսախաբույթյուններ

Պատերազմի ավարտը 1918-ին, թվում էր, հուսալի շրջադարձ էր լինելու Ուրֆայի և ամբողջ Անատոլիայի համար, որտեղ պատերազմից ամենաշատը տուժած հայ ժողովրդի ողջ մնացածների համար վերապահված էր լինելու կանոնավոր մի բնակատեղի (գլուխ 43): Քյունցլերը նույնպես դրա հույսն ուներ (Լեւիսիուսին ուղղված նամակը, էջ 191): Սևրի հաշտության պայմանագիրը (1920) նախատեսում էր անկախ Հայաստան՝ Անատոլիայից նշանակալի հատվածով: Մինչ այդ, սակայն, զանազան գործոններ անհնարին դարձրին Փոքր Ասիայում միջազգայնորեն ընդունելի բազմացեղային կարգի ստեղծումը: Այդ գործոններն էին իմպերիալիստական ազահույթյունը, Մեծ Հայաստանի անիրականանալի պահանջները և բոլշևիզմի դեմ ուժեղ Թուրքիա ունենալու շահագրգռությունը: Իսկ ամենից առաջ այն փաստը, որ արևելյան նահանգներում, չնայած աշխարհամարտում իրենց կրած պարտությունը, երիտթուրքերի զաղտնի կազմակերպությունների տրամադրություն տակ դեռևս կային անխաթար մնացած ռազմական և վարչական պաշարներ: Արևելքում՝ զենքերալ Բեմալ փաշան (Աթաթուրք) կազմակերպեց թուրք ազգայնականների ազատագրական պատերազմը, որը նա՝ քրդերին սիրաշահելու նպատակով, ներկայացնում էր որպես մուսուլմանների պայքար օտար զավթիչների և ներքին դավաճանների դեմ: 1919 թ. մարտին բրիտանացիների կողմից Ուրֆայի գրավումն ապահովեց կես տարվա խաղաղ և արագ վերակառուցման շրջան (գլուխ 46): Բրիտանացիների փոխարինումը Փրանսիական զորքերով արդեն դժգոհություն հարուցեց մահմեդականների մոտ: Քյունցլերի գիրքը չի պարունակում 1919 թ. աշնանից մինչև 1920 թ. գարունը ձգվող այն հուզումնալի ամիսները, երբ թուրք ազգայնականների զինված ուժերը ջախջախեցին Փրանսիական օկուպացիոն նվաստ

Ջոկատները: 1919 թ. ամառվանից սկսյալ Քյունցլերները մեկ տարի Շվեյցարիայում էին: Ընկալման այդ բացը լրացնում է միսիոներությունից բազմաթիվ Անդրեսա Ֆիշերի (Andreas Vischer)՝ շվեյցարական Հիվանդանոցի տեսանկյունից գրված տեղեկագրությունը, ինչպես և նրա կնոջ՝ Գերտրուդ Ֆիշեր-Օերիի (Gertrud Vischer-Oeri) օրագիրը¹⁸: Նրանք ցույց են տալիս իրողություններ, որոնք ոչ ոքի չեն զարմացնում և ոչ էլ պատիվ են բերում ազգային Հերոսապատմանը: Ինքնություն կերտմանը ձգտող «ազատագրական պատերազմի» գլխավոր արդյունքը եղավ Ուրֆայից և գրեթե ամբողջ Անատոլիայից ոչ մուսուլմանական տարրերի վերջնական բացառումը, ինչպես նաև՝ մինչև օրս Հակասություններով լի, միացեղ ազգայնականության Հիմնումը:

Երբ Քյունցլերը 1920-ի օգոստոսին կրկին Ուրֆա ժամանեց, քեմալական «ազատագնդի զինվորները» տեղ ու տիրակալ էին, իսկ քրիստոնյաները՝ նորից ահաբեկված: Քյունցլերը ենթարկվեց Հետապնդումների՝ կարծեցյալ լրտեսություն համար: Ծնորհիվ այն վստահություն, որ վաստակել էին Քյունցլեր ամուսինները ամբողջ տարածքում, նրանք կարողացան մեկ անգամ ևս տեղավորվել, սակայն միայն ժամանակավորապես: Քյունցլերի երազանքը՝ շարունակել Ուրֆայում ինքնուրույն բժշկական գործունեությունը, փշրվեց Անկարայի կառավարության կողմից բարձրագույն արգելապատի պատճառով (գլուխ 64): Տարիներ շարունակ նա կատարել էր բժշկի աշխատանք և վայելել Համապատասխան Հեղինակություն: Ամենուրեք նրա մասին խոսում էին որպես «դ-ր Քյունցլեր», իր գրքում ճոնազյանը ևս նրան այդպես է անվանում: Իր անձնական նամակները նա ամեն անգամ ստորագրում էր «Dr. Jakob Künzler»-ով, որի մեջ «Dr.»-ը զարմանալիորեն նման էր «Dr.»-ին... Ամուսինների ապագան, սակայն, կապված էր ամերիկյան բարեգործական «Մերձարևելյան նպաստատույց» կազմակերպության Հետ, որը ֆինանսավորում էր Լիրանում Ղազիրի որբանոցների աշխատանքը: Այդ աշխատանքին Քյունցլերն իրեն նվիրեց մինչև 1931 թ.: Այնուհետև նա ընդգրկվեց Հայ այրիների խնամքի և առողջարանի կառուցման աշխատանքների մեջ: Զույգը ցմահ մնաց Լիրանում: «Այն ոչ Հայր, որի անունը ամենից հաճախ էր հնչում մեր Հարցա-

գրույցներում, պապա Քյունցլերն էր» - գրում են Դոնալդ Միլերն ու Լորնա Դուրյան-Միլերը իրենց գրքում, որոնք պատմագրում են Հայերի ցեղասպանությունը ելնելով վերապրողների բանավոր հաղորդումներից: Նրանք համոզված են, որ Հայերը դեռ երկար պիտի հիշեն այն սերն ու հոգածությունը, որը Յակոբն ու նրա կինը՝ էլիզաբեթը, նվիրեցին այդ ժամանակների խեղճերից ամենախեղճերին¹⁹:

Սույն Հրատարակության ու նրա լրացումների մասին

«Արյան և արցունքի երկրում» գրքի նոր Հրատարակությունը (1999/2004 թթ.) հիմնված է բնագրի վրա և լրացված է Լեփսիուսին ուղղված Քյունցլերի նամակով: Բացի դրանից, ավելացված են մի քանի լուսանկարներ և մի քարտեզ, ինչպես նաև Յակոբ Քյունցլերի չորս հոդվածները, որոնք Հրատարակվել են Լեփսիուսի և «Der Christliche Orient» ամսագրերում²⁰: Հոդվածներից երկուսը որոշակիորեն գրքի շարունակությունն են: Ներկա Հրատարակության մեջ դրանք Հերթական գլուխներ են, որոնց թվերը տեղադրված են փակագծերի մեջ (54-64): Այդ գլուխները ներկայացնում են Ուրֆայի շվեյցարական Հիվանդանոցի երկու վերջին տարիները (1920-1922), այսինքն՝ Քյունցլերների վերադարձի շրջանը Հայրենիքում անցկացրած արձակուրդից հետո: Հիվանդանոցում համառ աշխատանքի հետ միասին Քյունցլերն այդ շրջանում նվիրվել էր Մերձարևելյան նպաստամատույցի հանձնարարության՝ քրիստոնյա որբ երեխաների տեղափոխմանը Թուրքիայից Սիրիա:

«Կարմիր մահիկի համար» հոդվածի մասին արդեն նշեցինք: Մինչև 1928 թ. անտիպ «Թուրքերը և Հայերը, նոր փուլ» հոդվածում Քյունցլերը հաշտեցման հարցը զետեղում է ցեղասպանության հարցից առաջ: «Der Orient» ամսագրի տվյալ համարի իրավամբ մերժված նախագիծը, որից ծագել էր այդ հոդվածը, կրում էր «Նվիրվում է թուրքերին և Հայերին» վերնագիրը: Ով որ այն կարդա, կնկատի, թե ինչքան դժվար էր, նույնիսկ քիչ թե շատ տեղեկացված հեղինակների համար, համոզիչ կերպով ներկայացնել իրենց թեման՝ Հայ-թուրքական հարաբերությունները, ցեղասպանությունը և մեղավորու-

Թյան Հարցը: Ժամանակն այդ շրջանում, ցավոք, ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Գերմանիայում ղեռնա չէր Հասունացել խորաթափանց քննարկումների Համար: Նույնիսկ Քյունցլերի Հողվածը պարունակում է մտքերի վիճելի զարգացում, որը լույս է սփռում այդ ժամանակվա բանավեճերի բնույթի վրա: Նա օգտագործում է «պատիժ», «մեղսակցություն» և քաղաքական «Հավատարմություն» Հասկացությունները՝ տարակուսելի պարզեցմամբ և շարունակում է կիրառել ժամանակավրեպ, բազմացնել «օսմաններ» Հասկացությունը Թուրքիայի նկատմամբ, որը 1928-ին նշում էր ցեղազգային պետության իր նախնական վիճակը: Իրավացիորեն նա խոսում է «Թուրքական քաղաքականությունը փոփոխելու խիստ անհրաժեշտության մասին», քաղաքականություն, որը «բացառելով իր ոչ զտարյուն թուրքական տարրերին» «նպաստել է ոչ թե կառուցելուն, այլ դարձյալ քանդելուն»:

Տարակուսելի, նույնիսկ սաղրիչ է՝ Թուրքերին ու Հայերին որպես եղբայրներ և քույրեր տեսնելու նրա մոտեցումը: Ըստ Քյունցլերի նրանց Հարաբերությունը կարող է բարելավվել միայն այն դեպքում, եթե նրանք «մեղքի Հարցին անկանխակալ պատասխան» տան և «անհրաժեշտ խոստովանությունն» անեն: Հատկանշական է, որ ինքը՝ առանց պատասխանի նշույն անգամ ունենալու, Թուրքիայում «նման խոստովանողներին» Հարցն է ղնում: Թեև նա գիտակցում է զրա անիրականալիության աստիճանը, նա իր Հավատն է արտահայտում, աշխարհամարտից ի վեր երկու «իրարից անսահմանորեն Հեռացած» եղբոր և քրոջ Հաշտեցման մասին: Անսպասելի է Քյունցլերի այն արտահայտությունը, որ իր բարձր գնահատանք ստացած ծառայությունը՝ 1921-1922 թթ. 8000 քրիստոնյա որը երևիսանների ղեպի Սիրիա տեղափոխումը, «ճիշտ ուղին» չի եղել: Նա ինքը այդ աշխատանքը մի քանի տարի առաջ որակել էր որպես իր կյանքի ամենագեղեցիկը (տե՛ս գլուխ 57-62): Սակայն, ըստ իրեն, ճիշտ ուղին կլինե՞ր անատոլիական Հողերում միասնական ապագայի կառուցումը և զրա Հետ կապված՝ վստահությունն նոր Հիմքերի ստեղծումը: «Ամեն ժողովուրդ ունի գոյություն իրավունք. ըստ որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի է այդ իրավունքը, գործում է անարդարություն, որը վաղ թե ուշ վրեժով է լուծվելու» (գլուխ 2):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ պրոֆ. Հերման Գոյցի, Արյան և արցունքի երկրում վերնագիրը առաջարկված է եղել (գլխավոր) քարտուղար Ռիխարդ Շեֆերի (Richard Schäfer)՝ Յոհաննես Լեփսիուսի ամենավիրաված աշխատակիցներից մեկի կողմից, «Հայերի Համար նպաստամատուցի» և «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության «Ներքին ծառայության» մեջ:

2. Ծվեյցարիայի կողմից պաշտոնական ճանաչման Հարցի մասին Համառ. ArbeitsKreis Armenien (Hg.), Völkermord und Verdrängung. Der Genozid an den Armeniern - die Schweiz und die Shoah [Յեղասպանություն և Ժխտում, Հայերի ցեղասպանությունը. Ծվեյցարիան և Շոահը], Zürich 1998.

3. Ուրֆայից Կորինա Շաթուքի (Corinna Shattuck) 24 հունվարի, 1896 թվակիր նամակը Յուլյա Ս. Կոնկանտին (Julia S. Concant), American Board of Commissioners for Foreign Missions, Indiv. Biogr. 54: 21, Houghton Library, Harvard-University, Boston:

4. Համտ. Hans Barth, *Türke, wehre Dich!* [Թուրք, պաշտպանվիր], Leipzig 1898:

5. Համտ. 1999 թ. ամռանը լույս տեսած Հատորը՝ Hans-Lukas Kieser (Hg.), *Die armenische Frage und die Schweiz* [La question arménienne et la Suisse [Հայկական Հարցը և Ծվեյցարիան], (1896-1923):

6. Նրա՝ որպես գերմանացու, Հատկապես 1914-ի Հայրենասիրական սայթաքումները չեն կարող նսեմացնել նրա ծառայությունները: Նրա կարևորագույն հրապարակումների թվին են պատկանում *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland* [Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրական բնղղեմ քրիստոնյա մեծ տերությունների և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային], Berlin 1896, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* [Տեղեկագիր Հայ ժողովրդի կացության մասին Թուրքիայում], Potsdam 1916, ինչպես նաև *Deutschland und Armenien 1914-1918*, [Գերմանիան և Հայաստանը, 1914-1918] Potsdam 1919.

7. Համտ. Գրքի Հավելվածում տրված մատենագրության ընտրանի (էջ 194):

8. *Der Christliche Orient*, 3. Jg., Potsdam 1902, S. 65-70.

9. Համտ. *Der Christliche Orient*, 14. Jg., Potsdam 1913, S. 174, f. Ժողովրդագրական աղբյուրները լի են զգալի անճշտություններով: Համտ. Raymond H. Kevorkian-Paul p. Paboudian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du genocide* [Օսմանյան կայսրության Հայերը ցեղասպանության նախօրեին], Paris 1992 S. 325.

10. *Aquaintances* [Մանթություններ], London 1967, S. 241 f.

11. Դրա մասին նորերս հրատարակվել է. Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide. 1915-1917*, ed. with an introduction and notes by Susan K. Blair [Լեսլի Ա. Դեյվիս, Սպանդանոցային նահանգը. Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը Հայկական ցեղասպանության մասին, ներածական և ծանոթագրություններ՝ հրատ. Սյուզան Բ. Բլեյրի], new Rochelle and New York 1989; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in*

Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917 [Հենրի Հ. Ռիզզ, Ողբերգութեան օրեր Հայաստանում. Անձնական փորձություններ Սարքերզում], Michigan 1997.

12. Ephraim K. Jernazian, Judgment unto truth. Witnessing the Armenian genocide [Եփրեմ Ճոնազեան, Իրաւունքը ճշմարտութեան. Յուշեր չորս կտորածներէ], New Brunswick und London 1990; Bruno Eckart, Meine Erlebnisse in Urfa [Բրունտ Էքարթ, Ուրֆայի փորձություններս], Potsdam 1922 (նաև Der Orient, Potsdam 1921, S. 54-58, 119-126, 133-146, 154-160, նաև 1922, էջ 20-24).

13. Հմմտ. Քյունցլերի ձոնը՝ 1951 թ. Փաուլ Շյուցի (Paul Schütz) Հրատարակած ինքնակենսագրություն մեջ: Նախնական վերնագիրը՝ «Köbi, der Lückenbüsser, im Dienste des Lebens» [Քյորին՝ նեղ օրերին Հասնողը՝ կյանքի պաշտոնում], Հետագա Հրատարակություններում վերանվանվել է «Köbi - Vater der Armenier», [Քյորին՝ Հայերի Հայրիկը]: Քյունցլերի դուստրը՝ Իդան, իր գրքում գրում է Հոր մասին. «With the Kurds he had always felt an affinity: like himself, they were of mountain stock; they were natural and unspoilt, a happy people, whose language he had learned and with whom he found it easy to go on» [Քրդերի Հետ նա միշտ զգացել է որոշ ազգականություն. իրեն նման, նրանք էլ լեռնցիներ էին: Նրանք բնական էին և ոչ շփացած, ուրախ մարդիկ, որոնց լեզուն նա սովորել էր և որոնց Հետ լավ Հարաբերություն մեջ էր]: (Ida Alamuddin, Papa Kuenzler and the Armenians [Իդա Ալամուդին, Քյունցլեր Հայրիկը և Հայերը] London 1970, S. 41).

14. Հմմտ. «Կարմիր մահիկի Համար» Հոգվածը (1920), սույն գրքում՝ էջ 188.

15. Այդ տարիներին վերելք ապրող պետական՝ որրերի Հետ աշխատանքի նպատակն էր երեխաներին, անկախ իրենց ծագումից, թրքացնել և իսլամացնել:

16. Der Christliche Orient, 16. Jg., Okt. 1915, S. 76.

17. Լեփսիուսի արխիվը Հայն քաղաքում, 9028, Ս. 3. ԾնորՀակալություն պրոֆ. Հերման Գոլցին՝ նամակը տրամադրելու Համար:

18. Andreas Vischer, Erlebnisse eines Schweizerarztes bei den türkischen Nationalisten [Անդրեաս Ֆիշեր, Ծվեյցարացի բժշկի տեսածն ու ապրածը թուրք ազգայնականների մոտ], Basel: Baseler Nachrichten, 1921; Gertrud Vischer-Oeri, Erinnerungen an Urfa [Գերթրուդ Ֆիշեր-Օերի, Հուշեր Ուրֆայից], hektographiert, Riehen 1967, Universitätsbibliothek Basel [Ուսսապատճենը՝ Բաղելի Համալսարանի գրադարանում].

19. Donald E. Miller und Lorna Touryan Miller, Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide [Վերապրողներ. Հայոց ցեղասպանություն բանավոր մի պատմություն], Los Angeles 1999, S. 121 und 130-132.

20. „Letzte Erlebnisse in der Türkei., [Վերջին տպավորություններ Թուրքիայից], in: Der Orient, Potsdam 1925, S. 60-64 und 85-91; «Die Türken und die Armenier, eine neue Phase» [Թուրքերն ու Հայերը, մի նոր փուլ], aus dem Entwurf der Nr. 5 von Der Orient, Potsdam 1928 (Universitätsbibliothek Basel, Lieb Z 256); «Für den roten Halbmond» [Կարմիր կիսալուսնի Համար], in: Der Christliche Orient, Potsdam 1920, S. 42-44.

ՅԱԿՈՒՔ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՅԱՆ ԵՎ ԱՐՅՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Տպավորութիւններ Միջազգետքից՝
աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918)

1. Պատերազմի սկիզբը

Եթե ստանձնում եմ Մեծ պատերազմի ընթացքում Ուրֆայում իմ տեսածն ու ապրածը զրի առնելու գործը, ապա դրա պատճառն առաջին հերթին այն է, որ ես միակ չեզոք անձն եմ, որն սկզբից մինչև վերջ ականատեսը եղավ բոլոր այն սարսափելի եղելությունների, որոնցով Ուրֆան ավելի հարուստ է, քան Թուրքիայում որևէ այլ քաղաք:

Մինչև 1917 թ. վերջը Ուրֆայում էր գտնվում նաև օրիորդ Կարենն Եփփե (Karen Jeppe) անունով դանիացի մի տիկին: Նա սերտ կապի մեջ էր տեղացի Հայերի հետ:

Պատերազմի բռնկման ժամանակ ընտանիքիս հետ ամառային արձակուրդի մեջ էի Գալիլեայում: Որոշակի նախազգացումով, որ մեծ իրադարձություններ են սպասվում և որ այդ պատճառով ավելի լավ պիտի լիներ գտնվել պաշտոնիս գլխին Ուրֆայում, քան թե Գալիլեայում, որոշեցի արագ վերադառնալ:

Չէի սխալվել. պատերազմն իսկապես բռնկվել էր: Թուրքիայում ևս հենց սկզբից մեծ ալեկոծություն բարձրացավ: Մասնավոր անձանց համար փակվեց Հալեպի ու Դամասկոսի միջև երկաթուղային երթևեկությունը: Դամասկոսով անցնող վերջին գնացքով հազիվ կարողացա ընտանիքիս հետ հասնել Հալեպ:

Հալեպից Ուրֆա ուղևորվելիս Հանդիպեցի Ուրֆայից պառլամենտական երկու պատգամավորի, որոնք արձագանքում էին պետություն հանկարծակի կանչին՝ ներկայանալու կայսերական գլխավոր կենտրոն: Նրանք կարծիքս հարցրին, թե արդյոք Թուրքիայի համար ճիշտ պիտի լիներ Գերմանիայի կողմից պատերազմի մեջ մտնել: Պատասխանեցի, որ լավագույնն ընդհանրապես պատերազմի մեջ չմտնելն է, լինի դա Գերմանիայի՝ թե Անտանտի կողմից:

1917 թ. դեկտեմբերին, երբ Կոստանդնուպոլսում այցելում էի այս երկու ազգային խորհրդականներից մեկին, վերջինս

Հիշեցրեց ինձ այդ խոսակցութիւնը՝ արտահայտելով նաև իր տեսակետն այն մասին, որ Թուրքիան ավելի լավ արած կլիներ, եթե վարված լիներ իմ կարծիքի համապատասխան: Այդպես էր դատում ծայրահեղական մի երիտթուրք, որն իր բազմաթիվ համախոհների հետ մեկտեղ՝ օգտագործել էր Թուրքիայի մեկուսացումը, որպեսզի անարգել կերպով իրագործի Հայ ժողովրդի բնաջնջումը:

Աշխարհամարտի բռնկումը սկզբից ևեթ իմ մոտ արթնացրեց ներքին մի հակասութիւն: Որպես գերմանական ծագումով շվեյցարացի՝ ես ինձ գերմանացի էի զգում, և որպես մտածող անհատ մինչև պատերազմի վերջն էլ մնացի գերմանացի: Դրան երևի նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ պատերազմի ընթացքում գերմաներեն ու թուրքերեն ամսագրերից բացի ուրիշ նյութ ձեռքս չէր անցնում:

Երբ Ուրֆա Հասա, այնտեղ մեծ թափով ընթանում էր զորահաձագը: Նորակոչիկները, այդ թվում քրիստոնյաները, արդեն զենքի տակ էին: Սկսվել էր 15-ից մինչև 50 տարեկան տղամարդկանց ընդհանուր հաշվառումը, որից խուսափողներին մահապատիժ էր սպառնում:

Այս համընդհանուր հաշվառմանը բնականաբար ենթակա էին միայն մշտական բնակութիւն ունեցող Հպատակները: Թուրքիայի ներքին շրջանների քոչվոր ցեղերը, թեև զորակոչվում էին, իշխանութիւնների հրամանին կարևորութիւն չէին տալիս: Ծուտով սկսվեց զինված ջոկատների տեղաշարժը: Որքան էլ ջանում էին՝ նման առիթներին մշտապես ուղեկցող երաժշտութիւնը անհրաժեշտ տրամադրութիւն ստեղծել, դժվար է ասել, թե կազմավորված ջոկատների կամ ժողովրդի ոգևորութիւնը մեծ էր:

Երկու եվրոպացի գլխավոր հանձնակատարները, նորվեգացի Հոֆն (*Hoff*) ու բելգիացի Վեսթենենքը (*Westenenk*), որոնց մեծ տերութիւնները Թուրքիային պարտադրել էին ընդունել որպես արևելյան վեց նահանգներում օրինակելի կարգ ու կանոն ստեղծողներ, 1914 թ. զարնանը ժամանեցին Թուրքիա իրենց աշխատանքն սկսելու: Սակայն պատերազմի բռնկելուց անմիջապես հետո՝ նրանք վերադարձան իրենց հայրենիքը: Նրանցից մեկն անցավ Ուրֆայով: Նրան ուղեկցում էր քաղաքի պարետը: Հավանաբար թուրքերն այդ մարդկանց տուն էին

ուղարկում: Այժմ, երբ մեծ տերութունները միմյանց դեմ էին կռվում, նրանք Թուրքիայում այլևս անելիք չունեին:

1914 թ. օգոստոսի վերջերին Ուրֆայում լուրեր տարածվեցին, որ Ջեյթունի Հայերն ընդդիմացել են իրենց գավառի գորակոչին¹:

Այդ լուրերի նպատակը մահմեդական բնակչությանը շփոթեցնելն էր: Նրանք մտածում էին, որ եթե Ուրֆայի Հայերն էլ ապստամբության դիմեին, մահմեդականների վերջը վատ էր լինելու: Թեև մահմեդականներն Ուրֆա քաղաքում մեծամասնություն էին կազմում, թվով մոտավորապես քրիստոնյաների կրկնակին էին, նրանք գիտեին, որ քրիստոնյաները՝ քաջությամբ և մանավանդ գործիմացությամբ իրենց գերազանցում էին:

Երբ օգոստոսի վերջերին Ուրֆայում լուրեր հրապարակվեցին գերմանացիների տարած Հաղթանակների մասին և մահմեդականները Հաղթանակի յուրաքանչյուր լուր ցնծությունով էին ողջունում, նրանք սուր աչքով դնում էին Հայերին: Հետևում էին, թե արդյոք վերջիններս մասնակից էին իրենց հրճվանքին, թե՞ նրանց մոտ նկատելի էր որոշ ներքին դժգոհություն: Դժվար չէր հանգել այս կամ այն եզրակացության: Ի դեպ, առանձին Հայեր չէին էլ թաքցնում իրենց կարծիքը, ըստ որի գերմանացիները երբեք չէին կարող շահել պատերազմը, քանի որ նրանք շատ ավելի փոքրաթիվ էին: Դա չէր կարող բարեփոխել նրանց դեմ արդեն մինչ այդ իշխող անվստահության տրամադրությունը, և շուտով մահմեդականները Հայերի մասին խոսելիս նրանց միայն «ղավաճան Հայ ազգ» էին կոչում (*Melun ermeni Millet*):

Սեպտեմբերի 10-ին Ուրֆայում տարածվեց կապիտուլյացիաների վերացման մասին լուրը, որը Հաջորդ օրն իսկ մահմեդականներն այնպես տոնեցին, կարծես Թուրքիայում եվրոպացիների իրավունքների վերացումով թուրքերի համար արդեն մեծ Հաղթանակ էր ձեռք բերվել:

¹ Ջեյթունի իրադարձությունների մասին, որով սկսվեց Հայ ժողովրդի արտաքսումը իր Հինավուրց բնօրրանից, տես դ-ր Յոհ. Լեփսիուսի «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» աշխատությունը (2-րդ համարված հրատարակություն, 1919, Պոտսդամ, Թեմֆելֆերլագ): (*Dr. Jwhannes Lepsius, 2. vermehrte Auflage 1919, Potsdam; Tempelverlag*)

Քանի որ Ուրֆայի մեր գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցը, որն այդ ժամանակ ես էի ղեկավարում, հակառակ իմ բոլոր ջանքերի, մնացել էր առանց թուրքական կառավարության կանոնավոր թույլտվության, հարկ համարեցի նոր դիմումով պաշտոնական ճանաչում ձեռք բերելու փորձ կատարել: Մեր Հիվանդանոցը գերմանական հաստատություն էր: Ուստի սպասելի էր, որ բարեկամ և դաշնակից ազգի այս ձեռնարկությունը, որն արդեն փաստորեն մոտ երկու տասնամյակ գոյություն էր ունեցել, թուրքերը առանց այլևայլության կճանաչեին: Սակայն անմիջապես ասեմ, որ այդ սպասումը պատրանք էր: Եվ իրոք, թուրքական ատյաններից Հիվանդանոցի արտոնագրման կամ փակման մասին այդպես էլ որևէ պատասխան չստացվեց, այնպես որ Հիվանդանոցի բանեցնելը ո՛չ արտոնվեց, ո՛չ էլ արգելվեց: Համենայն դեպս մենք մեզ այնպես էինք սպառնում, կարծես թե Հիվանդանոցն արտոնագրված է:

Այն օրը, երբ Հայեպի գերմանական Հյուպատոսը Հեռագրով Ուրֆայի գերմանացիներին տեղեկագրեց Մազուրյան կղզիների մոտ Հինդենբուրգի հաղթանակի մասին, ուրֆահայության առաջնորդները հավաքված էին գերմանական Հիվանդանոցի բակում: Ես նրանց ծանուցեցի հաղթանակի լուրը, սակայն նրանք ինձ խորհուրդ տվեցին՝ նման տեղեկությունների չհավատալ: Ըստ նրանց՝ Հնարավոր չէր պատկերացնել գերմանացիների որևէ հաղթանակ, նույնիսկ այն դեպքում, եթե Թուրքիան ևս նրանց կողմից պատերազմի մեջ մտներ: Ես իմ պարտքը համարեցի այդ մարդկանց, որոնք բոլորն էլ իմ բարեկամներն էին, խորհուրդ տալ, որ նրանք որպես թրքահպատակներ այս կամ նման իրավիճակում զինվեին քաղաքական ավելի մեծ խոհեմությամբ: Այլապես դա կարող էր վատ անդրադառնալ և՛ իրենց վրա, և՛ իրենց ժողովրդի: Ասացի, որ Անտանտը Հեռու էր, թուրքական սուրը՝ չափազանց մոտ, իսկ կասկածամիտ մուսուլմանները իրենց հաղթական տրամադրության մեջ՝ շատ դյուրագրգիռ: Այդ պատճառով, ավելի լավ էր զգույշ և զուսպ լինել, քան թե ինչ-որ ձևով դրսևորել, որ թուրքերի հաջողությունները իրենց որևէ ուրախություն չէին կարող պատճառել:

Դեռևս նախքան Թուրքիայի պաշտոնապես պատերազմի

մեջ մտնելը, արդեն բազմաթիվ զինվորներ զորանոցներից փախել էին: Սակայն վերջիններս սկզբնական շրջանում՝ գրեթե բացառապես մահմեդականներ էին: Հայ երիտասարդները, որոնք արդեն զենքի տակ էին, սկզբնական շրջանում մնում էին իրենց զորամասերում, որքան էլ նրանց համար դժվար էր՝ ատելությունը լցված մահմեդականների շրջանակում մատուցել ամենաստորացուցիչ ծառայությունները: Ահա մի օրինակ այն մասին, թե ինչ տանջանքների էին ենթարկվում քրիստոնյաները թուրքական բանակում:

Զորակոչվել էր նաև իմ կողմից կյանքի կոչված դպրոցներից մեկի գերմաներենի ուսուցիչը: Նա՝ որպես Երուսաղեմի սիրիական որբանոցի նախկին աշակերտ, ստացել էր ռազմական դասընթացների մասնագետի նախնական լավ կրթություն: Իրականում նա կարող էր ի սկզբանե սպայական աստիճան ստանալ: Թեև նրան էին հանձնել նորակոչիկների մարզանքի դասերի ղեկավարությունը, զորանոցում նրան չարչրկում էր կրտսեր ենթասպան, որը ո՛չ կարգալ և ո՛չ էլ գրել գիտեր, սակայն հատուկ հաճույք էր ստանում այդ ուսուցչին արտաքնոցի փոսը մաքրել տալուց: Բնական է, որ նմանօրինակ պայմաններում, քրիստոնյաների մոտ սպառովեց զինվորական ծառայության համար սկզբնական շրջանի պատրաստակամությունը, և չուտով նրանցից շատերը նույնպես սկսեցին ազատվելու կամ պարզապես դասալիք դառնալու փորձեր կատարել: Վերոհիշյալ ուսուցիչը գտնվում էր Այնթապի զորանոցում: Այնտեղից նա՝ որպես դասալիք, կարողացավ վերադառնալ Ռուֆա: Մի քանի օր մնաց թաքնված: Ապա ինձ հաջողվեց նրա համար աշխատանք գտնել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում: Սակայն երիտասարդը իր մեկնումն անզգուշարար այնքան ձգձգեց, որ ուստիկանությունը նրան ձերբակալեց և ազատ արձակեց միայն 200 ֆրանկ կաշառքով («բախշիչ»): Հետագայում նա Բաղդադի երկաթուղու շինարարություն մեջ մեծ հաջողություն ունեցավ: Այսպես նա վստահարար իր երկրին շատ ավելի օգտակար եղավ, քան եթե զինվոր մնացած լիներ: Մինչև պատերազմի ավարտը նա Տավրոսի շինարարական գումարտակում աշխատեց որպես գլխավոր հաշվետար:

2. Դիվանագիտության Հետքերով

1914 թ. դեկտեմբեր ամսվա երկրորդ կեսին՝ թուրք սպաների և զինվորների ուղեկցությամբ, Ուրֆայում հայտնվեցին պարսիկ երկու արքայազներ: Զիապարության ընթացքում դուրս էր ընկել նրանցից մեկի՝ արքայազն Ռ. էս-Սալթանե-էդ-Դովլեհի (R. es-Saltane-ed-Dovleh) ոտքը: Նրան բուժելու պարտականությունն ինձ էր տրվել: Հետագայում, երբ արքայազները պիտի շարունակեին իրենց ճանապարհորդությունը, ես նրանց ուղեկցում էի որպես նրանց բժիշկը: Ինձ հանձնարարված էր ընկերակցել նրանց մինչև Բաղդադ: Նրանց գերմանացիներն էին Պարսկաստան ուղարկում: Որպես ղաջարների տոհմի ներկայացուցիչներ նրանք կոչված էին շահագրգռել Պարսկաստանին, և մանավանդ իրենց մեծ տոհմին, միանալու սրբազան պատերազմին Կենտրոնական պետությունների կողմից: Վերջին ութ տարիները արքայազները անցկացրել էին Շվեյցարիայում: Անցյալում ոռոսական կառավարությունը նրանց՝ որպես վտանգավոր տարրեր, վտարել էր Պարսկաստանից: Ամսական 4000 ֆրանկով¹, որ վճարում էին նրանց ուսները, նրանք Շվեյցարիայում կարողանում էին ապրել իշխանավարի: Ի դեպ, նրանցից մեկը՝ Սալեհ էս-Սալթանե-էդ-Դովլեհը, 1912 թ. պարսիկների ազատագրական պատերազմի ժամանակ ուսներից թաքուն, ծալված որպես ղերվիշ, վերադարձել էր հայրենիք: Տեղ հասնելուն պես ներկայացել էր ընկերներին և միապետության համակիր պարսիկներին կոչ արել պայքարել սահմանադրականության դեմ, որը ղեկավարում էր հայազգի Եփրեմ խանը: Սակայն արքայազնը իր միապետականների հետ անհաջողություն էր մատնվել, չնայած որ իր 33.000 միապետականների դեմ դուրս էր եկել 3000 սահմանադրական:

Մեր ճանապարհորդությունը դեպի Բաղդադ շատ դանդաղ էր ընթանում, և դա մտտահարար գերմանացիների ուղած արագությունը չէր: Այդ ճանապարհորդության ընթացքում էր, որ մեր արչավախմբի ղեկավար մայոր Նեֆիա բեյը մի երեկո

¹ «Ֆրանկ» = շվեյցարական դրամական միավոր (ծնթ. թարգ.):

չոչափեց Հայկական Հարցը: Նա երիտթուրքերի առաջնորդներից էր, որ 1908 թ. հռչակվել էր Կոստանդնուպոլսում Թաշղչլայի զորանոցի վրա ձեռնարկած զրոհի ժամանակ: Այդ իսկ պատճառով նրա դատողություններն ինձ Համար Հատուկ հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

— Մենք՝ թուրքերս, — Հայտարարեց նա, — պետք է Հայերին կա՛մ ամբողջովին բնաջնջենք, կա՛մ ստիպենք արտագաղթել: Նրանց հետ Համակեցությունը մեր կայսրության սահմաններում լիովին բացառվում է:

Քանի որ խոսակցությանը ներկա գտնվող արքայազն Սալեհը դրանից անմիջապես հետո նույն ձևով արտահայտվեց, Հավանաբար դեռ մտքում ունենալով Եփրեմ խանից կրած պարտությունը, ես ևս ինձ թույլ տվեցի ըստ էության մի խոսք ասել:

— Ամեն ժողովուրդ, — ասացի ես, — ունի գոյության իրավունք. ըստ որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի այդ իրավունքը, գործում է անարդարություն, որը վաղ թե ուշ վրեժով է լուծվելու: 1908-ից ի վեր, երբ երիտթուրքերը Համաձայնության եկան ազատասեր Հայերի հետ, նրանք պարտավոր էին, թեկուզ Հանուն իրենց իսկ ինքնապահպանման՝ խաղաղություն պահպանել կայսրության բնակչության ամենամտավորական Հատվածի հետ: Իսկ Ձեզ, Ձերդ կայսերական մեծություն, — դիմեցի ես արքայազնին, — Ձեզ ցանկանում եմ, որ Պարսկաստան չհասնեք, քանի որ Դուք էլ նման վարանոտ կարծիքներ ունեք Հայ ժողովրդի մասին: Չէ՞ որ Պարսկաստանը ևս Հարյուր Հազարավոր Հայերի ծննդավայրն է:

Հաջորդ օրը արքայազնն ինձ խնդրեց, որ միասին ձիով վաղորդյա մի պտույտ կատարենք: Զիավարության ընթացքում նա արծարծեց Հայերի մասին մեր նախորդ օրվա խոսակցությունը:

— Ինքնին Հասկանալի է, — բացատրեց նա, — որ Հայերն իրավունք ունեն ապրելու այնտեղ, որտեղ ծնվել են, ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Պարսկաստանում: Երեկ ես Հակառակ կարծիքն արտահայտեցի միմիայն, որպեսզի Հաճոյանամ թուրք մայորին, որն իր կրթությամբ առանձնապես չի փայլում:

Այդ երկու արքայազներն այնպես էլ Պարսկաստան չհասան: Ֆելուջայում, Բաղդադից առաջ վերջին կայանում, նրանց կանգնեցրին: Բաղդադից զինվորական պարետի հրամանով եկած սուրհանդակը, արքայազներին չթույլատրեց շարունակել ճանապարհորդությունը և նրանց պարտավորեցրեց վերադառնալ: Թե այդ խոչընդոտը ստեղծվել էր գերմանացիների իրազեկությունը (Բաղդադի ճակատում արդեն մի քանի գերմանացի սպաներ կային), ինձ հայտնի չէր: Ոչ էլ կարողացա հետո դրա մասին որևէ բան տեղեկանալ: Մայրը Նեֆիս բնյը, որը հաջորդ օրը Բաղդադ մեկնեց և երկու օրից էլ վերադարձավ, երբեք չբացահայտեց, թե ով էր տվել ետդարձի հրամանը: Արքայազների համար շատ մեծ հարված էր՝ իրենց հայրենիքին այդքան մոտիկ գտնվելուց հետո, առանց տեղ հասնելու՝ ետ դառնալը: Երբ մենք այդ նույն ուղիով, որով եկել էինք, վերադարձի մեկ օրվա ճանապարհ էինք կտրել, արքայազներն անկեղծորեն իմ առաջ բացվեցին: Նրանք գաղտնի փախուստի ծրագիր էին մշակել: Ինձ տվեցին ընտրությունը՝ այդ ծրագրին մասնակցելու կամ գոնե դրա իրականացման հարցում նրանց օժանդակելու: Թուրքերից խուսափելով և Բաղդադը շրջանցելով, նրանք ուզում էին ուղղակի տափաստանով հասնել Պարսկաստան: Սակայն կար մի խնդիր. Սալեհ արքայազնին ուղեկցում էր նրա կինը, որը հղի էր և նրան՝ տափաստանով անցնող նման դժվարին ճանապարհորդություն հանձնարարելի չէր: Ուստի նրանք խնդրեցին, որ եթե ես որոշում ընդունեմ արքայազներին չմիանալ, ապա գոնե իշխանուհուն հասցնեմ Ուրֆա, որտեղ նա կմնար մինչև ծննդաբերելը, որից հետո ավելի ուշ կտեղափոխվի Պարսկաստան: Հայտնեցին, որ այդ ծրագրերը իրագործելի պիտի լիներ նաև առանց իմ մասնակցությունից: Սակայն ես Նորին մեծություններին հորդորեցի ետ կանգնել նման ծրագրից: Պետք է ենթադրեինք, որ արքայազները ոչ թե թուրքերի, այլ գերմանացիների հսկողության տակ էին, այդ իսկ պատճառով լավագույն միջոցը իրավիճակին ենթարկվելն էր: Այս խորհուրդը ես նրանց տալիս էի ներքին մղումից զրդված: Ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում արքայազն Սալեհը գրեթե ամեն երեկո գնեերալ-ֆելդմարշալ Հինդենբուրգի կենացն էր առաջարկում: Նա շարունակ բացականչում էր. «Vive Hindenburg!»: Եվ ամեն անգամ հենց ինձ էր

վիճակվում այդ լսել: Սա ինձ այն եղբակացության Հանդեցրեց, որ այս արևելցին մի օր էլ Պարսկաստանում Հեշտությամբ անցնելու էր Անտանտի կողմը: Իրավիճակին ենթարկվելու իմ խորհուրդն ընդունվեց, և այսպես մենք նորից Հասանք Դերես-Ջոր: Այստեղ արքայազները պարտավոր էին սպասել Հետագա ցուցումների: Քանի որ պարտավորությունս կատարել էի, ես հրաժեշտ տվեցի և վերադարձա Ուրֆա: Ավելի ուշ տեղեկացա, որ արքայազները Կոնիայում ներկայվել էին: Թե Հետո նրանք ինչ եղան, այլևս չիմացա:

3. Բռնագրավումներ

Ուղղակի անհավատալի է, թե ինչեր էին բռնագրավում թուրք սպաները պատերազմի Հենց սկզբից: Նրանցից շատերի Համար Հրաշալի ժամանակներ էին: Պահեստներում չկար մի բան, որ սպաները՝ որպես պատերազմին անհրաժեշտ նյութ, չբռնագրավեին: Տուժյալները որպես անդորրագիր ստանում էին ձեռքով պատրաստված գրություններ: Բռնագրավված ապրանքի մեծ մասը, սակայն, գնում էր սպաների անձնական տները: Այդ է պատճառը, որ առգրավվում էին ոչ միայն պատերազմին անհրաժեշտ առարկաներ, այլև այն ամենը, ինչ հրապուրիչ էր կամ արժեք ուներ, ինչպես օրինակ՝ գորգեր, դիմանկարներ և շատ ուրիշ նման առարկաներ: Այդ կապակցությամբ կպատմեմ փոքրիկ մի միջադեպ: Սպաներից մեկը մի պահեստում բռնագրավել էր յոթ պարկ շաքար: Բեռնակիր է կանչել և Հրամայել՝ ապրանքը իր բնակարանը տանել: Երեկոյան սպան տուն է վերադարձել, Հարցրել կնոջը, թե յոթ պարկ շաքարը բերե՞լ են: Կինը պատասխանել է՝ ոչ, միայն վեց պարկ են բերել: Հաջորդ առավոտյան սպան նորից Հանդիպել է բեռնակրին և Հարցրել, թե ուր է կորել յոթերորդ պարկը: Վերջինս պատասխանել է Հեզնանքով. «Վեցը՝ քեզ, իսկ մեկը՝ ինձ, որպես տեղափոխման վարձ»:

Արքայազների բաղդադյան ճանապարհորդությունը նույնպես ընթանում էր ամենօրյա բռնագրավումներով: Միայն թե այնտեղ իսկապես միայն անհրաժեշտ առարկաներ էին բռնագրավվում: Սակայն յուրաքանչյուր վաճառական գիտեր, որ

որպես անդորրագիր տրվող թղթի կտորը առանց մտածելու կարելի էր պատռել, քանի որ հանձնված ապրանքի գինը երբեք չէր հատուցվելու:

Պատերազմի առաջին երկու տարիներին բռնագրավվեց հատկապես մեծ քանակությամբ ցորեն և ամեն տեսակի հացահատիկ: Հաճախ իրենց՝ գյուղացիներին էին ստիպում դրանք քարշ տալ դեպի կայարանները: Այնտեղ ապրանքը՝ պահեստների բացակայությամբ պատճառով, կուտակվում էր բաց երկնքի տակ: Հետո գալիս էր ձմեռը, անձրևը տեղում էր չծածկված վիճակում թողնված պաշարների վրա, հացահատիկը ծլում էր, նեխում և ապականում ամբողջ շրջակայքի օդը: Այդ նույն ժամանակամիջոցին ճակատներում հացի պակաս էր տիրում: Միայն այն տեղերում, որտեղ գերմանացի սպաներ կային, հոգ էր տարվում պարենի պատշաճ տեղավորման ու ռազմաճակատում նրա օգտագործման համար:

4. Մոայլ հեռանկարներ

Արքայազների հետ վերոհիշյալ բաղդադյան ճանապարհորդության ժամանակ ինձ համար պարզ դարձավ, որ պատերազմը հայ ժողովրդի համար լինելու էր օրհասական: Երիտթուրքերը նախատեսել էին այս ժողովրդի բնաջնջումը: Կասկածից դուրս էր, որ նրանք օգտագործելու էին պատերազմը, որի ընթացքում թշնամի մեծ տերությունները զրկվելու էին թուրքիայի տարածքում ունեցած իրենց ազդեցությունից, կամ՝ բացառությամբ Ամերիկայի, լիովին ընդգրկված պիտի լինեին պատերազմական գործողությունների մեջ: Այսպիսով, ոչ ոք ժամանակ չէր գտնելու զբաղվելու Հայկական Հարցով:

1915 թ. մարտին և ապրիլին Ուրֆայում թուրքերը տոնում էին իրենց հաղթանակները՝ մեծ մասամբ մեծ շուքով: Այդ տոներին հայերը վերաբերվում էին զգալի սառնություններով, մի բան, որ բնականաբար զրգուրում էր թուրքերին: Այդ միջոցին էր, որ տոնախմբություններին չմասնակցելու համար մի քանի հայեր ձերբակալվեցին: Ծրջահայաց թուրքեր ևս կային, որոնք առանց թաքցնելու նման հաղթանակներին հավատ չէին

ընծայում, բայց նրանց ոչինչ չէր պատահում:

Դասալքությունը շարունակվում էր ոչ միայն թուրք, այլև Հայ զինվորների շրջանում: Այստեղ ուզում եմ իմ օրագրից մեջ բերել հատկանշական մի հատված:

«Փետրվար, 1915 թ.: Մի քանի օր առաջ չորս Հարյուր նորակոչիկ, որոնց թվում նաև բազմաթիվ Հայեր, ճանապարհ ընկան դեպի Այնթապ: Սրանցից Այնթապի զորանոց էր ներկայացել ընդամենը չորս մարդ, և նրանք բոլորը Հայեր էին: Նրանց ընդունող սպան ծիծաղել է և քաջարի քառյակին հանձնարարել՝ նույնպես զնալ»:

Այդ օրերին Ուրֆայի Հայերն ամեն կիրակի իրենց մայր տաճարում տղամարդկանց հավաքներ էին անցկացնում: Խոսակցության նյութը պատերազմի իրադարձություններն էին: Ես այդ ժողովներում երկու անգամ ղեկուցում եմ կարդացել: Բոլոր հավաքույթներում Հայերը քննարկում էին նաև իրենց դժվար կացությունը: Ասում էին, որ թուրքերը Բալկանյան պատերազմում ջախջախիչ հարված են ստացել չորս փոքրաթիվ ժողովուրդների կողմից, և իրավամբ հարցնում էին, թե ինչպես էր այժմ նրանց հաջողվելու՝ դիմադրել մեծ տերությունների բանակներին: Քաղաքի թուրքերը գրեթե ամեն օր սպառնում էին Հայերին: Նրանք բացահայտորեն ասում էին. «Վա՛յ ձեզ, Հայեր, եթե Թուրքիայի թշնամիներին հաջողվի՝ որպես հաղթողներ, իրենց ոտքը դնել թուրքական Հողի վրա: Ոչ մի Հայ երկրի ներսում կենդանի չի մնա, դրա մասին մենք կհոգանք»: Նման իրավիճակում Հայ ժողովրդի խնդիրը պետք է լիներ անհրաժեշտություն դեպքում պաշտպանվել բնաջնջումից, Թուրքիայի պարտություն դեպքում՝ դիմակայել այնքան ժամանակ, մինչև Անտանտի բանակները մտնեին երկրի խորքերը: Ամենուրեք, որտեղ Հայեր կային, այս ուղղությամբ գաղտնի պատրաստություններ էին տեսնում: Մի՞թե դրա համար նրանց կարելի է մեղադրել: Սակայն թուրքերը այդ պատրաստությունների մասին տեղեկացան: Շատ Հայեր ողջունում էին իրենց երիտասարդների՝ որպես դասալիքների տունդարձը: Վախկոտները, սակայն, ողբում էին նրանց վերադարձը: Ձէ՞ որ դրանց անպայման հաջորդում էին ոստիկանական տհաճ հետաքննությունները:

Ապրիլյան մի երեկո Ուրֆայի հայկական թաղամասում

մեծ անհանգստություն տիրեց: Լսել էին, որ Հաջորդ առավոտ-
յան ձերբակալելու էին Հայ ուսուցիչներին: Անմիջապես եկեղե-
ցում ժողով հրավիրվեց: Երիտասարդությունը դիմադրություն
կոչ արեց, մեծահասակները, սակայն, դեմ էին դրան: Որոշեցին
մի քիչ էլ սպասել:

Հաջորդ առավոտ, իսկապես, տեղի ունեցավ ուսուցիչների
ձերբակալումը: Տեղի ունեցան նաև տնային զանազան խու-
զարկություններ: Նրանց փնտրածը զենք ու փաստաթղթեր
էին:

Մի քանի օր անց ժանդարմները Գարմուջում՝ Ուրֆայի
մերձակայքում գտնվող միակ հայկական գյուղում, դասալիք
Հայեր էին փնտրում: Վերջիններս փախել էին մոտակա լեռն
ու այնտեղ ամրացել՝ իրենց հետապնդող ժանդարմներին դի-
մավորելով կրակոցներով: Ժանդարմները տեղում մի քանի զոհ
տվեցին. միայն մոտակա քաղաքից օգնական ուժեր ստա-
նալուց հետո է, որ կարողացան մի քանի դասալիք բռնել:

Այս միջադեպը զգալիորեն վատթարացրեց Ուրֆայի Հայե-
րի վիճակը: Մայիսի կեսերին Ուրֆայի Հայտնի ընտանիքներից
18-ը աքսորվեց Ռազա, մի փոքրիկ քաղաք Եփրատի ափին՝
Ուրֆայից 150 կմ հարավ: Նրանց դեռ թույլ տվեցին ճանա-
պարհ ընկնել իրենց իսկ վարձած կառքերով: Այդպես նրանք
ողջ-առողջ տեղ հասան: Սակայն մի քանի օր անց այդ ընտա-
նիքների տղամարդկանց բերեցին Ուրֆա ու բանտ նետեցին:
Նրանց հետ հետզհետե ձերբակալվեցին քաղաքի երևելիներից
չատերը: Բանտում նրանք ենթարկվեցին դաժան ճիպոտա-
հարություն (արևելյան պատժաձև, որի ընթացքում բարակ
ճիպոտներով խարազանում են մերկ ներբանները): Սոչտան-
գումները կրկին օրակարգի մեջ էին: Բարեկամներիցս մեկն ինձ
բանտից լուր ուղարկեց՝ խնդրելով ցավը մեղմացնող բալա-
սան, քանի որ իրար Հաջորդող երեք ճիպոտահարությունից
բազմաթիվ վերքեր էր ստացել: Ձերբակալված Հայերից պա-
հանջում էին ցուցմունք տալ, թե որտեղ էին պահում իրենց
զենքերը և պահանջում էին հանձնել դրանք: Չէ՞ որ հիմա
ամեն Հայ զենք ուներ: Բայց և քաղաքի ամեն երկրորդ բնակիչ
զենք ուներ: Հայտնի է, որ Արևելքում, նույնիսկ խաղաղ տարի-
ներին, անզեն Հնարավոր չէ նույնիսկ Հաջորդ գյուղը գնալ:
Ընդհանուր անասպահովությունը, որը չի կարելի մոռանալ

Արևելքը բնութագրելիս, պարտավորեցնում է ամեն մի բանական էակի զենք ունենալ:

1915 թ. ապրիլի վերջին Հիվանդացա բժավոր տիֆով: Գեռես ապաքինման շրջանում էի և Հազիվ էի կարողանում մի քանի քայլ անել, երբ Հայ վարդապետը, որը Հայ Համայնքի առաջնորդն էր, ինձ խնդրեց անհապաղ իրագործել Հայեպ մեկնելու իմ մտադրությունը՝ իրազեկելու տեղի եվրոպական Հյուպատոսներին Հայերի վիճակի մասին: Հունիսի կեսերին Հայեպում էի: Այնտեղ նախ ներկայացա Գերմանիայի Հյուպատոսին և նրան խնդրեցի՝ ի սեր գերմանացիների բարի Համբավի, անել ամեն Հնարավորը՝ կանխելու Հայ ժողովրդին սպառնացող բնաջնջումը: Հակառակ դեպքում՝ ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը Գերմանիային պիտի մեղադրեր Հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ոճրի մեղսակցություն մեջ:

Նույն Հարցով ներկայացա նաև Ավստրիայի և Ամերիկայի Հյուպատոսություններ:

Հայեպում Հանդիպեցի նաև բարոն Մաքս Փոն ՕփենՀայմին (*Max von Oppenheim*), որն ինձ ողջունեց բարեկամի պես: Նրան նույնպես իրազեկեցի Հայ ժողովրդի վիճակի մասին՝ գրավոր շարադրանքով: Գիտեի, որ բարոնը Թուրքիա էր եկել դիվանագիտական Հանձնարարությամբ: Հետևաբար Հուսով էի, որ իմ միջամտությունն անհետևանք չի մնա: Թեև բարոնին երկար տարիներ անձնապես ճանաչում էի, բայց ոչ որպես Հայերի բարեկամ:

ՕփենՀայմի այդ ժամանակվա առաջադրանքն էր՝ ի շահ Կենտրոնական պետությունների, Թուրքական պետության բոլոր մեծ քաղաքներում կապի կենտրոններ սարքավորել: Նա ինձ նույնպես մի գումար տվեց Ուրֆայի Համար, որը ես Հանձնելու էի գերմանացիներին՝ Ուրֆայում ևս կապի կենտրոն սարքավորելու Համար, որտեղից առաքվելու էին նկարներ, Հեռագրեր և թերթեր:

5. Օրհասական ժամեր

Հուլիսի սկզբին Ուրֆա վերադառնալիս՝ դեռ ճանապարհին տեսա հայերի հոշոտված դիակներ: Նրանք տեղահանվածներ էին, որոնք ընկել-մնացել էին ճանապարհին. հավատի նշան, որ սկսվել էր այդ խեղճ ժողովրդի մեծագույն աղետը:

Հասնելով Ուրֆա, ես այլևս չգտա մեր դեղագործին: Մի օր առաջ ոստիկանները նրան դեղատնից տարել էին և բանտարկել: Որպես կառավարություն խորհրդական՝ այդ մարդը պատերազմի սկզբից գլխավորապես գործում էր թուրքական պետության համար, իսկ այդ հնարավորությունը ես էի նրան ընձեռնել՝ թույլատրելով, որ նրա աշխատանքը դեղատան մեջ սահմանափակվի օրական միայն մեկ ժամով: Եվ ես դա արել էի միմիայն նրա համար, որ պետությունն օգտվեր նրա հսկայական շրջահայացությունից ու բանիմացությունից: Բանտում նրան ոչ մի անգամ չհարցաքննեցին, ոչ էլ ճիպտահարեցին, նա մնաց միայն բանտարկված, մինչև որ օգոստոսի 12-ին դանակի մի հարվածով նրան անշունչ գետին տապալեցին: Հետագայում մի առիթով լսեցի թուրքի բերանից, որ իբր թե նա՝ հայերի ծրագրած մի ապստամբության ժամանակ նախատեսված է եղել որպես Ուրֆայի ժամանակավոր նահանգապետ: Թե ինչքանով է դա համատասխանում ճշմարտությանը, չեմ կարող ասել:

Երկու հայտնի հայեր, պառլամենտի անդամներ Վարդգեսն ու Ջոհրապը, այդ օրերին՝ որպես թուրքական բանտարկյալներ, անցան Ուրֆայի մոտով: Նրանք իրավունք ստացան ճանապարհը շարունակել ձիակառքով: Սակայն Ուրֆայից մեկ ժամ դուրս վրա հասավ նրանց չար ճակատագիրը: Նրանց ուղեկցող թուրք սպան երկուսին էլ գնդակահարեց: Ուրֆայի քաղաքային բժիշկը ձիով շտապ տեղ հասավ և մահվան վկայական տվեց: Ըստ այդ վկայականի՝ երկուսն էլ իբր թե մահացել էին տիֆից: Ինչո՞ւ էր այս դեպքում այդքան մեծ կարևորություն տրվում նման բժշկական փաստաթղթի: Մարդիկ ասացին, որ դա արվեց նրանց կյանքի ապահովագրության մեծ գումարների պատճառով, որոնք կառավարությունն ուզում էր յուրացնել:

Ուրֆայում արդեն հունվարից գործող ռազմական դատա-

րանը Հուլիսին փոխարինվեց մեկ ուրիշով: Առաջինի անդամները ուրֆացի թուրքեր էին և այդ իսկ պատճառով Հայերի դեմ բավարար խստութիւն չէին բանեցնում: Նոր նշանակվածները դրսի թուրքեր էին և իրենց գործը՝ երիտթուրքերի Հասկացողութեամբ, ավելի լավ էին կատարում:

Համատարած բռնազրավումների ժամանակ Հայերի տնտեսում գտնված փաստաթղթերի ստուգման Համար ռազմական դատարանը կարիք ուներ երկու թարգմանչի: Այդ պաշտոնին նշանակվեցին ասորի բողոքական Աղնաթեոսը (Aghnatheos) և ասորիների բողոքական պատվելի Եփրեմը: Առաջինը չգիտեր ոչ մի եվրոպական լեզու, միայն Հայերեն: Վերջինս, սակայն, իր մայրենի Հայերենի կողքին խոսում էր նաև թուրքերեն, անգլերեն և մի քիչ ֆրանսերեն: Բայց Հատկանշական այն էր, որ այդ պատվելին՝ լինելով Հայ, ստիպված Համագործակցում էր թուրքերի հետ: Հայ ժողովրդի դեմ կազմակերպված եղեռնագործութեան ընթացքին դատավորներին կցվել էր մի Հայ, որը պետք է մասնակցեր իր ժողովրդի բնաջնջման պաշտոնական ծրագրի իրագործմանը: Թուրքերին շատ բնորոշ արարք: Պատվելի Եփրեմը կառավարութեան կողմից, անշուշտ, որպես Հայ չէր դիտվում: Քանի որ նա ասորի Համայնքի կղերական էր, նրան Համարում էին ասորի: Բայց որպես փափկանկատ քրիստոնյա նա խոստովանեց ոստիկանապետին, որ ինքը Հայ է: Վերջինս Հոխորտաց նրա վրա՝ պատվիրելով, որ լեզուն իրեն քաշի, եթե կյանքը թանկ է նրա Համար:

Հուլիսին, երբ արդեն գիտեին, որ ուրֆահայութեան Համար նույնպես Հասնում էր օրհասական պահը, կանանց զրգմամբ որոշ Հայ տղամարդիկ անցան եռանդուն քարոզչութեան, ըստ որի՝ Հայերի կյանքը փրկելու միակ միջոցը իսլամի ընդունումն էր: Սակայն այդ քարոզիչները շատ բանի չհասան: Հայերի ճնշող մեծամասնությունը նախընտրում էր մահը, քան ատելի դավանափոխությունը:

Արդեն Հունիսի վերջին Ուրֆա էին Հասել տեղահանվածների առաջին քարավանները Հյուսիսից՝ Սարբերդից և էրզրումից: Այդ ողորմելիներից ով որ կարողանում էր, թաքնվում էր քաղաքի քրիստոնյաների տներում՝ խուսափելու Համար անապատ ուղղվող երթից: Նրանք պատմում էին անցած ճանապարհին իրենց գլխին եկած փորձանքների մասին:

Ամենասարսափելին այն էր, որ Ուրֆա էին հասնում միայն կանայք ու երեխաներ: Որտե՞ղ էին մնացել այն տղամարդիկ, որոնք վստահաբար եղել էին մարդկային այս շարասյունների ճանապարհ ընկնելու պահին: Դրա մասին ոչ մեկը չգիտեր, կամ ավելի ճիշտ՝ բոլորը գիտեին, սակայն կարծում էին, որ չնչելով զարհուրելին, կանխվում էր իրականությունը: Իսկ իրականությունն այն էր, որ հզփացած կառավարությունն ստոր գործակալները տղամարդկանց կանանցից անջատել էին և նրանց՝ Տավրոս լեռներում, Մալաթիայի ու Սամսատի միջև, զանգվածաբար սպանել: Ինչ ողորայի էին այդ կանայք, անպաշտպան մայրերն ու անօգնական երեխաները: Երանելիները նրանք էին, որ երթի ժամանակ մահանում կամ սպանվում էին:

Ուրֆայից նոր տեղահանումներ տեղի ունեցան հուլիսի վերջերին: Սակայն այս աքսորականներին այլևս թույլ չէին տալիս ճանապարհ ընկնել իրենց սայլերով, նրանք պարտավոր էին ոտքով կտրել ճանապարհը դեպի տափաստան: Ովքեր քշվում էին դեպի հյուսիս, այսինքն՝ դեպի Դիարբեքիր, հեռու չէին գնում. քաղաքի պարիսպներից դուրս, վրա էր հասնում թուրքական յաթաղանը: Իսկ նրանք, ովքեր քշվում էին դեպի նահանգի մայրաքաղաքը (Հալեպ), գոնե մի փոքր հույս ունեին, որ մի կերպ կենդանի տեղ կհասնեին:

Մինչև օգոստոսի սկիզբը Ուրֆայում հայերի հոգևոր առաջնորդը դեռ կատարյալ աղատություն էր վայելում: Նա ինձ իր մոտ հրավիրեց, որպեսզի նկարագրի ներկա վիճակի աղետալիությունը: «Ամեն ինչ վերջացած է: Իմ ժողովուրդը զոհասեղանի վրա է: Մեկը չկա, որ ինձ օգնի: Բոլոր հայերս մահվան զավակներ ենք: Ինձ էլ կյանքի միայն մի քանի օր է տրված»:

Այս բառերն արցունքների տարափի տակ արտասանում էր կոտրված մի մարդ: Նա պաղատագին խնդրեց ինձ, որ գնամ Եվրոպա և ջանամ համոզել եվրոպացիներին, որ մի բան անեն մահվան դատապարտված այս ժողովրդի համար: Նա հույս ուներ, որ եթե եվրոպական պետությունները հավաստի տեղեկություններ ստանային հայ ժողովրդի սարսափելի իրադրություն մասին, քայլեր կձեռնարկեին նրա վիճակը բարելավելու համար: Ուրեմն սկսեցի լրջորեն մտածել նման ճանապարհորդություն մասին: Բոլորից առաջ ես կգնայի հայ ժողովրդի

Հավատարիմ բարեկամ, պարոն դ-ր Լեփսիուսի մոտ, քանի որ գիտեի, որ եթե Եվրոպայում մեկը ի վիճակի էր այս Հարցում ինչ-որ բան անել, ապա դա նա է: Այդպես էի մտածում խորհրդածությունների այդ պահին: Սակայն ճանապարհորդության Համար չունեի որևէ դրամական միջոց: Եթե անգամ թուրքերը թողնեին ինձ Եվրոպա մեկնել, մի բան, որ խիստ տարակուսելի էր, ես արդեն պիտի ուշացած տեղ Հասնեի: Բացի դրանից, իրադարձություններն իրար Հաջորդում էին անասելի արագությամբ: Իսկ Հետագա ամիսների փորձը ցույց տվեց, որ Ուրֆայում մնալով ես տարաբախտ այս ժողորդի մնացորդներին ավելի օգտակար եղա, քան եթե Համարձակվեի Եվրոպա մեկնել՝ քիչ կամ ոչինչ ձեռք բերելու Հեռանկարով:

Հուլիսյան վերջին օրերին դարՀուրելի լուրեր տարածվեցին: Պատմում էին, որ մորթում են տղամարդկանց և 12 տարեկանից բարձր տղաներին:

Օգոստոսի 10-ին Ուրֆայում Հայտնվեց երկու բարձրաստիճան թուրք, երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներ՝ ԱՀմեդ և Պալի բեյերը: Նրանցից մեկը ռազմական գործերի նախարար էնվեր փաշայի ազգականն էր: Նրանց մասին պատմում էին, որ Կոստանդնուպոլսից դուրս գալով, նրանք ոտքի տակ են առել ամբողջ Անատոլիան, որպեսզի ամենուրեք կազմակերպեն Հայ տղամարդկանց և դեռահաս տղաների սպանությունը և կարգադրեն Հետևում մնացած կանանց ու երեխաների տեղաշարժը: Ուրֆահայությունն էլ այժմ Հանձնված էր այս երկու դահիճների ձեռքը: Ուրֆայի խեղճ ժողովուրդը շուտով զգալու էր այն բոլոր արհավիրքները, ինչ որ Հայերն զգացել էին այլ վայրերում: Այդ երկու երիտթուրքերի առաջին գործը եղավ Ուրֆայի բանտերում դեռ մնացած ռազմաթիվ Հայերի տեղահանումը: ԱՀմեդ ու Պալի բեյերը դիրքավորվելով որպես վերակացուներ՝ աղատորեն չըջանցում էին Ուրֆայի իշխանություններին և գործում այնպես, կարծես իրենք էին տեր ու տիրականները: Քաղաքի Հայերը դիմեցին նրանց խնդրելով, որ էվակուացվող բանտարկյալները Հալեպ տարվեն, և ոչ թե Դիարբեքիր: Մեծ գումարների դիմաց այդ երկուսը խոստացան նրանց խնդրանքը կատարել, և օգոստոսի 11-ի երեկոյան՝ որպես վճար, ստացան 60.000 Փրանկ: Այսուհանդերձ՝ Հաջորդ առավոտյան բան-

տարկյալները քշվեցին Դիարբեքիրի ուղղութեամբ, իսկ մեկ օր չանցած Ուրֆայում հայտնի դարձավ, որ նրանցից ոչ մեկը ողջ չի մնացել:

6. Աշխատանքային գումարտակների մաքրագործումը

Վերջին ամիսների ընթացքում թուրքերին հաջողվել էր քաղաքի հայերից աստիճանաբար դուրս տանել մոտ 1000 տղամարդ և նրանց օգտագործել քաղաքի մերձակայքի ճանապարհահաշիտութեան մեջ՝ որպես աշխատանքային գումարտակի զինվորներ: Գումարտակներից մեկը աշխատում էր Կարաքյոփրիում, Ուրֆայից մեկ ժամ հյուսիս, մեկ ուրիշը՝ Ուրֆայից հինգ ժամ հարավ գտնվող Կուղեմայում: Այդ մարդիկ այնքան լավ աշխատեցին, որ արագորեն կառուցվեցին ճանապարհի նշանակալից հատվածներ: Այն ժամանակ էր, որ երկու երիտթուրքերը կարգադրեցին աշխատանքային այդ գումարտակների սպանդը: Նախ՝ հերթը Կարաքյոփրիինն էր: Այնտեղի հայերից մեկը կարողացել էր փրկվել: Դեպքի մանրամասները ես նրանից եմ լսել: Թողնում եմ, որ նա անձամբ պատմի.

«Մի քանի շաբաթ ի վեր աշխատում էի մոտավորապես 400 հայրենակիցներիս հետ Կարաքյոփրիի ճանապարհը կառուցող աշխատանքային գումարտակում: Սգոստոսի 15-ին մեր զինվորներից երկուսը առանց թույլտվութեան գնացել էին Ուրֆա: Երբ հաջորդ օրը նրանք գումարտակ վերադարձան, հենց մեր վրանի մոտ նրանց վրա կրակ բացեցին քրդական Կարաքյոփրի գյուղի բնակիչները: Մեկն անմիջապես մահացավ, մյուսը միայն վիրավորվեց և կարողացավ՝ մեր վրանների տակ պատսպարվելով, փրկվել: Նույն օրվա երեկոյան մեզնից 180 հոգու՝ անուններով կանչեցին և կարգադրեցին պատրաստ լինել՝ նույն գիշերը ճանապարհ ընկնելու, որպեսզի մի քանի ժամ հեռավորութեան վրա գտնվող ճանապարհի մի հատված թնդանոթների համար անցանելի դարձնենք: Ընթրիքից հետո մեզ հրամայեցին նվազել ու երգել, մի բան, որ հաճախ էինք անում, քանի որ դա մեր զինվորական կյանքի միակ ուրախությունն էր: Ժամը 9-ին հնչեց հանգստի փողը: Երկու ժամ չանցած ճանապարհ ընկանք: Մի սայլ բեռնված էր անհրաժեշտ

գործիքներով: Մեզ ուղեկցում էին մի քանի թուրք ժանդարմներ, որոնք մեզ մշտապես հսկում էին ճանապարհների շինարարությունների ժամանակ: Երկու ժամ քայլելուց հետո կանգ առանք, մեզ թույլ տվեցին գլանակ ծխել: Մինչ այդ պահը դեռ գաղափար չունեինք, թե մեզ ինչ էր սպասում: Որ մեր ժողովրդի ճակատագիրը օրեցօր վատթարանում էր, արդեն վաղուց գիտեինք: Ձէ՞ որ մենք ամեն օր աշխատանքի ժամանակ տեսնում էինք մեր մոտով անցնող տեղահանվածների երկարաձիգ քարավանները, հաճախ էլ ստիպված էինք լինում թաղել մոտակայքում սպանված հայերի դիակները: Հազիվ էինք մի քառորդ ժամ հանգստացել, երբ մեզ մոտեցան քաղաքից եկող մոտ 40 ձիավոր ժանդարմներ: Նրանց հետ էին իրար շղթայված 15 հայեր: Ժանդարմները մեզ չըջապատեցին: Ապահրաման եկավ մեզ նույնպես կապկպել: Այդ ժամանակ հասկացանք, որ մեր վերջը հասել է: Ես իմ ընկերներին հայերենով շնչացի, որ թույլ չտան իրենց կապել: Սակայն քանի որ հրացանները լցրել էին մեր աչքի առաջ, նրանք մտածեցին, որ դիմադրելն իզուր է: Ի վերջո ոճրագործների պարանը չբավարարեց: Այդպիսով մեզանից մոտ 60 հոգի, այդ թվում և ես, մնացինք չկապված: Ապա մեզ հրամայեցին շարունակել մեր երթը մահվան ճանապարհով: Առավոտյան հասանք Եղիկույու: Քրդական այս գյուղում մեզ բաժանեցին տարբեր տների վրա: Ինձ և մյուս չկապված ընկերներին տարան մի մեծ բակ, որտեղ խիստ հսկողություն տակ էինք: Կեսօրից առաջ քաղաքից եկան մի քանի վատահամբավ թուրքեր և մեզ զննեցին: Հավանաբար նրանք պատրաստվում էին մասնակցել հրաձգությունը: Մինչ այդ արդեն կեսօրն անցել էր, երբ հանկարծ հնչեց հրամանը՝ ոտքի՛:

Միստ հսկողություն տակ մեզ տարան գյուղից դուրս: Այնտեղ կիսոված էր հագուստեղեն, որն իսկույն ճանաչեցինք որպես մեր ընկերներին: Այժմ մեզ հրամայեցին հանել մեր հագուստները: Թողեցին մնալ միայն շապիկով: Ապա արյունոտ պարաններով մեզ երկու-երկու կապեցին: Դեռ հազիվ էին դավարտել, երբ հնչեց երթի հրամանը: Մի քանի բույս քայլելուց հետո, անցանք սպանված մեր ընկերներին՝ դեռ հոգեվարքի մեջ ցնցվող մարմինների կույտի մոտով, որից հետո մեզ հանեցին ժայռի մի ելուստի վրա: Այստեղ ժանդարմներն ու քաղաքից

նրանց միացած թուրքերը այսպանում էին մեզ՝ կոչելով «պետության դավաճաններ»:

Նախ քանդեցին առաջին երկուսի կապերը ու հրամայեցին իրար հետևից ժայռից ցած նետովել, նախապես անցնելով երկար դաշույններով զինված երկու ժանդարմների միջով, որոնք զոհերին դանակի լրացուցիչ հարվածներ էին հասցնում: Երբ հերթը հասավ ինձ, ես կարողացա աննկատելիորեն քանդել ընկերոջս հետ ինձ կապող պարանը, և երբ մեզ երկուսիս հրաման տրվեց ցած նետովել, արագ վերցրեցի մի մեծ քար ու հարվածեցի ժանդարմներից մեկի կրծքին, այնպես որ նա գետին ընկավ: Էլ չսպասեցի, որ մյուս ժանդարմն ինձ դանակահարեր, այլ անմնաս, արագ նետվեցի ժայռից: Իմ հետևից կրակեցին, բայց վրիպեցին: Ժայռի ելուստի տակ գետնին պառկած՝ ժամանակավոր պատսպարան գտա:

Իմ 60 ընկերներին ժայռից ցած գլորելուց հետո, ժանդարմներն ու թուրքերը իջան ստուգելու, թե մահացու գահավիժումից հետո ով է դեռ կենդանի մնացել: Յուրաքանչյուր զոհ՝ կապված ոտքերով, կույտից առանձնացվեց: Կացնի հարվածներն ու առանձին կրակոցները «հոգացին», որ ոչ մեկը չկարողանար մահից խուսափել: Իսկ ես՝ պառկած երեսնիվայր, մեռած էի ձևանում: Երբ ինձ քարչ տալով հեռացնում էին, ժանդարմներից մեկն ասաց. «Սա կարծես թե էն շունն է, որ դիմադրեց»: Անմիջապես իմ վրա կրակեցին և ես զգացի, թե ինչպես է տաք արյունը թիկունքիս վրայով իջնում: Երբ տեղանքն ամբողջապես դիակներից մաքրվել էր և դահիճները պատրաստվում էին հեռանալ, նրանցից մեկն ասաց, որ զոհերից մեկը դեռ շնչում է: Վայրկենապես ծոծրակիս կացնի մի հարված ստացա, քանի որ խոսքն իմ մասին էր:

Վերջապես ոճրագործների ոհմակը բռնեց վերադարձի ճանապարհը: Քիչ անց հայտնվեց մի քուրդ՝ գոռալով. «Բեդո՛, Բեդո՛»: Բեդոն մերոնցից մեկն էր, որը դեռ ողջ էր և այդ ձայնի վրա թեթևակիորեն շարժվեց: Քուրդը շշնջաց նրան, որ թաքնված մնար մի մեծ քարի ետևում, քանի որ ցերեկով նրան օգնելն անհնար էր: Թեև Բեդոն ծանր վիրավորված էր, քուրդը, որը նրա գործընկերն էր, ուզում էր փրկել նրան: Չգիտեմ, թե դա նրան հաջողվեց, թե ոչ: Երբ քուրդն այդտեղից հեռացավ, փորձեցի ոտքի կանգնել: Ի վերջո պարզվեց, որ մերոնցից 15

մարդ, թեև բոլորն էլ ծանր վիրավորված, բայց տակավին չար-
ժունակ էին: Սորհրդածեցինք, թե ինչ կարելի էր անել: Ես
առաջարկեցի՝ նույն գիշերը վերադառնալ քաղաք: Սակայն մեծ
մասը դրա ուժը չունեն: Այսպիսով, այդ գիշեր միայն երեք հոգի
ճանապարհ ընկավ: Մոտակա մի պարտեզում սեխ ուտելով,
փոքր-ինչ ամրապնդվեցինք:

Գիշերով մի քանի ժամ քայլելուց հետո, լսեցինք, որ մեզ
ընդառաջ մարդկային մի մեծ բազմություն է գալիս: Պատրս-
պարվեցինք մոտակա խաղողի մի այգում: Ովքե՞ր էին մեզ ըն-
դառաջ եկողները: Ավա՛ղ, ճանաչեցինք նրանց: Մեր գումար-
տակի 200 ընկերներն էին, որոնք մնացել էին Կարաբյուրիում:
Նրանք գնում էին մեր անցած ճանապարհով:

Այդ գիշեր ես այլևս չկարողացա առաջ շարժվել, իմ երկու
ուղեկիցների ուժն էլ սպառվել էր, և մենք որոշեցինք թաքնվել
այգում, խաղողի վազերի տակ: Միայն հաջորդ գիշերն էր, որ
կարողացանք Ուրֆա հասնել: Դա օգոստոսի 19-ին էր: Փողոց-
ներում տեսանք փուված դիակներ: Ուրեմն այստեղ նույնպես
ջարդեր էին տեղի ունեցել: Երկար կանգնած մնացի իմ տան
առաջ, ծեծում էի դուռն ու ձայն տալիս: Վերջապես կինս ձայնս
ճանաչեց ու բաց արեց դուռը»: Այսքանը հայի վկայություն
մասին:

Աշխատանքային մյուս գումարտակին ևս, որը Կուղեմա-
նում էր գործում, ավելի լավ բախտ չվիճակվեց: Դրա կործան-
ման օրը օգոստոսի 22-ն էր: Ցավոք, հետագայում այլևս այդ
գումարտակից ոչ մի հայի չեմ հանդիպել, թեև լսել եմ, որ այն-
տեղից ևս մի քանիսը կարողացել են փրկվել: Կուղեմանի այդ
գումարտակում եղել են նաև ասորիներ: Նրանցից մեկին
պատմել տվեցի, թե ինչ էր այնտեղ տեղի ունեցել. «Երե-
կոյան,- այսպես սկսեց իր պատմությունը ասորին,- քաղաքից
ժամանել էր ժանդարմների մինչև ատամները զինված մի մեծ
խումբ: Նրանք կարգադրեցին անհապաղ բաժանել հայերին
ասորիներից: Այնուհետև հայերին իրար կապեցին և տարան
քաղաքից մոտ քառորդ ժամ հեռավորության վրա: Շուտով
լսվեցին կրակոցներ: Հեռվից երևում էր միայն մի խուռն ամ-
բոխ: Սակայն մեզ համար պարզ էր, որ այդ պահին մորթում
էին մեր հայ ընկերներին: Երջակա արաբական գյուղերից տե-
սանք արաբ ձիավորների, որոնք ուղղվում էին դեպի այդ

ամբոխը: Կրակոցների արանքում լսում էինք նաև արար կանանց բարձրաձայն «Lilililili» կանչերը: Մեզ ծանոթ էին այդ կանչերը, որովհետև դրանք կուվոդ մահամեղականների շրջանում սովորական են: Այսպես են սովորաբար մահամեղական կանայք ոգեշնչում իրենց տղամարդկանց քրիստոնյանների ջարդերի միջոցին: Մի քիչ հետո տեսանք դեպի մոտակա լեռները փախչող մի բազմություն, որի վրա թուրքերը կրակում էին: Միայն մութն ամբողջովին ընկնելուց հետո էր, որ կրակոցները դադարեցին: Երբ ժանդարմները գյուղ վերադարձան, մենք՝ ասորիներս, մտածեցինք, որ այժմ հերթը մեզ էր հասնելու: Մեզ հրահանգեցին՝ լապտերներ բռնած գնալ սպանդի հրապարակի ուղղությամբ: Տեղ հասնելով հրաման ստացանք՝ ղեռնա ցնցվող դիակների կույտի միջից գտնել մի թուրք սպայի, ինչպես նաև երկու ժանդարմների դիակները և դրանք տանել գյուղ: Հաջորդ առավոտյան երեք թուրքերի դիակները մի սայլի վրա բարձած, բերվեցին քաղաք: Մեզ նաև հանձնարարեցին սպանված հայերին նետել մի խոր ջրհորի մեջ: Վերջիններիս մեջ կային շատերը, որոնք ղեռ շնչում էին, նրանցից մեկը նույնիսկ ի վիճակի էր քայլելու, սակայն նա իր կամքով նետվեց ջրհորը: Երբ բոլոր մեռյալներն ու կիսամեռները սուղվել էին, մեզ հրահանգեցին քարապատել ջրհորը և հող ու մոխիր կիտել վրան:

Թե երեկ այստեղ ինչ էր տեղի ունեցել, մենք տեղեկացանք մեզ հսկող ժանդարմից: Երբ ջարդն սկսվել է և հերթը հասել Կամուրջ գյուղից մի քանի ամրակազմ հայերի, նրանք ազատ մնացած ձեռքով քարեր են նետել ջարդարարներից հրամաններ արձակող ժանդարմի վրա: Վերջինս վայր է ընկել: Հայերը վայրկենապես խլել են նրա ձեռքից դանակը և կտրել իրենց պարանները: Ապա ժանդարմից վերցնելով լցված հրացանը, վերջ տվել մի սպայի և երկու ժանդարմի կյանքին: Հաջորդ վայրկյանին, սակայն, այդ հայերն իրենք նույնպես սպանվել են ուրիշ ժանդարմների կողմից: Այդ անսպասելի միջադեպից օգտվել են հերթի դրված հայերից շատերը, որոնք կտրելով իրենց՝ իրար հետ կապող պարանները, մեծ թվով փախել են դեպի մոտակա լեռները: Ահա սա էր այդ փախչող խումբը, որ մենք տեսել էինք հեռվից»:

7. Օգոստոսի 19-ը

Օգոստոսի 19-ին թուրք ոստիկանները քաղաքի Հայկական թաղամասի տներում խուզարկություններ սկսեցին: Փնտրում էին դասալիք Հայերի: Այդ ընթացքում մի թաքստոցից Հանկարծ ոստիկանների վրա կրակեցին: Ոստիկաններից մեկն ընկավ, մյուս երկուսը փախան և ահազանգեցին ոստիկանատուն: Կոստանդնուպոլսից եկած կոմիտեի երկու անդամները Հենց որ տեղեկացան դեպքի մասին, հրամայեցին ամբոխին. «Կորչեն գյավուրները (անհավատները), էլ ի՞նչ եք հապաղում»:

Այդ կոչն ընդունվեց մեծ հոժարությամբ: Ով մոտը գնեք չունեք, արագ շտապեց տուն՝ բերելու, ով ուներ՝ անմիջապես իր մասնակցությունը բերեց քրիստոնյաների կոտորածին՝ նշան առնելով Հենց առաջին պատահածի վրա: Հիվանդանոցից տեսնում էի, թե ինչպես էին քրդերը շտապում իրենց թաղամասը, որը, ինչպես և մեր հիվանդանոցը, գտնվում էր քաղաքից դուրս, մի քանի ակնթարթ անց տներից դուրս էին գալիս զինված և վազում շուկայի կողմը: Արևի մայրամուտից առաջ նրանք պետք է հնարավորին չափ շատ քրիստոնյաներ ուղարկեին մահվան գիրկը: Սակայն, բարեբախտաբար, Հայերի մեծամասնությունը, լսելով առաջին կրակոցները, անմիջապես փակել էին շուկայի իրենց վաճառանոցները: Ուրիշներին էլ բարեմիտ մահմեդականներ էին ստիպել անհապաղ տուն գնալ: Ցավոք, սակայն, բոլորը չէ որ ժամանակին տեղեկացել էին իրենց սպառնացող վտանգի մասին. ով տունդարձի ճանապարհին էր, դրա ականատեսը եղավ նախքան իր տուն հասնելը: Նողկալի մարդաորս էր, զարհուրելի ջարդ:

Դերձակ Գևորգը իր չորս աշկերտների հետ շուկայի իր խանութում այնքան զբաղված էր իր գործով, որ չէր էլ նկատել քրդերի ու թուրքերի ահարկու նախապատրաստությունները: Նրա աշխատատեղը գտնվում էր շուկայի ծայրամասում: Նրան բռնելու համար ոհմակը նախ պետք է հասներ այնտեղ: Բայց երկար չտևեց, և ահա դահիճները վրա հասան: Դեռ նախքան վտանգի լրջությունը գիտակցելը, սուր դանակը կտրել էր Գևորգի վիզը: Նրա չորս աշկերտներից և ոչ մեկը չկարողացավ փախուստ տալ: Ոչ մեկի մտքով չանցավ՝ գոնե

մկրատով պաշտպանվել: Արյուն էր հորդում դերձակի խաղաղ արհեստանոցի շենով: Հաջորդ օրը ես փողոցում արյան լճակի ականատեսը եղա: Իսկ Հինգ մեռյալների մարմինները դեռ գետնին փռված էին ամբողջովին թալանված խանութում: Այդ օրը սպանվեցին նաև շատ ասորիներ, քանի որ մարդասպաններն ասորիների ու հայերի միջև տարբերություն չէին դնում. երկուսն էլ քրիստոնյա էին, ուրեմն՝ «անհավատ»: Երբ փողոցներում այլևս քրիստոնյա չէր մնացել, ամբոխը շտապեց Հայկական թաղամաս: Այդ ընթացքում վրա էր հասել գիշերը: Հայերի տներից Հնչեցին մի քանի կրակոցներ: Գրանով ավարտվեց այդ օրվա կոտորածը:

Մթնշաղ էր, ես մնացել էի հիվանդանոցում, փոխանակ երեկոյան սովորականի պես ձիով մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող խաղողի այգի՝ ընտանիքիս մոտ գնալու: Այսօր հայերը գերմանական միսիոներական հիվանդանոցում իմ պաշպանության ու սփուխների կարիքն ունեին:

Միսիոներական հիվանդանոցի մոտ կանգնած էր մի մեծ, ամբոցանման տուն, որը պատկանում էր մսագործ Շիկոյի բազմանդամ ընտանիքին: Շիկոն ուներ վեց չափահաս որդի, որոնցից երկուսին ուղարկել էին Գիարբեքիրի ուղղությամբ դեպի մահ: Այդ երեկո քուրդ խաժամուժը, երբ վերադառնում էր շուկայում և քաղաքում կատարած իր արյունոտ գործից, հարձակվեց նաև այդ տան վրա: Սակայն երկու հզոր և ամուր կողպված դարպասները դիմադրում էին ասպատակներին: Հրոսակախումբը գիտեր, որ տղամարդկանցից միայն ծեր Շիկոն էր տանը, իր՝ նույնքան ծեր եղբոր հետ: Բայց քրդերն այնքան բարձր էին գոռում, որ մենք հիվանդանոցում սոսկումով էինք լսում նրանց: Նրանք պահանջում էին ոչ միայն ծերունիներին, այլև տանը եղած բոլոր կանանց, որպեսզի գիշերվա ընթացքում բռնաբարեն: Նրանք ամբողջ ուժով ճչում էին՝ չորս կողմ մոլի անեծքների ու լուտանքների տարափ թափելով:

Ընդունեցի նահանգապետի ուղարկած երկու ժանդարմներին, որոնց խնդրել էի մեր հիվանդանոցի պաշտպանության համար: Նրանց հետ ուրիշ ժանդարմներ էլ եկան քաղաքի այս թաղամասը: Նրանց բոլորին խնդրեցի՝ հատուկ հոգ տանեն, որ լուծյուն իշխի: Նրանք այդպես էլ արեցին և քչեցին արյան

ու բիրտ կրքերի ծարավ ամբոխին:

Հաջորդ առավուտ ծերունի Ծիկոյին իր տան առաջ մեռած գտա: Նա իրեն զոհել էր Հանուն յուրայինների՝ այն Հույսով, որ Հանգիստ կթողեն կանանց ու երեխաներին: Մյուս օրը եղբորը, որ թաքնվել էր, անձամբ Հանեցի մի նեղ թաքստոցից:

Մերոնց մոտ՝ խաղողի այգի գնացի միայն, երբ քաղաքը և մեր տան շրջակայքը Հանդարտվել էին: Բարեբախտաբար այգում մերոնք ոչինչ չէին լսել քաղաքի փողոցներում կատարվածի մասին: Սակայն Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նախքան քաղաք վերադառնալս, Հարևան խաղողի այգում փոխադարձ Հրաձգություն սկսվեց: Քաղաքից ձիավորներ էին եկել և ընկել Հարևան այգում պատսպարված Հայերի ետևից: Հետո իմացա, որ փնտրում էին Կարաքյոփրիից փախած Հայերին: Նրանց սպանեցին: Կարելի է պատկերացնել վախն այն Հայերի, որոնք իմ այգում էին: Մեր այգում ապաստան գտած Հայերի թիվը ևս դեռ այն ժամանակ բավական մեծ էր: Բոլորն ինձ աղաչում էին՝ ինչ էլ լինի, այժմ մենակ չթողնել իրենց: Սակայն իմ ներկայությունը քաղաքում շատ անհարժեշտ էր: Առանց ինձ ինչպե՞ս Հիվանդանոցում գլուխ Հանեին, և ի՞նչ կլինեք, եթե իմացվեր, որ ես տեղում չեմ:

Մինչ այդ նկատեցինք, որ ժանդարմները փախստականներին սպանելուց Հետո քաղաք էին վերադարձել: Այսպիսով, առայժմ խաղողի այգում թաքնված իմ մարդկանց Համար վախենալու ոչինչ չկար: Իսկ երբ Հիվանդանոց Հասա, այնտեղ տեսա Ծիկոյի տան բոլոր բնակիչներին: Նրանք ուզեցին մնալ Հիվանդանոցի պաշտպանություն տակ: Ես չկարողացա նրանց ետ ուղարկել: Հետևապես նրանց տեղավորեցի Հիվանդանոցում և իմ անձնական բնակարանում:

Կեսօրից առաջ այցելեցի թուրք նահանգապետին: Նրան շնորհակալություն Հայտնեցի, որ այդպես արագ ընդառաջել էր Հիվանդանոցը պաշտպանելու իմ խնդրանքին: Ապա Հայեցի տևական պաշտպանություն, մինչև ժամանակները կրկին Հանդարտվեն: Արտահայտեցի նաև ապրումներս նախորդ օրվա իրադարձությունների կապակցությամբ: Նահանգապետը նույնպես ափսոսանք Հայտնեց այդ պատահարների կապակցությամբ և ասաց, որ նրան այժմ Հաջողվել է քաղաքում

Հանգիստը վերականգնել ու հավաստիացրեց, որ նման դեպքեր այլևս չեն կրկնվի:

Այդ օրն իրոք քաղաքում Հանգիստ էր: Զարդը չվերսկսվեց, սակայն ահաբեկված քրիստոնյաներին չէր կարելի մեղադրել, որ նրանցից ոչ մեկը այդ նույն օրը և դրան հաջորդող օրերին տնից դուրս չէր գալիս: Երեկոյան կնոջս հետ գնացինք ասորի-ների թաղը՝ այնտեղ մեր բարեկամներին մխիթարելու: Սակայն ստիպված եղանք քայլել դիակների վրայով: Փողոցներում օդն արդեն սկսել էր գարշահոտությամբ լցվել: Չնայած թուրքերը քրիստոնյաներից պահանջում էին դիակները թաղել, նրանցից ոչ մեկը չէր համարձակվում դուրս գալ: Ի վերջո թուրքերն ստիպված եղան իրենք դիակները հավաքել: Պարաններով նրանց երեսնիվայր քարչ էին տալիս փողոցներով և թաղում ընդհանուր գերեզմանում:

Կարելի էր ենթադրել, որ Հայկական թաղամասում որոշ վիրավորներ կային, որոնք չէին համարձակվում տնից դուրս գալ: Երրորդ օրը մեր կլինիկա ներկայացան վիրավոր հայ կանայք: Իսկ վիրավոր տղամարդիկ եկան միայն մի քանի օր անց:

Զարդի օրը փողոցում երիտթուրք Ահմեդ բեյի ձեռքն ընկավ վարպետ դերձակ Հակոբը, որն աշխատում էր թուրքական արհեստագործական դպրոցում: Հակոբը նրա ոտքերն ընկավ և խնդրեց խղճալ իրեն: Բեյը հանեց ատրճանակն ու նրան մի կրակոցով գետին փռեց՝ հետևյալ բառերով. «Ահա՛ քեզ խղճալ, հայ շուն»:

Դեղատան մեր օգնականը, որն օգոստոսի 19-ին, նախքան գրոհի սկիզբը, նամակատուն էր գնացել, չէր վերադարձել: Ենթադրում էինք, որ նա էլ է զոհ գնացել: Սակայն հաջորդ առավոտ նա հայտնվեց: Թուրքը, որը թաքցրել էր նրան իր տանը, անձամբ բերեց:

Հաջորդ օրերին մեր տներում թաքնված Հայերից ոչ մեկը չէր ուզում տնից դուրս գնալ, չնայած կառավարությունը Հայտարարել էր, որ Հայերին ոչինչ չի սպառնում: Այդ պատճառով անհրաժեշտ գնումները ինքս էի անում կամ մահմեդականներին էի ուղարկում:

Պետք է հայտնի լինի, որ Ուրֆայում, ինչպես գրեթե ամենուրեք թուրքական պետություն մեջ, արհեստագործությունը համարյա բացառապես Հայերի ձեռքում էր: Ուրֆայի կառա-

վարությանը մեծ դժվարությամբ Հաջողվեց, գոնե առաջիկա օրերին Հաց ունենալու համար, Հայ Հացթուխների իրենց տներից ու թաքստոցներից դուրս բերել: Ուստի Հաջորդ շաբաթներին Հացի ամեն խանութի առաջ մշտապես մի ժանդարմ պահակ էր կանգնում ի պաշտպանություն Հայ Հացթուխների: Իսկ այլ մասնագիտությունների Հայեր, որոնց դուրս գալը պարտադիր չէր, փողոցում շաբաթներով չերևացին:

8. Տարագիրներ Հյուսիսից

Ուրֆան դարձել էր Հյուսիսից՝ Սվազի, էրզրումի և Մամուրեթ ու Ազիզ նահանգներից եկող հարյուր հազարավոր դժբախտ տարագիրներից բաղկացած քարավանների անցատեղին, որը տանում էր դեպի Միջագետքի տափաստանները: Գնալով ավելի ցավալի ու անհույս էր դառնում Ուրֆա Հասնող այդ քարավանների մարդկանց կերպարանքը: Տարագիրների մեջ այլևս տղամարդիկ չկային. շարասյունները բաղկացած էին միայն կանանցից ու 4-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներից: Նկարագրություններն այն տարագիրների, որոնց Հաջողվում էր ճամբարից ծլկել և մեզ մոտ կամ Հայկական թաղամասում ապաստան գտնել, այնպիսիք էին, որ նույնիսկ այն անասելին, որի համար լեզուն բառեր չունեի, իր ամբողջ դառնուրելիությամբ պատկերվում էր լսողի աչքերի առաջ: Նրանք հազարներով միաժամանակ ճանապարհ էին ընկնում, սակայն այդ հազարներից միայն մի փոքր խումբ էր Ուրֆա Հասնում: Եվ սա կանոն էր բոլոր շարասյունների համար: Տարագիրների յուրաքանչյուր քարավան իր հետ տեղեկություններ էր բերում իրադարձությունների մասին, որոնց հրեշավորությունը շատ հաճախ հնարավոր չէր զգայարաններով ընկալել:

Այս իրադարձությունները պետք է որ ի չիք դարձնեին ուրֆահայությունան բոլոր Հույսերը, թե իրենք կարող էին այս բոլորից անմասն մնալ: Գիշերներն իրենց տներում գաղտնի ժողովներ էին անում, որպեսզի այդ անմխիթար վիճակում իրենց անելիքների մասին խորհրդակցեին: Ինչպես խեղդվողը ձեռքը մեկնում է ծղոտի բարակ շուղին, այնպես էլ ահաբեկված մարդկանց՝ որպես փրկության թեկուզ խաբուսիկ պարան,

ղեռ մնացել էր մեկ Հույս. Անտանտի բանակները: Իրենց կարծիքով նրանք միակն էին, որ կարող էին փրկության հասնել: Խորհրդակցում էին, թե ինչ կարելի էր անել, սակայն երբեք որևէ որոշման չէին հանգում: Բայց և ո՞րն էր նրանց ելքը: Դիմադրություն մասին չէր կարելի մտածել: Մտադ տարիքի երիտասարդությունը վերացվել էր: Հատկապես օգոստոսի 19-ը նրանցից կրկին խլել էր ավելի քան 100 տղամարդ, գումարած կոտորված աշխատանքային երկու գումարտակները: Մերթ ընդ մերթ դրսից հանկարծ մի դասալիք էր հայտնվում: Այդ դասալիքները միշտ համոզում էին իրենց հայրենակիցներին՝ դիմադրություն ցույց տալ ամեն մի տեղահանման՝ ղեռ նախքան սկսվելը:

Տեղահանության եղանակը լուսաբանելու համար, կցանկանայի այստեղ վերարտադրել իրադարձություններն այնպես, ինչպես ինձ պատմել են տարագիր այն կանայք, որոնք այնուհետև մտել են մեր ծառայություն մեջ:

1. Վարդար Ղազանճյանը Ադիամանից հաղորդում է. «Երբ հրաման եկավ մեզ՝ կանանց ու երեխաներին, արտագաղթել, մեր տղամարդկանց արդեն տարել էին և, ինչպես իմացանք՝ սպանել: Կանանց մի մեծ խումբ գնաց նահանգապետի մոտ՝ խնդրելու, որ մեզ չարտաքսեն, այլ տեղնուտեղը սպանեն: Մենք մեզ իրավունք վերապահեցինք զոնե մահվան այս ձևը որպես ողորմություն աղերսելու, սակայն այդ շնորհը մեզ չտրվեց, պարտավոր էինք արքայի ճամփան բռնել:

Մեր Ադիաման քաղաքից մինչև Գփրատ, Սամսատի մոտ կարելի է հասնել տասը ժամում: Սակայն մեզ դիտմամբ այնպես էին ծուռուծուռ ճանապարհներով տանում, որ մարդկանց քարավանը այդ ճանապարհն անցավ տասը օրում: Մինչև Գփրատ ընկած ճանապարհին մեր երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից շատերն արդեն անհետացան: Առաջին երկու գիշերները մեզ հանգիստ թողեցին, սակայն հետո ամեն գիշեր մեզ ստիպում էին իրենց ղեռահաս աղջիկներ հանձնել, որոնք հաջորդ առավոտ վերադառնում էին պատվազրկված: Մի անգամ ոմանք համարձակվեցին այդ անառակներին աղջիկների փոխարեն երիտասարդ կանանց տալ: Հաջորդ առավոտյան այդ խաբեությունն իրենց թույլ տված մայրերը սպանվեցին:

Քրոջս 12-ամյա աղջկան փրկելու համար, դեմքը սևացրեցի անճանաչելի դարձնելու աստիճան, գիրկը տվեցի ծծկեր երեխա: Այսպիսով կարողացանք մեզ չըջապատող ժանդարմներին ու քրդերին խաբել. նրանք քրոջս աղջկան երիտասարդ կնոջ տեղ դրեցին: Երբ Ուրֆա հասանք, արդեն երրորդ ծծկեր երեխան էր նրա գրկում, նախկինները հիվանդությունից ու քաղցից մահացել էին:

Եփրատի ափին ստիպված էինք երկար մնալ: Այստեղ մեր դրամը վերցրին, մեր պատիվը խլեցին: Ով չէր կարողանում դրամ տալ, նրան նետում էին գետը: Մի կնոջ, որից հույս ունեին դրամ կորզել և չկարողացան, մարմինը պարանով կապկպեցին ու այդպես ջուրը նետեցին: Քիչ անց դուրս քաշեցին ջրից ու հարցրեցին, թե հիմա ուզո՞ւմ է դրամը մեջտեղ հանել: Սակայն նա այլևս դրամ չուներ և նրան կրկին կապկրպեցին ու նետեցին ջուրը: Այստեղ նրան հաջողվեց պարանից ազատ արձակվել ու ինքնակամ ալիքների մեջ սուզվել: Ի վերջո սպառովեց քարավանի սննդամթերքը: Միայն վաշխառուական գներով էինք կարողանում քրդերից ուտելու մի բան ստանալ: Ճանապարհը Սամսատից այն կողմ մինչև Ուրֆա կարելի էր նույնպես անցնել 10 ժամում, սակայն մենք դրան հատկացրինք ութ օր: Ադիամանից դուրս եկանք 2000 հոգով, Ուրֆա հասավ միայն 400 մարդ: Այդ 400-ից գրեթե բոլորը հիվանդ էին կամ սովահարությունից գտնվում էին մահվան ճիրաններում:

Ուրֆայում ես ազգականներ ունեի: Ուզում էի փախչել նրանց մոտ: Դրա համար հարմար բոլակ էի փնտրում քարավանից հեռանալու: Դա ինձ հաջողվեց: Սակայն ճանապարհին մի թուրք ինձ բռնեց և ուզում էր մոտակա քարայրը քարչ տալ: Սարսափահար հանեցի փողի իմ վերջին փաթեթն ու տվեցի սրիկային՝ ասելով, որ այնտեղ 50 ոսկի կա: Ապշած նա բաց թողեց ինձ, և ես վազեցի քարավանի ետևից: Իսկ փաթեթում ընդամենը 50 քառորդ միջիդիե (արծաթե ֆրանկ) էր: Երբ հաջորդ օրերից մի օր մեռելներ թաղելու հրահանգ ստացա, ինձ հաջողվեց փախչել գերմանական միսիոներական հիվանդանոց:

Սակայն երբ հիվանդանոցի հայությունը նույնպես տեղահանվեց, վերստին բռնեցի աքսորի ճամփան: Մինչև Ակջեկայե

միսիոներական տներից Հանված կանանց ու երեխաների Հետ լավ էին վերաբերվում: Ծուտով տիֆը շատերի Համար դարձավ գթասիրտ փրկիչ: Սակայն ով որ չէր վարակվել, պարտավոր էր երթը շարունակել: Ով որ Հիվանդանում էր ճանապարհին, մնում էր նրա եզրին պառկած. ոչ ոք նրանով չէր զբաղվում:

Խմրի Հետ ես նույնպես քայլում էի դեպի Ռազա: Զարհուրելի մի ճանապարհորդություն էր դա: Ո՛չ ուտելու բան կար, ո՛չ խմելու: Ծատ օրեր անց միայն, Հեռվում նշմարվեց Ռազա քաղաքը: Հույս ունեինք այնտեղ գետը նետվել: Սակայն քաղաք չհասած՝ Հանկարծ հրաման եկավ, որ մեզ թույլատրվում է Ուրֆա վերադառնալ, սուլթանը մեզ ներում է շնորհել: Վերջին մի Հույս շողաց մեր մահատենչ սրտերում: Սակայն քչերը ձգեցին մինչև Ակջեկալե: Այնտեղ ես Հիվանդացա: Մյուսները Հասան մինչև Ուրֆայի մոտակայքը, սակայն Հազիվ քաղաքը Հեռվից տեսանելի էր դարձել, նրանց կրկին ստիպեցին Ռազա վերադառնալ: Դա դարհուրելի էր: Երբ Հիվանդությունից ուչքի եկա, տեսա, որ մի արարի տանն եմ: Ինձ շատ լավ էին խնամում, ու երբ կարողացա մի քանի քայլ անել, արարը վերցրեց ինձ և էշին նստեցրած կրկին բերեց Ուրֆայի Հիվանդանոցը»:

2. **Ալմաստ Թամասյանը** պատմում է. «1915 թ. ջարդի ժամանակ ծնողներս ստիպված եղան Տերիկից տեղափոխվել Սվազ: Այնտեղ մենք իրավունք ստացանք ապրել ամերիկացի միսիոներուհի օրիորդ Բյուերի (*Miss Bewer*) Հովանավորություններից: Մորս Համար դպրոցական լավ կրթությունը շատ կարևոր էր, և դրա Համար նա իր բոլոր երեխաներին՝ թվով յոթը, ուղարկել էր միսիոներների դպրոց: Ես՝ կրթությունս որպես ուսուցչուհի ստացել էի Խարբերդում, ամերիկացիների մոտ: Միակ եղբայրս ղեղազործ դարձավ: Մեր բոլոր ազգականների Հետ մենք կազմում էինք մի մեծ ընտանիք: Բոլորս միասին՝ Հազարավոր մեր Հայրենակիցների Հետ, ստիպված անցանք աքսորի սարսափելի ճանապարհով: Ուղևորության առաջին մի քանի օրն անցավ լավ, մեզ ուղեկցում էին ամերիկացի միսիոներները: Սակայն կառավարությունը նրանց Հետ ուղարկեց: Հազիվ էին նրանք մեզանից Հեռացել, որ սկսվեցին մեր բյուր տառապանքները: Առաջինն այն էր, որ մեզանից

խլեցին մեր տղամարդկանց: Նախ՝ նրանց մեր աչքի առաջ ենթարկեցին սոսկալի չարչարանքների և ապա՝ հաճախ շատ դանդաղորեն սպանեցին: Հազարավոր կանանց ու երեխաների նետեցին Կիրկ Գյոզ (*Kirk Gjöz*) գետը: Այնուհետև մեզ տարան լեռներով, որտեղ հազիվ մեկ ոտնաչափ քայլելու տեղ կար: Այլևս մեզ որևէ գյուղի մոտով չանցկացրին: Օրերով ո՛չ հաց էինք ստանում, ո՛չ ջուր: Սակայն մարդկային կյանքի ամենամեծ կորուստն ունեցանք Եփրատի ափին, Սամաստի մոտակայքում: Այնտեղ ավելի քան 10,000 հոգի հանձնվեց հորձանքին: Գետի մյուս ափին մեզ ստիպեցին մեկ շարաթ շարունակ սպասել: Այնտեղ կողոպտեցին մեր բոլորի փողն ու աղջիկների պատիվը: Մոայլվեց նույնիսկ ամենաբարեպաշտ մարդկանց հոգին: Քանի ղեռ փող ունեիր, կարող էիր պատիվդ փրկել, սակայն երբ փողդ սպառվում էր, դա էլ այլևս հնարավոր չէր:

Քանի որ հազուատները փոխելու կամ լվանալու հնարավորություն չկար, սկսեց իշխել կեղտն ու զարշահոտությունը: Մեզանից շատերն ունեին նաև սրի կամ դանակի հասցրած վերքեր, որոնք անխնամ էին մնացել: Այդ տարաբախտների մարմնի վրայով որդեր էին սողում: Դժվար էր այլևս այդ խեղճ մարդկանց նայել: Սակայն ի վերջո մեզ տիրապետեց այնպիսի մի անօրինակ բթացում, որ ոչինչ այլևս մեզ չէր տպավորում:

Երբ մեզ վերջապես հրամայեցին երթը շարունակել, մեկ շարաթ շարունակ քայլում էինք մեռած, քայքայված մարմինների վրայով: Ի վերջո մեզ հանեցին մի լեռան վրա, որտեղ մեզ շրջապատեց քրդերի մի մեծ ամբոխ: Նրանք կողոպտեցին մեր ամբողջ հազուստը: Քույրս չէր կարողանում լեռը մազլցել, նա ամբողջովին ուժասպառ և կիսամեռ վիճակում էր: Նա ինձ խնդրեց՝ փայտով սպանել իրեն, որ նորից չընկնի դահիճների ձեռքը: Մազերի միջից հանեց իր վերջին փողն ու տվեց մորս: Սակայն մի քուրդ այդ տեսել էր և հաջորդ ակնթարթին մայրիկիցս խլեց այն: Դա իսկապես մեր վերջին փողն էր: Ստիպված քրոջս ետևում թողեցինք, հավիտենապես հրաժեշտ տալով նրան: Երբ անցանք լեռան մյուս կողմը, եղբորս կինը ծննդաբերեց: Հազուստի մի ծվեն անգամ չկար, որով կարողանայինք նորածինին բարուրել. նույնիսկ մեր մարմինների վրա ոչինչ չէր մնացել: Ճանապարհին անցանք մի ջրհորի մոտով, որը լեցուն էր մարդկային քայքայված մարմիններով: Երբ

Հասանք Հաջորդ ջրհորը, մեզ նետեցին փոսի մեջ: Ոտքում
բազմաթիվ մեռածներ կային, մի քիչ էլ ջուր էր մնացել, այն-
պես որ ցած նետվածներից ոչ բոլորն էին մահանում: Վերևից
քարեր էին գլորում. ում դիպչում էր, փրկվում էր: Ցավոք ինձ
քար չդիպավ: Իմ քույրերիցս մեկն էլ այդ դժոխքում կենդանի
մնաց: Ամբողջ գիշերը մնացինք ջրհորի փոսում՝ անտանելի
գարշահոտության մեջ: Հազար անգամ մեր մահը ուզեցինք:
Երբ Հաջորդ առավոտ չերևաց մեկը, որ ավարտեր քարերը
փոսը նետելու գլխասիրտ գործը, մտածեցինք՝ ինչ անել: Մե-
ռածների մոտ գտանք մի քիչ փող, որը փրկվելու դեպքում
կարող էր պետք գալ տառապանքի մեր ուղին շարունակելիս:
Գլխեինք, որ փողը մեծ մասամբ թաքցված էր լինում մազերի
մեջ: Եվ այդպես մենք հավաքեցինք մի քանի թուրքական ոսկի,
որը չխշխկացրինք, երբ վերևում կրկին մի քրդի գլուխ հայտնը-
վեց: Քուրդը հասկացավ: Նա մեզ երկուսիս դուրս քաշեց, փողը
որպես վարձ վերցրեց, իսկ մենք ժամանակավորապես դժոխ-
քից ազատվեցինք: Ինչպիսի՜ ազահույթյամբ էինք ներս քաշում
մաքուր օդը: Երեք օր թափառեցինք լեռների մեջ: Մի գիշեր
կորցրեցի քրոջս: Ինչ պատահեց նրան, չգիտեմ: Այժմ մնացի
մեն-մենակ: Ո՞ւր գնայի, ո՞ւմ դիմեի: Վերջապես հանդիպեցի
մի հովիվի, խնդրեցի, որ ցույց տա մոտակա քաղաքը տանող
ճանապարհը: Նա ասաց, որ այստեղ քաղաք չկա, իսկ այստե-
ղից ոչ հեռու արքայալեռների ճամփան էր: Նա ինձ ցույց տվեց
այն: Շուտով ես կրկին միացա արքայալեռներին: Ոմբեր էին իմ
հայրենակիցներից, որոնք այստեղ (վայրը կոչվում էր Մուհա-
մեդ խան) իրար էին գտել: Նրանց մեջ, սակայն, իմ ազգական-
ներից ոչ ոք չկար: Այստեղից մի երևելի մահամեղական ինձ իր
հետ տարավ Ուրֆա: Նրա անունն էր Մուհամեդ Ուալի, նա
քաղաքի մեծահարուստներից էր: Սակայն երբ տեղ հասա, ես
ծանր հիվանդ էի: Տեսնելով, որ վիճակս չի լավանում, նա ինձ
ուղարկեց միսիոներական հիվանդանոց: Եվ քանի որ այնտեղ
տեղ չկար, գնացի ասորական եկեղեցու բակը, որտեղ ինձ
նման ուրիշ թշվառներ էլ տենչանքով մահվան էին սպասում:
Ի վերջո մի կին ինձ խորհուրդ տվեց գնալ Քյունցլերների մոտ,
որոնք օգնում էին բոլոր հայերին: Ճանապարհ ընկա և մինչև
պարոն Քյունցլերի տունը, որն ընդամենը քառորդ ժամվա ճա-
նապարհ էր, թուլությանս պատճառով անցա ամբողջ երեք

ժամում: Ջերմելով տեղ հասա, այնտեղ ստացա հազուստ, պաշտպանություն, օգնություն և դեղորայք: Դրանով վերջ դրվեց իմ ահավոր թշվառությունը: Աստիճանաբար կազդուրվեցի: Եվ երբ պարոն Բյունցլերը զինադադարից հետո որբանոց բացեց, ես այնտեղ ստանձնեցի ուսուցչուհու պաշտոնը՝ ուսուցանելու այն փոքր հատվածին, որ մնացել էր իմ ժողովրդից»:

3. Եղսա Պետրոսյանի տառապանքները. «1915 թ. հուլիսի 10-ն էր, երբ ես՝ մոտ 2000 տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների հետ, հարկադրաբար թողեցի իմ հայրենի Սարբերդը: Ամուսինս ապրում էր Ամերիկայում: Ես կարողացա հետս մի քիչ փող, հազուստ, և ավանակի վրա բարձած՝ նաև անկողին տանել: Իմ երկու դուստրերը՝ 10 և 12 տարեկան, ինձ հետ արտորվեցին: Առաջին մի քանի օրը՝ շրջակայքում բնակվող թուրքերը կամ մեզ ուղեկցող ժանդարմները մեզ որևէ նեղություն չտվեցին: Մալաթիայի շրջանում կանգ առանք: Երբ էրզրումից ու Սվազից տեղահանվածների շարասյուները մեզ միացան, շարժվեցինք առաջ, սակայն ոչ թե դեպի Մալաթիա, ինչպես հույս ունեինք, այլ Տավրոսի դառիթափ լեռներով դեպի հարավ: Հաճախ ստիպված էինք լինում ժայռերի վրայով չորեքթաթ մագլցել: Այդ ընթացքին շատ երեխաներ ու տարեցներ ծայրահեղ ուժասպառությունը զոհ էին դառնում: Ընկածներին թաղելու մասին չէր կարելի մտածել: Նրանք մնում էին ընկած տեղում, որպես վայրի կենդանիների բաղձալի ավար: Մեր կապոցները վաղուց էինք դեն նետել, քանի որ դուրս գալուց՝ մեզ հետ վերցրած գրաստը ստիպեցին հետ ուղարկել: Մալաթիայի ու Ադիամանի միջև լեռնահովտի շրջակայքի քրդերը մեզ թալանեցին: Տղամարդկանց մեզնից խլեցին, փոքր-ինչ կողմ տարան ու սպանեցին: Մեզ այնտեղ հասցրին, որ մենք էլ հաճույքով մահվան կգնայինք, եթե միայն իմանայինք, թե ինչ կլիներ մեր երեխաների վիճակը: Հետագա ճանապարհին մինչև Սամսատ՝ մեր միջից երիտասարդ աղջիկների ու կանանց մեծ մասն անհետացավ: Տեղացի քրդերը իրենց ուզած կնոջն ու աղջկան առնում տանում էին:

Գետի մյուս կողմում, Ուրֆայի շրջանում մեր տառապանքներն իրենց գազաթնակետին հասան: Զուր երբեք չէինք ստանում, եթե դրա համար ոսկով չվճարեինք: Հրացանի կոթերով

էին մեզ քշում ջրհորների մոտից: Մի հսկա աղբյուրի մոտ, որտեղ մի քանի օր ընդմիջում արեցինք, մենք ամբողջովին զրկվեցինք դրամական միջոցներից և ամեն տեսակի զարդեղենից: Քարյուղի անթիվ թիթեղներ, Արևելքում հայտնի քարյուղ տեղափոխելու արկղներ, լիքը ոսկով և զարդեղենով, ընկան ավազակների ձեռքը: Երբ մեզանից խլելու այլևս ոչինչ չէր մնացել, մեզ քշեցին մի քարաստան: Այստեղ չըջապատվեցինք քրդերի մի մեծ բազմությամբ: Նրանք մեզ մերկացրին և հանված զգեստներից վերցրին այն ամենը, ինչը դեռ որոշ արժեք ուներ: Մերկացնելիս պարզվեց, որ մեր մեջ կային աղջկա հագուստով ծալոված մի քանի դեռատի պատանիներ: Նրանց անմիջապես կտոր-կտոր արեցին: Ապա քրդերը մեզ՝ մոտ 2000 աղջիկներից ու կանանցից բաղկացած մի մեծ, մերկ բազմություն, քշեցին մի նեղ տեղ, և ահա սկսվեց սարսափելին: Բոլոր կողմերից կրակ բացեցին մեզ վրա: Ստեղծվեց մի սոսկալի հրմշտոց: Ով որ եզրերին էր կանգնած, սպանվեց, ով որ հրմշտոցի մեջ մնաց՝ հեղձամահ եղավ: Իսկ ես մահից խուսափեցի միայն այն պատճառով, որ կանգնած էի դիակների վրա: Իմ երկու դատրերին նույնպես կարողացա անասելի ջանքերով քաշել բերել ինձ մոտ՝ այդ բարձունքի վրա: Նրանց մարմինն ամբողջովին կապտել էր: Երբ քրդերը հեռացան, մեզանից կենդանի էր մնացել միայն մի քանի հարյուր մարդ: Մեզ ուղեկցող ժանդարմներից նույնպես ոչ մեկը չէր երևում, և մենք մնացինք գետնին նստած՝ յուրաքանչյուրը տենչալով իր վերջին ժամը: Հաջորդ օրը ստիպված էինք շարունակել մեր երթը, որովհետև զարչահոտությունն անտանելի էր: Երեխաներս զօր ու զիչեր ցածրաձայն նվում էին. «Մայրիկ, հաց, մայրիկ, հաց» (բնագրում՝ *Mairik Haz, Mairik Haz!*): Երբ ճանապարհով անցնում էին մի քանի քուրդ ձիավորներ, խնդրեցի նրանց՝ տանեն իմ երկու դուստրերին: Թող Աստված լինի նրանց պահապան: Քրդերը աղջիկներիս վերցրին իրենց հետ: Ինչ եղան նրանք, չգիտեմ, ես նրանց այլևս երբեք չտեսա: Լաց լինել էլ չկարողացա նրանց ճանապարհելիս, արցունքներս ցամաքել էին: Միայն մի բան էի խնդրում՝ շուտ մեռնել: Մահն այլևս ինձանից շատ հեռու չէր կարող լինել: Չէ՞ որ շարաթներով ոչինչ չէի կերել: Երբեմն՝ մյուս, ինձ նման մահ փնտրող կանանց հետ մի քանի քայլ էի անում: Վերջապես հասանք

քրդական մի գյուղ՝ ջուր խնդրելու: Չնայած բոլորս ոտից գլուխ մերկ էինք, գյուղի քրդերը մեզնից նախ փող պահանջեցին: Հետո տեսնելով, որ ոչինչ չեն կարող ստանալ, մեզ աղբյուրի մոտից քչեցին: Ուզեցի կեղտոտ մի ջրափոսից խմել, սակայն բերանս չմոտեցրած՝ թևիս սրի հարված ստացա: Առանց խմելու, մեզ ստիպեցին երթը շարունակել: Միջազետքի օգոստոսյան արևը այրում էր մեր մերկ մարմինները: Հերկած Հողի մեջ ձեռքերով փոսեր էինք փորում, որտեղ՝ մեզ Հողով ծածկելով, պատսպարվում էինք կեսօրվա արևից: Գիշերը նույն կերպ օգտագործում էինք այդ փոսերը, քանի որ շատ էր ցրտում, և Հողը մեզ ցրտից պաշտպանում էր: Մարմնի վրա մեծ այրվածքներով վերջապես Հասանք Ուրֆայի մոտակայքում գտնվող քրիստոնեարնակ մի գյուղ: Այնտեղ մեզ Հաց, ջուր և նաև Հագնելու մի բան տվեցին: Ինձ բաժին ընկավ մանկական մի կարճիկ շապիկ, որը թեև նվազագույն չափով, բայց 16-օրյա մերկությունից հետո, մի քիչ գոնե կարողացավ ծածկել մարմինս: Այդ գյուղում աստիճանաբար Հավաքվեց մոտ 200 կին, մնացորդը 6000 Հոգուց, որոնց Հետ մենք Մալաթիայից դուրս եկանք:

Այդ գյուղում մենք շատ քիչ մնացինք: Ժանդարմները եկան և նորից խմբով քչեցին մեզ: Նույն օրը Հասանք Ուրֆայի մոտ գտնվող տեղահանվածների մի ճամբար: Հաջորդ առավոտ ճամբար եկան խարբերողիներ, որոնք խմբերով Ուրֆա էին եկել ավելի վաղ: Նրանք ուզում էին տեսնել, թե ովքեր էին նորեկները: Ես, ինչպես մեզնից շատերը, դարձել էի բոլորի Համար անճանաչելի: Փնտրողների մեջ ճանաչեցի խարբերողիներին, որոնց իմ անունն ասացի: Սորհուրդ տվեցին փախչել. բայց դա Հնարավոր էր միայն կաշառքի միջոցով: Մի կնոջից փոխ առա մի ոսկեդրամ, որը երեկոյան տվեցի պահակին. դրա չնորհիվ ազատվեցի: Բայց ո՞ւր էի ես Հիմա գնալու: Սիրով կգնայի գերմանական Հիվանդանոց, բայց տեղը չգտա: Մի թուրք բռնեց ինձ ու քաշ տվեց իր տուն: Սակայն շուտով ծանր Հիվանդացա: Դա Հենց այն թուրքն էր, որն ինձ միսիոներական Հիվանդանոց բերեց: Այնտեղ ես կազդուրվեցի: Ուրֆայի բնակչության հետ տեղահանումից խուսափեցի միայն այն պատճառով, որ ես այդ օրը, երբ ոստիկանությունը Հայերին Հանում էր Հիվանդանոցից, պառկած էի բարձր ջերմությունը:

Հետո ես դարձա պարոն Քյունցլերի տան խոհարարուհին:

Մանկական շապիկը, որով ես կարողացել էի ծածկել մերկությունս, պաշել եմ և պահպանում եմ որպես մասունք՝ ամուսնուս ցույց տալու համար, եթե նրան կրկին հանդիպեմ»²:

9. Անդորր փոթորկից առաջ

Օգոստոսի 19-ից Հետո շատ մարդիկ փորձում էին Ուրֆայում ապաստան գտնել եվրոպացիների տներում: Հայցողների թիվն այնքան մեծ էր, որ Հնարավոր չէր անթիվ դիմումները հաշվի առնել: Գիտեինք նաև, որ եթե Ուրֆայի հայերի տեղահանություն ժամը գար, դժվար թե կառավարությունը եվրոպացիների դռների առաջ կանգ առներ: Չնայած դրան, շարունակում էին տեղավորել ապաստան հայցողներին, որքան որ տեղերի թիվը այդ հնարավորությունը տալիս էր: Բոլոր տեղավորվածներն իրենք էին հոգալու իրենց սննդի հարցը:

Ուրֆայում կար գորգագործական ֆաբրիկա, որը պատկանում էր Գերմանական առևտրի և արդյունաբերությունների արևելյան ճյուղին: Պարոն դ-ր Լեփսիուսն էր, որ 1895 թվականի Հայկական կոտորածից Հետո այդ գորգագործական ֆաբրիկան Հարց լեոնաշլիթայի մոտ գտնվող Ֆրիդդորֆ (Friedorf) գյուղից տեղափոխել էր տվել Ուրֆա և տարիների ընթացքում էլ այն ընդարձակել էր: Առաջին ջարդերի ծանր ժամանակներից մնացած հարյուրավոր այրիներ գորգագործությունը կերակրեցին իրենց ու իրենց երեխաներին: Այդ գործարանը Հենց պատերազմի սկզբին դադարեցրեց աշխատանքը, քանի որ արտահանումն անհնարին դարձավ: Ձեռնարկության շնքում կար մի մեծ տարածություն, որի մեջ այս օրերին հնարավոր եղավ տեղավորել ավելի քան 1000 մարդ: Նրանցից շատերը բերել էին իրենց ունեցվածքից մի շարք արժեքավոր իրեր, որոնք տեղ հասնելիս, չէին ցուցակա-

² 1919 թ. օգոստոսին այդ կինն ինձ Հալեպից գրեց, որ իր ամուսինը մահացել է Ամերիկայում: Մինչ օրս նրա երկու դուրստերին գտնելու մեր փորձերը եղան ապարդյուն:

գրվում: Տեղավորվածների մեջ կային որոշ թվով տղամարդիկ: Նրանք գիտեին, թե իրենց ինչ էր սպասում:

Սեպտեմբերի կեսերին Ուրֆայի նահանգապետին կատարած իմ մի այցի ժամանակ նա ասաց, որ Հայերն այլևս չեն ցանկանում աշխատանքի գնալ: Հայտնի էր նաև, որ շատ Հայեր իրենց տները պատեն շավորել էին: Հետևաբար, Հայերն իրենց անպատկառ կեցվածքով իրավունք չունեին կառավարությունից գթասրտություն ակնկալելու:

Թուրքերի տներում հիվանդատեսի ժամանակ Հաճախ էի տեղեկանում, թե որքան լարված էր իրադրությունը: Թուրքերից շատերն ինձ տարբեր առիթներով ասում էին, որ առանց որևէ խղճահարություն կկոտորեին Հայերին:

Տեղահանվածների երթերը, որոնք գալիս էին Հյուսիսից, շարունակվում էին: Մի անգամ Ուրֆա հասավ ավելի քան Հարյուր կանանցից բաղկացած մի խումբ՝ ամբողջովին մերկ վիճակում: Տարագիրների թվում տղամարդիկ այլևս ընդհանրապես չկային:

Այդ օրերին, եթե մարդ քաղաքից դուրս գար, ամենուրեք կտեսներ մարդկային դիակներ, որոնք փռված էին դետուզեն: Նույնիսկ եթե երբեմն մեռածներին թաղում էին, ապա դա արվում էր այնքան թերի, որ վայրի գազանների համար դժվար չէր դիակները քաշել հանել: Մարդկանց սպանված տեղերը այդպես էլ մնացել էին արյունով ներկված: Աղետ էր, ահավոր չարիք, որպիսին ես երբեք չէի տեսել, նույնիսկ այստեղ՝ տևական թշվառություն երկրում: Այդ բոլորով հանդերձ, Ուրֆայի համար վատթարագույնը դեռ նույնիսկ չէր սկսվել: Ամեն մարդ գիտակցում էր, որ ահարկու օրեր էին սպասվում, բայց միաժամանակ բոլորին համակել էր գալիքից խուսափելու բացարձակ անզորության ջլատող զգացումը:

Բազարում՝ քաղաքի շուկայում, առևտրի ու մարդկային հաղորդակցություն կենտրոնում, Հայերն այլևս չէին երևում: Ո՞վ կարող էր իմանալ, թե երբ էր ումբը պայթելու: Դիմադրելու համար Հայերին պակասում էր զենքն ու դինամիթերը: Իհարկե, ամեն տուն ուներ քիչ թե շատ կարգին զենք: Սակայն ժամանակակից զենքեր քչերն ունեին: Եվ ահա մի սառնարյուն, քաջարի Հայ, որն ի վերջո պիտի դառնար դիմադրության ոգին, օգտվելով փոթորկին նախորդող անդորրից, զնաց նահանգի

կենտրոնն Հալեպ, այնտեղ զինամթերք գնեց ու բերեց Ուրֆա: Այդ նպատակով նա ծպտվեց որպես թուրք սպա, մի քանի բարեկամների հազցրեց թուրք զինվորի համազգեստ, տվեց նրանց մահմեդականի անուններ և նրանց հետ ու Հալեպում ձեռք բերած զենք ու զինամթերքով անցավ երկրով մեկ: Ուումբն անցավ միայն գյուղերով, խուսափելով փոքր քաղաքներից: Մայրամուտից առաջ խումբը հասավ Ուրֆա: Ով որ տեսնում էր այդ խմբի տեղաշարժը, ոչ մի վատ բան չէր մտածում. չէ՞ որ պատերազմի այդ տարիներին այդպիսի դորախմբեր շատ էին երկրում գնում-գալիս: Առաջնորդը՝ Մկրտիչը, միայն քաղաք մտնելու համար օգտագործեց մայրամուտին անմիջապես հաջորդող ժամանակը, երբ քաղաքի բնակչությունը ոչ թե փողոցներում էր, այլ տանը նստած՝ ընթրում էր: Փոթորկին նախորդած օրերին արհեստավորներից ամենաչատր զբաղված էին դարբինները. նրանց գործը ձեռքի նոնակների պատրաստումն էր:

10. Մահվան սարսուռ

Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը Հայկական թաղամասում լավեցին առաջին կրակոցները: Հաջորդ առավոտ տեղեկացա, որ տներից մեկում խնջույք են ունեցել, և հարբած մի քանի մարդ զվարճություն համար կրակել են գիշերվա օդի մեջ: Կեսօրվա կողմը ոստիկանությունը եկել է պարզելու կրակոցների պատճառը: Ոստիկանությունը կանչված է եղել Հայկական կողմից այն մտավախությամբ, որ առանձին զգայագուրկ Հայրենակիցների արարքը կարող էր նոր փորձանք դառնալ առանց այն էլ նեղություն մեջ գտնվող ամբողջ մի ժողովրդի համար, և որ նման զգայադրկությունը պետք է իր արժանի պատիժն ստանար: Ոստիկանները տեսնելով, որ այն տունը, որտեղից կրակել էին, դրսից կողպեքով փակված է, փորձել են տուն մուտք գործել տան ոչ այնքան բարձր, հարթ տանիքից: Սակայն ոստիկաններին դիմավորել են կրակոցներով, և նրանք ստիպված են եղել նահանջել: Բնականաբար, օգնական ուժեր բերելու անհրաժեշտությունը պատճառ դարձավ, որ այլ ղեկավարում այս աննշան միջադեպն անհրաժեշտաբար դառնա

Թուրքական իշխանությունների կարևորագույն պետական խնդիրը:

Կեսօր էր, երբ ես կառքով ուզում էի մեկնել քաղաք, որպեսզի ամերիկացի Հիվանդ միսիոներ Լեսլիին քաղաքի նեղվածքից մի քիչ դուրս բերեմ: Նրա դռան առաջ արդեն կանգնած էր պահակ, որը բոլորին, նաև ինձ, արգելեց ներս մտնել, այնպես որ ես չկարողացա Հիվանդին փոխադրել: Երբ ոստիկանները Հայտնվեցին օգնական ուժերի ուղեկցությունը, նրանց վերստին դիմավորեցին կրակոցներով, որոնք իրենց դիպուկ նշանառությունը մեծամասամբ մահացու էին: Մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ոստիկանները ստիպված եղան նահանջել: Քաղաքի Հայկական մասում Հայերն սկսեցին կրակել ամեն պատահած մահմեդականի վրա: Գիշերը թուրքերը փողոցներում բարիկադներ կառուցեցին և այդպիսով Հայկական թաղը բաժանեցին թուրքականից: Հայերը գրավեցին իրենց թաղամասի շրջանակում գտնվող բոլոր կարևոր տները: Այստեղից նրանց համար ցանկացած թուրք, քուրդ կամ արաբ, հենց որ Հայտնվում էր, հարմար նշանակետ էր դառնում:

Գրգռված թուրքերը սկզբում Հայերի դեմ ոչինչ չէին կարողանում անել: Սակայն դեպքերից բորբոքվել էր մահմեդականների մոլեռանդությունը, քանի որ մոլլան չէր կարողանում մինարեթ բարձրանալ՝ սովորականի պես աղոթքի կանչելու, քանի որ Հայի անվրեպ գնդակը կարող էր կարճել մուսուլմանի կյանքը: Սակայն Հայերը հիմնականում իրենց պահում էին պաշտպանողական դիրքերում: Միայն մի քանի օր էր, որ աջուձախ կրակում էին, հատկապես գիշերները: Երրորդ օրը, ճիշտ այն ժամին, երբ ես մահմեդական մի Հիվանդի այցելություն ճանապարհին էի, մահմեդականների թաղում հանկարծ խուճապ առաջացավ: «Գյավուրները գալիս են, գյավուրները գալիս են», - գոռոռում էին նրանք բոլոր փողոցներում: Վաճառողները շտապով փակեցին խանութներն ու փախան իրենց տները: Ուրիշները փողոցում Հայտնվեցին դենքերով: Սակայն ի վերջո ոչինչ չպատահեց: Հավանաբար ինչ-որ տեղ փողոցում մի քանի զինված Հայ էին տեսել:

Այդ օրերին Ուրֆայում թուրք զինվորներ բնավ չկային: Իսկ ժանդարմները դրսում զբաղված էին շարասյուներում տեղահանվածներին թալանելով ու խոշտանգելով: Ուստի

կառավարութիւնը Հեռագրեց Հայեպ՝ օգնութիւն խնդրելու: Այնտեղից ժամանեց մի գեներալ՝ մի գունդ զորքով: Սպառազինեցին նաև շրջակայքի քրդերին, որպեսզի նրանք պատրաստ լինեն մասնակցելու անհնազանդ Հայերի դեմ գործողութիւնների: Երբ քրդերից հեծյալ մի մեծ խումբ փորձեց Ուրֆա մտնել, Հայերը օրը-ցերեկով կրակոցներով դիմավորեցին նրանց: Զարտուղի երկար ճանապարհ բռնելով՝ քրդերն ի վերջո հասան քաղաք: Ընդ որում՝ մի փոքր հատված՝ կրակադաշտում գտնվող արտերից մեկը նրանք անցան քառատրոփ: Իմ պատուհանից դիտում էինք փոխհրաձգութիւնը: Զիւավորներից մեկը ձիուց ընկավ՝ նշանառուի շեշտակի մեկ կրակոցից: Մեկ ժամ հետո վիրավորին էշի վրա տեղափոխում էին մեր տան մոտով: Քրդերի խաթամուժը Հայերի ամրացված թաղի դեմ ոչինչ չկարողացավ անել: Ով որ հանդգնում էր թեկուզ երևալ, դո՛հ էր գնում խիստ աչալուրջ Հայերի կրակոցներին: Նույնպես թուրքական հետևակը, որ պաշարման երրորդ օրը միացավ քրդերին, չկարողացավ չափվել խրամատավորված Հայերի հետ: Ստիպված եղան ծանր հրետանի բերել:

11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը

Վերոհիշյալ գորգագործական Փարրիկան՝ իր պահեստներով և մանածագործական, ներկարարական ու ձեռագործական աշխատանքների տարածքներով գտնվում էր թշնամի երկու թաղերի միջև: Հսկա շենքերը վեր էին խոյանում քաղաքի ամբողջ մուսուլմանական թաղամասից: Այդ իսկ պատճառով շինութիւններին այդ համալիրին տիրանալը մեծ նշանակութիւն ուներ կովոդ երկու կողմերի համար: Հատկանշական է, որ Հայերն առաջինն էին, որ մտածեցին Փարրիկան գրավելու մասին, որի տանիքից կարելի էր դուրսությամբ գնդակոծել մուսուլմանական ամբողջ թաղամասը: Բացի դրանից, չէ՞ որ Փարրիկայի սրահներում գտնվում էին ավելի քան հազար հոգի իրենց Հայրենակիցներից: Արդյունաբերութեան դեկավար պարոն էքարթին Հայերը տեղյակ էին պահել իրենց մտադրութեան մասին: Իսկ ի՞նչ կարող էր նա անել դրա դեմ:

Թողնելու էր նա, որ գրավումը Հանգիստ տեղի ունենա: Մի՞թե դրա հետևանքով Հաստատությունը ավերվածություն չէր ենթարկվելու: Հավանականությունը մեծ էր, որ թուրքերին ի վերջո պիտի հաջողվեր հայերին հաղթել: Բացի դրանից, նախատեսվող ուժակոծումը կարող էր վնաս հասցնել շենքերին: Մի այլ մտավախություն էլ թալանն էր, որի ընթացքում բնականաբար խոսք լինել չէր կարող գերմանացիների ու հայերի սեփականությունների զանազանման մասին: Այսպիսով, պարոն էքարթը ճարահատ թուրքական կառավարությունը խնդրեց՝ գրավել Փարբիկայի կալվածքը, նախքան հայերի գալն ու այն զրաղեցնելը:

Սակայն թուրք գեներալը՝ փոխանակ շենքերն անմիջապես գրավելու, հույսը դրեց հաջորդ առավոտվա վրա: Փարբիկայի սրահներում ապաստան գտած հայերը պարոն էքարթի փոքր եղբորից տեղեկացան կալվածքը թուրքերին հանձնելու մտադրություն մասին: Այս լուրը իսկական սարսափ ազդեց այնտեղ ապաստանած հայերի շարքերում: Մեծ մասը պատրաստ չէր այդպես անպաշտպան վիճակում ընկնելու թուրքերի ձեռքը: Հաջորդ գիշեր նրանց մեծամասնությունը՝ դուրս գալով պատուհանի մի բացվածքից, փախուստի դիմեց դեպի Հայկական թաղը: Թե ինչու հայերը, տեղեկանալուց հետո, որ թուրքերը զրաղեցնելու են կալվածքը, իրենց հերթին այն գրավելու քայլեր չարեցին, մի բան է, որ ես երբեք չկարողացա ըմբռնել:

Հաջորդ առավոտ թուրք գեներալը տիրացավ գերմանացիների շենքերին: Մոտ 400 հոգի, մեծ մասը կանայք ու երեխաներ, ներկայացվեցին որպես Փարբիկայի բանվորուհիներ: Գեներալը կարգադրեց տեղափոխել նրանց քաղաքից դուրս գտնվող գերմանական որբանոցը: Իսկ յոթ տղամարդու, որոնք նույնպես գերմանական գործարանային արդյունաբերությունն է գերմանական որբանոցի ծառայողներ էին, բանտ նետեցին, ըստ որում՝ գերմանացի պարոն էքարթին խոստացան, որ այդ տղամարդկանց վնաս չէին հասցնելու: Թեև պարոն էքարթը խնդրեց՝ իրեն թույլ տան, որ նրանց իր սեփական տանը պահի, թուրք գեներալը մերժեց, ասելով՝ ինքն այդ տղամարդկանց հետ կապված այլ մտադրություններ ունի: Նախ հարկավոր էր հետաքննել, թե նրանք իրոք մեղսակից չէին, ինչպես պնդում էր պարոն էքարթը:

Նույն օրը սպասված հրետանին հասավ Ուրֆա: Ծրագիր կար հրետանին դեռ ցերեկը քաղաք բերել, սակայն հայերն աչալուրջ էին: Քանի որ փողոցի մոտ 500 մ հատվածը գտնվում էր կրակի գծի տակ, թուրքերը ստիպված եղան իրենց թնդանոթները կես ճանապարհին տեղավորել: Ջոկատները շտապ փախուստի դիմեցին: Միայն մթնելուց հետո էր, որ հնարավոր եղավ մահարեր գործիքները քաղաք բերել: Սոսկայի հրետանակոծություն սկսվեց: Մի քանի անվահեր և գործիմաց հայեր դուրս եկան՝ գողանալու թնդանոթների փակադակները: Սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Չնայած կես ժամ տևողություն ունեցող հուժկու կրակոցներին, որ տեղի էին ունենում մեր տնից մոտ 300 մ հեռավորության վրա, ակներևաբար այդ փոխհրաձգության ընթացքում ոչ ոք չզոհվեց: Թուրքերի գնդակները հազիվ հասնում էին մինչև ցից կանգնած մուսուլմանական գերեզմանաքարերը, որոնցով շրջափակված էր փողոցի այդ ամբողջ հատվածը:

12. Ամերիկյան միսիոներական կայանը

Հայկական թաղամասի ամենաբարձր դիրքում գտնվում էր Ամերիկյան միսիոներական հաստատությունը՝ բաղկացած մի քանի իրար կից շենքերից: Դրանցից, դեռ պաշարումից առաջ, հատուկ ուժգնությամբ սկսվել էին գնդակոծումները: Կասկած չկար ուրեմն, որ հայերը գրավել էին նաև այդ շենքերն ու իշխում էին դրանց վրա: Սակայն հաստատության պետ՝ ամերիկացի պարոն Լեսլին, ինքն էլ ներկա էր: Բացի նրանից, այնտեղ էին բնակվում նաև, այսպես կոչված «Belligerenten», եվրոպացի քաղաքացիական ներկայվածներ, որոնց մասին կարելի է ենթադրել, որ նրանք հենց սկզբում ապաստանել էին ամերիկյան տանը: Այդ եվրոպացիների ու ամերիկացիների վիճակը, անկասկած, նախանձելի չէր, հատկապես այժմ, քանի որ սկսվելու էր ոմբակոծումը: Պարոն Լեսլին հասցրել էր նահանգապետին նամակ ուղարկել: Նա նամակը նետել էր մահմեդականների թաղը, իսկ այնտեղից այն իր ճամփան գտել էր դեպի նահանգապետը: Իր նամակում Լեսլին ազատագրում էր հայցում իրեն և մյուս եվրոպացիների համար: Գեներալը

գրությունը ստանալուց Հետո ինձ կանչել տվեց: Քանի որ ես պարոն Լեսլիի բարեկամն էի, ասաց նա, ապա պետք է փորձեի ազատագրել նրան ու ներկայված քաղաքացիներին: Այդ նպատակով նա կարգադրել է՝ չկրակել որևէ մեկի վրա, որ դուրս գալով Ամերիկյան Հաստատությունից՝ հեռանում է Հայկական թաղից:

Ես առաջարկեցի, որ գեներալն ինձ թույլտվություն տա՝ Հայկական թաղ գնալու և մարդկանց դուրս բերելու: Սակայն այս փոքր-ինչ Հասպենպ և անխոհեմ արված առաջարկը Հավանության չարժանացավ: Գեներալն ասաց, որ քանի որ ես չվեցարացի եմ, ինքը չի ցանկանա իր վրա վերցնել նման ձեռնարկի պատասխանատվությունը: Իսկ Հաջորդ առաջարկիս՝ պարոն Լեսլիին նամակ հասցնել, նա Հավանություն տվեց: Ընկերոջս անմիջապես նամակ գրեցի և խնդրեցի նրան, մնացած եվրոպացիների հետ, թողնել Ամերիկյան տունը և ներկայանալ նշանակված փողոցում:

Նամակը ձեռքիս անցա պատենեչի մյուս կողմը: Մի քանի անգամ ու բարձր ձայնով կանչեցի Հայկական մի անուն: Վերջապես մի տնից պատասխան եկավ: Ռ՞վ էի ես, հարցրեցին: Հայտնեցի անունս. «Յակոբ էֆենդի»: Հարց տվողին խնդրեցի մոտենալ պատենեչին՝ նամակը նրան հանձնելու համար: Ասացի, որ չվախենա, նրան ոչինչ չի սպառնում: Սակայն Հայր խնդրեց, որ ես մտնեմ թաղը, քանի որ իրենց կողմից վտանգ չկար: Վերջապես մի տան դռնից մի դեռատի պատանի դուրս նայեց և մեկ անգամ ևս խնդրեց ինձ՝ ներս գալ: Ես նրան հանձնարարեցի՝ գնալ նշածս տունը, ուր նետելու էի քարով ծանրացած մի նամակ, որը ինքը պիտի հանձներ ամերիկացի միսիոներ պարոն Լեսլիին:

Բայց երբ ավելի քան երեք ժամվա ընթացքում պարոն Լեսլին չերևաց, ես կրկին գնացի պատենեչի մոտ ու ձայն տվեցի: Դարձյալ բավական երկար ժամանակ անցավ: Ի վերջո լսեցի ինչ-որ մեկի ձայնը, որն ասում էր՝ Լեսլիի պատասխանը գրված էր նրա շենքի վրա:

Այժմ հեռադիտակով ու ոստիկանների հսկողությամբ բարձրացա քաղաքից դուրս գտնվող մի բլրի վրա, որտեղից կարողանում էի տեսնել ամերիկացիների շենքերը: Մի պատի վրա մեծ տառերով գրված էր. «Ուզում ենք գալ, բայց մեզ չեն

Թողնում»։ Նույն երեկոյան ամերիկյան այդ Հաստատութիւնը երեք կողմից ուժաւորուեց։

13. Դիմադրութեան ջախջախումը

Օրեր շարունակվող ուժաւորումից Հետո էլ ծայրամասում գտնվող ամրացված տարրեր տներ պետք է գրոհով վերցվեն։ Քանի որ այդ կապակցութեամբ վիրավորների մեծ թիվ էր սպասվում, ես՝ որպէս Գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի պետ, Հրաման ստացա՝ բոլոր Հիվանդներին անմիջապէս Հիվանդանոցից Հեռացնել և մահճակալներն ազատ պահել վիրավորների Համար։ Արդեն մի քանի օր առաջ թուրքերը քաղաքային Հիվանդանոցներում գտնվող Հայերին արտաքսել էին, Հիմնավորելով, որ անիմաստ է լավութիւն անել ապրտամբների Հայրենակիցներին։ Արտաքսված Հիվանդներից շատերին ինձ մոտ էին ուղարկել։ Ես ընդառաջեցի թուրքերի պահանջին և տեղափոխվելով Շիկոյի մեծ տունը, իմ Հիվանդներին այնտեղ պառկեցրի։ Մահճակալային անհրաժեշտ պարագաները բերեցի գորգագործական Փարբիկայից, որտեղ դուրս քշված Հայերը շատ մահճակալներ էին թողել։

Առաջին գրոհով Հնարավոր չեղավ գրավել ամրացված տները։ Գրոհայինները ստիպված էին լինում ամեն տեղից մեծ կորուստներով նահանջել։ Ցավոք, Հարձակման ժամանակ դռնակեց նաև մի քանի քրիստոնյա, աշխատանքային գումարտակի ասորի զինվորներ, որոնք կացիններով ուղարկված էին առաջին շարքերը՝ դռները ջարդելու Համար։ Գրոհից Հետո մեր Հիվանդանոց բուժման եկան՝ մեծ թիվով վիրավոր թուրքեր։ Նրանցից մեկը պատմեց, թե ինչպէս 23 Հոգով Հարձակվել են մի Հայի տան վրա, սակայն մի քանի բոպե Հետո ստիպված են եղել դառն ու դատարկ նահանջել։ Սպանվածներին չհաշված, բոլորը, բացի Հինգ Հոգուց, վիրավորվել էին։ Հայերի նետած ձեռքի նոնակները Հարձակվողներին մեծ վնաս էին հասցրել։

Հայերն անկասկած ի վիճակի էին ամիսներով դիմանալ, քանի որ նրանք ունեին սննդի բավարար պաշարներ։ Այն Հանգամանքը, որ թուրքերը Հենց սկզբից կտրել էին քաղաք գնացող ջուրը, մեծ վնաս չէր, որովհետև գրեթե ամեն տուն, բացի

Ջրատարով հոսող ջրից, ուներ նաև ջրհոր: Ինը սանտիմետրանոց նոնակները քարե ամուր շինություններին շատ մեծ վնաս չէին տալիս: Մեծ տրամաչափի թնդանոթներ տեղում չկային: Իսկ հրդեհաձիգ նոնակները շատ վառելանյութի չէին հանդիպում հայերի տներում, որտեղ փայտեղենը քիչ էր կամ բնավ չի նության մաս չէր կազմում: Իսկ եթե երբեմն էլ իսկապես առանձին մի տուն կամ սենյակ այրվում էր, դրանից շատ բան չէր փոխվում:

Կասկած չկա, որ որոշակի սերտ միության դեպքում հայերը թուրքերին ամիսներով կարող էին հեռու պահել: Սակայն հայերի վաղեմի չարիքը՝ անմիաբանությունը, նրանց համար դարձավ օրհասական, իսկ թուրքերին՝ մեծ օգնական: Բավական է կարդալ այս արտակարգ խելացի ժողովրդի պատմությունը: Կուռ համախմբվածությունը միշտ բացակա է: Շվեյցարացիների կարգախոսը՝ «Մեկը բոլորի համար, բոլորը՝ մեկի», չգիտեն նրանք:

Մենք արդեն խոսեցինք առաջնորդի՝ Մկրտչի, մասին, որը մնաց դիմադրության ոգին: Երբ պաշարման 15-րդ օրը եկեղեցում խորհրդակցության ժամանակ նոնակի բեկորը դիպավ Մկրտչին, հայերի մի մեծ խումբ՝ տղամարդ, կին ու երեխա, ուղեց, որ անձնատուր լինեն: Իսկ Ամերիկայում աստվածաբանական կրթություն ստացած հայ բողոքական քահանան դեռ փորձում էր թուրքերի հետ բանակցել և այդ նպատակով գնեցրալի մոտ ուղարկեց սպիտակ դրոշակով մի քանի կին: Սակայն վերջինս պահանջեց, որ անվերապահորեն հանձնվեն: Այժմ այլևս հայերը կորցրել էին շնորհ ստանալու հույսը: Տղամարդկանց սպասում էր ստույգ մահ: Նույնքան ստույգ էր կանանց ու երեխաների աքսորը: Ինչո՞ւ ուրեմն չդիմադրել մինչև մահ: Կանանց ու երիտասարդ աղջիկների մի մեծ խումբ նույնպես չէր ուզում զենքը ցած դնելու մասին լսել: Նրանք նախընտրում էին կռվելով մեռնել, քան թե թողնել, որ իրենց պատիվն արատավորվի և սովամահ լինեն: Այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան կանխել անձնատուրությունը, որը տեղի ունեցավ դիմադրության 16-րդ օրը: Վերոհիշյալ քահանան թախանձեց սարսափահար մարդկանց, որ չհանձնվեն: Նա իր խոսքերն ուղեկցեց հայտարարությամբ, որ ռուսներն արդեն Դիարբեքիրում են, Ուրֆայից երկու օրվա հեռավորության վրա:

14. Անձնատուրութիւն

Հոկտեմբերի 16-ին, կեսօրից առաջ, տեղի ունեցավ թուրքերին հանձնվելու կարգը: Կանայք ու երեխաները, այդպես հնչեց հրամանը, պետք է շարվեին սահմանված փողոցներում՝ ձեռքները դատարկ: Ով որ ձեռքում որևէ իր կունենա, անմիջապես կգնդակահարվի, սա էր գեներալի հրամանը: Հանձնվելու ընթացքում տղամարդիկ պարտավոր էին այլ տեղում ներկայանալ, իրենց ձեռքերը վեր: Ես հուսով էի, որ պարոն Լեսլին ու նրա ընկերները առաջինը պիտի հայտնվեին և գնացի ոստիկանատուն նրանց, հնարավորութեան դեպքում, տեսնելու և կամ իրենց հետ խոսելու: Այնտեղ գնալիս դեմս եկավ կանանց ու երեխաների մի երկար, երկար շարասյուն: Աստված իմ, ի՞նչ սարսափելի էր, զարհուրելի, հուսահատական: Պետք էր տեսնել բոլոր այդ սարսափահար, հուսահատ, ինձ քաջածանոթ դեմքերը և նրանց դիմագծերում կարդալ հուսահատութեան այդ դառն արտահայտությունը: Չէ՞ որ նրանք այժմ ավելի քան առաջ մահվան ճանկերում էին: Ձեռք ու ոտք ընկած, ձայն էին տալիս ինձ. «Օ, Յակոբ եղբայր, փրկի՛ր մեզ, փրկի՛ր մեզ»: Բայց ի՞նչ կարող էի ես նրանց համար անել: Ոչինչ: Ես ինքս էի հուսահատված, որ նրանց փրկելու ոչ մի միջոց չկա: Նախ կանանց ու երեխաներին խցկեցին երեք մեծ շենքի մեջ: Այնտեղ նրանք պարտավոր էին առայժմ սպասել: Տղամարդկանց բաժանեցին երկու խմբի. որևէ կարևորություն ունեցողներին տարան բանտ, իսկ մյուսներին, որոնք հեղափոխականի տեսք չունեին, տեղափոխեցին մզկիթի բակը, որտեղ նրանք մնացին խիստ հսկողութեան տակ:

Պարոն Լեսլին և մյուս եվրոպացիներին, ինչպես նաև նրա Հայ աշխատակիցներին, հանդիպեցի ոստիկանատանը: Ծնորհիվ ոստիկանութեան հետ իմ մշտապես ունեցած լավ հարաբերութեան, ինձ թույլ տվեցին պարոն Լեսլիի հետ կարճ խոսակցություն ունենալ: Նա ինձ տվեց իր մոտ եղած դրամը: Հազիվ էի այն գրպանս դրել, երբ մի ոստիկան եկավ ու պահանջեց, որ ցույց տամ գրպանիս պարունակությունը, մի բան, որին ես իսկույն ենթարկվեցի: Նրան թվացել էր, որ պարոն Լեսլին ինձ ատրճանակ էր հանձնել: Տեսնելով, որ իմ ներկայությունն այստեղ ցանկալի չէ, ես հեռացա: Կառավարութեան շենքի

առաջ մեծ խոնվածք էր առաջացել: Հենց նոր բերել էին մի ոուսի՝ երկար, ծածանվող մազերով: Նա ներկալվածներից մեկն էր, բնակվում էր Հայկական թաղամասում և այնտեղ էին նրան գտել: Նա ո՛չ քայլել էր կարողանում, ո՛չ խոսել, իսկ այստեղ նրան քարշ էին տվել էջի վրա բարձած: Նա փուված ընկած էր ոստիկանական շենքի փոքրիկ հրապարակում: Ոստիկանները նրան ոտքերով հարվածում էին: Առաջին Հայացքից ես տեսա մի ծանր հիվանդի, որը ոչինչ չի հասկանում իր շրջապատում կատարվածից, և նրան անմիջապես պաշտպան կանգնեցի: Դրա վրա ոստիկանները նրան հանգիստ թողեցին: Խնդրանքս ոստիկանապետին՝ հիվանդին բուժարան տանելու, բավարարվեց. սակայն նա արդեն մահամերձ էր և տեղ չհասավ: Այնուհետև ես փորձեցի շարունակել ճանապարհս՝ թափանցելու քաղաքի խորքերը, ուր մահամեղական թաղամասում հիվանդների պիտի այցելեի: Սակայն տազնապարհ փողոցներում ահալոր էր, ամեն քայլափոխին ներկայացող տեսարանները՝ սոսկալի: Ամեն կողմից զինվորների ուղեկցությամբ մոտովս էին անցկացնում ինձ ծանոթ Հայերի, որոնց հետևից կատաղի անեծքներ էին թափում՝ միաժամանակ քարեր նետելով նրանց վրա: Ես հարմար նկատեցի շրջվել՝ վերադառնալ հիվանդանոց: Այնտեղ հենց նոր թուրքերը 17 տարեկան մի աղջկա էին բերել, որի փորը կրակոցից ծակված էր: Նրա վրա կրակել էին, որովհետև նա չէր ցանկացել անձնատուր լինել: Թե ինչու զինվորները, փոխանակ աղջկա կյանքին միանգամից վերջ տալու, դեռ մեզ մոտ էին նրան քաշ տվել բերել, ես չհասկացա: Հավանաբար աղջիկն իր քաջությամբ նրանց հիացմունք էր պատճառել. նա ուներ նաև կուրացնող գեղեցկութուն: Բարեբախտաբար նա չուտով մահացավ և փրկվեց հետագա փորձանքներից:

Երբ երեկոն իջավ և պարոն Լեսլին ոստիկանատնից չվերադարձավ, մի քիչ ուտելիքով այնտեղ գնացի: Պատահել էր այն, ինչ ենթադրում էի. նա բանտում էր: Ծնորհիվ իմ ջանքերի, նաև երաշխավորությամբ, որ թույլ չեմ տա նրան փախչել, ես նրան կալանքից հանեցի և իմ տունը տարա: Ճանապարհին անցնում էինք մի մզկիթի առաջ գտնվող հրապարակով, որը զինվորներով շրջափակված էր: Նրանք հրամայեցին, որ արագ հեռանանք: Հազիվ էինք հասել 200 մ հեռավորության վրա

գտնվող իմ տան մոտ, երբ մզկիթի Հրապարակում գնդակա-
հարեցին մի խումբ հայերի: Ուրիշ կողմերից էլ կրակոցներ
լավեցին: Պարզ էր, որ սկսվել էր ուրֆահայության սպանդը:

15. Հակոբ

Մարդկանց այդ կոտորածները տևեցին մի քանի օր. դրանք
տեղի էին ունենում մայրամուտից առաջ ժամերին: Մեռածնե-
րին, որպես կանոն, թաղում էին ընդհանուր գերեզմաններում:
Մեր խաղողի այգի տանող ճանապարհին, մի փոքրիկ հովտում
նույնպես սպանեցին մեծ թվով մարդկանց և դիակները
ծածկեցին հողի բարակ շերտով: Երբ դարնանը հորդառատ
անձրև տեղաց, ջրի երես դուրս եկավ կիսաքայքայված դիակ-
ների մի մասը: Իսկ ավելի ուշ, հովտի խորքում կարելի էր
տեսնել ամենուրեք սփռված մարդկային ոսկորներ, որ քշել
տարել էր ջուրը:

Մի այդպիսի զանգվածային ջարդի օր, երեկոյան ժամը 10-
ին դուռս ծեծեցին: Ես արդեն անկողին էի մտել: Տան դռան
ապակե պատուհանի միջով գիշերային մթության մեջ նշմա-
րեցի մարդկային մի մերկ կերպարանք: Դուռը բացեցի: Իմ
առաջ կանգնած էր մի մարդ՝ արնաշաղախ վիճակում. «Օ, Յա-
կոբ էֆենդի, Աստծո սիրուն, խղճա՛ ինձ, ինձ մի տեղ տուր, ուր
կարող եմ մեռնել»: Մաստիկ ցրտից դողդողացող մարդը հի-
վանդանոցի բեռնակիր Հակոբն էր: Ամբողջ դեմքը խաթարված
էր: Կարիք չկար հարցնելու, թե ինչ էր պատահել, անկասկած
նա մեկն էր նրանցից, որոնց այն երեկո մեր տան մոտա-
կայքում մահվան գիրկն էին ուղարկում, բայց որը Աստծո բա-
րեխնամությամբ խուսափել էր մահից: Նրան՝ մեռած կարծե-
լով, թողել զնացել էին, իսկ նա ծանր վիրավորվել և ուշագնաց
էր եղել: Ի՞նչ անեի: Այդ պահին իսկապես չգիտեի: Չէ՞ որ հենց
այդ նույն օրն էր, որ թուրք գեներալը սպառնացել էր ինձ, որ
եթե այսուհետև հայերին խնամեի, ինձ հետ կվարվեր այնպես,
ինչպես վարվում է հայերի հետ: Խնդհին տեղավորեցինք մի
փոքրիկ սենյակում ու վրան ծածկեցինք: Ապա շտապ վերա-
դարձա ննջասենյակ, որտեղ կինս արդեն վախվորած ինձ էր
սպասում: Թող ինձ հավատան, եթե ասեմ, որ այն օրերին, երբ

ամենուրեք օգուժ գնդակներ էին սուլում և ամեն ծակուծուկի մեջ մահն էր դարանակալել, կանայք միշտ մտահոգվում էին, երբ ամուսինը ոտքը դռնից դուրս էր դնում: Այս անգամ էլ, քանի որ ես էի շվարել, կինս էր, որ ինձ կրկին հունի մեջ գցեց. «Ոնեղճ մարդը վիրավոր է, և պատերազմի ժամանակ բժիշկը պարտավոր է օգնութիւն ցույց տալ բոլորին՝ լինի դա բարեկամ թե թշնամի: Այս մարդը նույնիսկ բարեկամ է: Պարզապես քո պարտքն է՝ նրան հիվանդանոց ընդունել»: Բարեհոգի կինս իրավունք ուներ: Ես հագնվեցի և թշվառ մարդուն տարաբուժարան, որը նույնիսկ մեր տան մոտ էլ չէր գտնվում: Այնտեղ մենք կարեցինք նրա բոլոր բաց վերքերը: Նա կրկին ապաքինվեց:

16. Թուրքական խոստումներ

Բոլոր այն կանանց, որոնց թուրքերը տարել էին իջևանները (խաները), ինչպես նաև բանտում եղած տղամարդկանց, մենք՝ եվրոպացիներս, ամեն օր մի փոքր սննդամթերք էինք տանում: Այն յոթ տղամարդիկ, որոնց տարել էին գործարանային շենքերից և գեներալի հրամանով բանտ նետել, իրենց սնունդն ստանում էին նույնպես մեր միջոցով: Ընդհանուր անձնատուրության ժամանակ, սակայն, նրանց բերել էին այսպես կոչված Քարյուղի խանը, որը գտնվում էր քաղաքից դուրս: Այնտեղ նույնպես մենք նրանց ուտելիք էինք հասցնում: Սակայն այդ մարդկանց հետ երբեք տեսակցութիւն չէինք ստանում: Մի առավոտ ես անձամբ տարա այնտեղ կերակուրները: Այդ առիթով ինձ հաջողվեց բոլորին տեսնել ու խոսել նրանց հետ:

Նրանց տեսքը սոսկալի էր՝ հազիվ ճանաչելի: Նրանք պատմեցին, որ իրենց հաճախ գանահարում են: Քահանան՝ մեր որբերի հայրը, ցույց տվեց իր ուռած թևը, որի վրա մի մեծ թարախակույտ էր գոյացել: Ուրեմն այսպես էր վարվում թուրք գեներալն այն մարդկանց հետ, որոնց համար գերմանացի արդյունաբերութիւնն ղեկավարին խոստացել էր, որ նրանց վնաս չի հասցվի: Տունդարձի ճանապարհին փորձեցի մտնել գեներալի մոտ, մի բան, որ ինձ հաջողվեց: Խնդրեցի

նրան ինձ հանձնել մեր որբանոցի հորը՝ նրան հիվանդանոց տանելու համար, քանի որ վիրահատություն կարիք ուներ: Ձե՞ որ նա խոստացել էր խնայել այդ մարդկանց:

Իսկ նա ուղղակի հարձակվեց իմ վրա. «Ի՞նչ է, Դուք հանդգնել եք հաղորդակցվել այդ դավաճանների հետ: Ո՞վ է Ձեզ դա թույլ տվել: Մեկ անգամ ևս փորձեք, և ես կկարգադրեմ, որ Դուք էլ արժանանաք նույն վերաբերմունքին, ինչ որ այդ մարդիկ: Ես հիմա անմիջապես կհրամայեմ, որ Ձեզ այլևս նոր այցելություններ չթույլատրվեն»:

Նման խոսքերը, որ գալիս էին մի մարդուց, որի քմահաճույքին էր հանձնված Ուրֆայի բնակչությունը, բնավ հուսադրող չէին: Այդ եղավ նաև այդ յոթ մարդկանց վերջին առավոտը: Կեսօրից հետո նրանք՝ քաղաքից դուրս մի բլրի վրա ռազմադաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվեցին: Գններալը նույնիսկ հարկ չհամարեց պարոն էքսպրթին դրա մասին տեղեկացնել: Վերջինս գնդակահարություն մասին տեղեկացավ մի թուրք բժշկից, որը պարոն էքսպրթի գերմանական տանը ներսուղուրս էր անում: Բժիշկը հանդես էր եկել մահվան քննիչի պաշտոնով և զոհերի նրա նկարագրությունից գերմանացին գլխի էր ընկել, որ նրանք իր յոթ ծառայողներն են, որոնց համար նա ստացել էր թուրք գեներալի խոսքը, որոնց հավաստիություն մասին նա կասկած էլ չէր ունեցել:

17. Պարոն Լեսլիի մահը

Ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Հ. Լեսլին իմ լավագույն բարեկամն էր: Ընդամենը երեք տարի առաջ, նա դեռևս երիտասարդ տղամարդ, եկել էր Թուրքիա և Ուրֆա: Մենք երկուսս բոլոր հարցերում իրար շատ լավ էինք հասկանում: Ես հաճախ էի նրան օգնում իմ փորձով և իմացություններ: Իսկ նա, երբ ես գարնանը բժավոր տիֆով մահամերձ պառկած էի, կնոջս հավատարիմ պաշտպանը եղավ: Այն ժամանակ էր, որ նա, երբ մեր հայ բժիշկը չէր կարողանում պարզել իմ վիճակը, իր նախաձեռնություններ իմ մահճակալի մոտ կանչեց նշանավոր միսիոներ բժիշկ դ-ր Շեփարդին (Dr. Shepard): Միայն մի կեստում մենք տարակարծիք էինք՝ քաղաքականապես մտածում էինք ոչ

նման: Ես գերմանացիների կողմն էի, իսկ նա՝ Անտանտի: Այնուամենայնիվ դա երբեք մեզ պառակտման առիթ չտվեց: Եվ ինչո՞ւ դա խնդիր դարձնել:

Քանի որ նրա մանկամարդ կինը իր առաջին ծննդաբերությունն էր ունենալու, գարնանը Լեսլին նրան Այնթապ ուղարկեց. այնտեղ կար մի միսիոներ բժշկուհի: Այսպիսով, Լեսլին Ուրֆայի բոլոր սարսափելի իրադարձությունները միայնակ ապրեց: Աշխատանքում միայն Հայ օգնականներն էին կանգնած նրա կողքին: Հունիսին մոտ 500 քաղաքացիական ներկայվածներ եկան Ուրֆա: Հայեպի ամերիկացի Հյուպատոսը բոլոր այդ մարդկանց Հոգսը բարդեց պարոն Լեսլիի վրա: Հսկայական մի աշխատանք: Թեև երկու օգնական էր նրան կցված, սակայն դարձյալ այդ գործը չափազանց մեծ էր արդեն գերծանրաբեռնված մարդու համար: Հուլիսի սկզբին Հայեպից նրան բերեցի Հյուպատոսարանի ցուցանակն ու դրոշը, որոնք պարոն Լեսլիի համար ինձ տվել էր ամերիկացի Հյուպատոսը: Նամակում, որը Հյուպատոսը տվել էր ինձ Լեսլին հանձնելու, ասվում էր, որ պարոն Լեսլին նշանակվել էր Հյուպատոսության գործակալ: Ասվում էր նաև, որ Բարձր դուռն արդեն անհրաժեշտ ցուցումներ է տվել Ուրֆայի կառավարությունը, ըստ որի պարոն Լեսլին արդեն հաջորդ կիրակի պիտի բարձրացներ ամերիկյան դրոշը:

Հետևյալ կիրակի վաղ առավոտյան ամերիկյան շենքի վերևում իսկապես ծածանվում էր աստղազարդ դրոշակը, իսկ դռան վերևում կախված էր Հյուպատոսարանի ցուցանակը: Սակայն փառահեղությունը երկար չտևեց: Կեսօրվա կողմ ուստիկանությունը հայտնվեց ու պարոն Լեսլիից պահանջեց անմիջապես իջեցնել դրոշակը, քանի որ այն բարձրացնելու թույլտվություն չկար: Ոչինչ չէր մնում անելու, քան հնազանդվել: Այն օրերին Ուրֆայով էին անցկացնում մի ամերիկացի բանտարկյալի՝ Դիարբեքիրից միսիոներ բժիշկ դ-ր Սմիթին: Հավանաբար այդ պարոնը Դիարբեքիրում հայերի տեղահանումների դեմ իր ելույթներով անբաղձալի էր դարձել, դրա համար էլ թուրքերը նրան տեղափոխում էին Բեյրութի ափամերձ շրջանը: Պարոն Լեսլին կարողացավ մի պահ ուստիկանություն անբերկայումս խոսել բանտարկյալի հետ:

Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կորցրեց իր հանգիստը,

չնայած այն արդեն մայիսին խանգարվել էր: 1915 թ. մարտին Ռուֆայում երկու ամերիկացի հայտնվեց: Հայեպի ամերիկացի հյուպատոսի պահանջով պարոն Լեսլին փոստային մի բացիկով, ծածկագրի օգնությամբ, հյուպատոսին ծանուցեց հյուրերի ժամանման ու մեկնման մասին: Մայիսին հյուպատոսը նրան պատասխանեց, որ ստացել է բացիկի պատճենը միայն, իսկ բնագիրը փոստը պահել է:

Օգոստոսի սկզբին Ռուֆա ժամանեց ամերիկացի փոխհյուպատոսը: Մտածում էի, որ այլևս պարոն Լեսլիի հոգսը կթեթևանա: Սակայն օգոստոսի 19-ի կոտորածից հետո փոխհյուպատոսը վերադարձավ Հայեպ՝ աշխատանքի ամբողջ ծանրությունը կրկին թողնելով միայն պարոն Լեսլիի վրա:

Սեպտեմբերին պարոն Լեսլիի մոտ արդեն ի հայտ եկան ախտանշաններ, որոնք հատուկ են հալածանքի մտազարուծյան: Ես համոզեցի նրան Այնթապ մեկնել՝ այցելելու այդ ընթացքում ծնված իր շառավիղին և նրա երիտասարդ մայրիկին: Իմ խորհրդով նա ուրիշի փոխանցեց ներկայվածների համար տարվող աշխատանքը: Ինձ համար շատ դժվար եղավ նրան համոզել, որ այդ քայլին դիմի: Քանի որ ես մտադիր էի այսուհետև որբանոցում օրական միայն մեկ ժամ ընդունելություն անցկացնել, նրա խորհուրդով որբանոցի դրամարկդի պարունակությունը իմ տունը տարա, որտեղ այն ավելի ապահով տեղում կլիներ: Բարեկամս, սակայն, ինձ խնդրեց իրեն մինչև Այնթապ ուղեկցել, քանի որ նա վախենում էր, որ ճանապարհին թուրքերը իրեն կսպանեն: Ճիշտն ասած, ես բնավ գնալու հնարավորություն չունեի, սակայն մտածեցի, որ երբ դուրս գանք քաղաքից, խեղճը մի քիչ կհանգստանա և այն ժամանակ ես արագ Ռուֆա կվերադառնամ՝ թողնելով նրան մենակ շարունակելու ուղևորությունը: Ինչպես արդեն նշել էի, սեպտեմբերի 30-ին էր, որ ես հիվանդի հետ ուզում էի դուրս գալ քաղաքից. ցավոք, դարպասի մոտ տեղակայված պահակը դա արգելեց:

Այնուամենայնիվ ես մեկ անգամ ևս, այս անգամ առանց կառքի, ոտքով շրջանցեցի այն բարձունքը, որի վրա գտնվում է Ամերիկյան միսիոներական հաստատությունը և աղպես տեղ հասա: Պարոն Լեսլիին խնդրեցի, որ ինձ հետ գար: Սակայն նա հեռանալու մասին այլևս չէր ուզում լսել:

- Ձե՞ս լսում: Սկսվել է, այժմ պետք է միասին ապրել կամ միասին մեռնել: Ինչպե՞ս կարող եմ, ի՞նչ իրավունքով ես հիմա իմ որբերին մենակ թողնեմ: Դու դա կանեիր: Ոչ, դու էլ չէիր անի: Ինչպե՞ս ես ուրեմն դա ինձնից պահանջում: Ես կապրեմ կամ կմեռնեմ նրանց հետ:

Անշուշտ, ես կարող էի նրան հասկանալ, բայց չէ՞ որ նա հիվանդ էր: Եվ այսպես ստիպված էի գործն անավարտ թողած վերադառնալ: Այնուհետև ես այդ քաջարի մարդուն 16 օր չպիտի տեսնեի:

Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսն այդ օրերին ինձ հեռագրեց, հարցնելով, թե ես արդյոք կուզեի՞ ստանձնել ներկայվածների համար տարվող աշխատանքը: Անհրաժեշտ օժանդակ ուժերի պակաս չէի ունենա: Երկար մտմտալու կարիք չունեի, քանի որ դա հնարավոր չէր: Բավական էր մտածել, թե այդ աշխատանքը որքան թանկ էր նստել պարոն Լեսլիի վրա: Ընդհանրապես, ինչպե՞ս կարող էր պարոն էդելմանը՝ փոխհյուպատոսը, որն օգոստոսի սկզբին էր ժամանել Ուրֆա, նույն ամսին նորից հեռանալ քաղաքից: Մի՞թե նրա պարտականությունը չէր՝ մնալ և այդ աշխատանքը կատարել: Ի՞նչ ուներ նա Հալեպում անելու, որտեղ արդեն հյուպատոս կար: Ես այն ժամանակ նրան, իրավացիորեն, թե անիրավաբար, մեղադրեցի վախկոտություն մեջ: Նրա ոտքերի տակ հողը վառվում էր, և նա արագ փախավ Հալեպ, որտեղ նա իրեն ավելի ապահով էր զգում, քան Ուրֆա կոչվող դժոխային կաթնայում: Հեռագրեցի ուրեմն կարճուկտրուկ. «Impossible» (անհնարին):

Հասկանալի էր, որ 16 օրվա պաշարումը թանկ նստեց պարոն Լեսլիի նյարդային համակարգի վրա: Երբ ես նրան ուստիկանատանը վերստին տեսա, սարսափեցի նրա մոլորված հայացքից, չնայած նրա մոտ նման մի բան առաջներում էլ էի տեսել: Հայերի հանձնվելուց հետո մի քանի օր Լեսլին, ինչպես արդեն նշել եմ, իմ հյուրն էր: Կիրառեցի նրան համոզելու ամեն տեսակի միջոց, բերեցի հազար ու մի հիմնավորում՝ հանելու նրա միջից այն մտավախությունը, որ թուրքերը նրան կախելու են: Երանի թե կարողանայի նրան իսկույն Այնթապ ուղարկել: Սակայն այլևս դա հնարավոր չէր, քանի որ նա այժմ թուրքերի բանտարկյալն էր: Ամեն օր Լեսլին պարտավոր էր ներկայանալ թուրքական ռազմական դատարան: Եթե առավոտ-

յան նա որոշ չափով Հանգստացած էր դուրս գալիս, ապա ամեն անգամ վերադառնում էր ամբողջովին ջարդված:

Կեսօրից Հետո էր, երբ մի օր ինձ կանչեցին ուղղակի դատարան: Ես՝ որպես վկա, պետք է ներկա լինեի պարոն Լեսլիի տնօրինությունից տակ գտնված Հայերի ունեցվածքի Հանձնմանը: Այդ առիթով թուրքերի ձեռքն անցավ մոտ 2000 ոսկեղրամ և գրեթե նույն բարձր արժողությամբ դարդեղեն: Հանձնման ժամանակ տեսա, թե ինչպես մի սպա, որ մասնակցում էր ոսկու Հաշվարկին, ոսկեղրամի մի անտիկ նմուշ խցկեց գորգի տակ, որի վրա նստած էինք: Նոր էինք ավարտել Հաշվարկը, երբ ներս մտավ զենքերալր և տեսավ փայլուն ոսկեղրամի երևացող ծայրը: Այդ ոսկեղրամն էլ մտավ պարկի մեջ, որն այնուհետև Հանդիսությամբ կնքվեց:

Երեկոյան Լեսլիի Հետ տուն վերադառնալիս, կրկին գործի դրեցի ամենայն պերճախոսություն՝ կոտրված այդ մարդուն սփոփելու նպատակով: Հայերի՝ իրեն վստահված թանկարժեք ամբողջ ունեցվածքի Հանձնումն էր, որ նրան այսօր այդքան ընկճում էր:

Հոկտեմբեր ամսվա վերջերին մի երեկո պարոն Լեսլին ինձանից ստրիխնին (ծնթ. թարգմ. *Strychnin* = թարգ.՝ բնամորմ) խնդրեց, որովհետև ինչպես ինքն էր ասում, չէր թողնելու, որ թուրքերն իրեն կախեին: Միայն երկար-բարակ զրույցից Հետո, որի ընթացքում նրան Հիշեցրի իր մանկամարդ կնոջ ու երեխայի մասին և վկայակոչեցի նրա միսիոներրի կոչումը, որն անհամատեղելի էր նման մտքերի Հետ, Հաջողվեց ինձ նրան կրկին մի քիչ Հանդարտեցնել: Ի դեպ, իրեն համար կախվելու որևէ Հեռանկար՝ ուրեմն և անհանգստայու պատճառ չկար: Պարոն Լեսլիի դեմ դատաքննության ընթացքի մասին մշտապես տեղեկանում էի, քանի որ ուղղակի դատարանում բարեկամ ունեի: Վերջինս ասում էր, որ պարոն Լեսլին որևէ բանում մեղադրելու Հիմք չկա:

Հոկտեմբերի 30-ին պարոն Լեսլին սովորականի պես ուղղակի դատարանում էր: Արդեն շատ օրեր ի վեր ուղղակի դատարանը նրան չարչարում էր ինչ-որ դրամապահարանի բանալու Հարցով, որը նա թուրքերին պետք է Հանձներ, քանի որ Հայի ունեցվածք էր: Դատարանի Հարցին, թե այդ բանալին նրա՞ մոտ էր, նա տվել էր անորոշ պատասխան՝ ասելով, որ չի

Հիշում: Նա հանձնել էր բոլոր ունեցած բանալիները, սակայն ոչ մեկը չէր հարմարվել: Քանի որ այդ դրամապահահարանը պատկանում էր ամենահարուստ հայ վաճառականին, կառավարութեան համար կարևոր էր՝ Հնարավորին չափ շուտ տեղեկանալ, թե որքան դրամ կար դրա մեջ: Դրա համար էին անվերջանալի այդ չարչարանքները:

Այդ առավոտ, ուրեմն, չար դիպվածով ձիերի շուկայում կախաղան էին պատրաստել, որից կեսօրից հետո մի խումբ հայերի կախելու էին: Դեպի իմ տունը վերադարձի ճանապարհին պարոն Լեսլին անցնելու էր կախաղանի մոտով: Դա է, որ հավանաբար խեղճ մարդուն վերջին հարվածը հասցրեց: Իմ իննամյա որդին էր տեսել, թե ինչպես էր նա ընկել փողոցում՝ նախքան իմ տուն հասնելը: Անմիջապես ձայն է տվել մորը, որն արագ շտապել-հասել էր: Պարոն Լեսլին երևի կնոջս հասցրել է ճանաչել, որովհետև նրան այնպես է նայել, կարծես ինչ-որ բան է ցանկացել ասել, սակայն նույն պահին կորցրել է գիտակցությունը: Բերանից կարբոլյան թթվի ուժեղ հոտ է եկել, կզակն էլ այրված է եղել այդ թթվից: Կինս ուշագնաց Լեսլին մի տղամարդու օգնությունը արագ հիվանդանոց է հասցրել, որտեղ մենք իսկույն քացախաթթվի լուծույթով ստամոքսի լվացում կատարեցինք: Սակայն նրա գիտակցությունը ետ չեկավ. կես ժամ անց բարեկամիս չնչառությունը կանգ առավ: Ոստիկանությունը տեղեկացվեց: Այն ներկայացավ ռազմական դատարանի մի անդամի հետ: Պարոն Լեսլիի գրպանից գտնվեց անգլերենով մի գրություն, որի թարգմանությունը հետևյալն է.

«Սույնով ուզում եմ հայտնել, որ իմ մահվան հարցում իմ բարեկամներ պարոն էքարթը և հատկապես պարոն Քյունցլերը որևէ մեղք չունեն: Թույլը ես իմ ձեռքով եմ վերցրել իմ որրանոցի դեղատնից:

Ուրֆա, 30 հոկտեմբերի, 1915 թ.

Ֆրանսիա Հ. Լեսլի»:

Մղձավանջային այս օրերին սա ինձ համար մի նոր, երևի ամենածանր հարվածն էր: Նա ինձ համար թանկագին բարեկամ էր, եղբայր՝ բառիս բուն իմաստով: Նա այժմ դարձել էր ժամանակների զոհը, իսկ ես նրանից հետո պիտի չարունակեի ապրել: Իմ աղոթքները չկարողացան փրկել նրան: Նա չափա-

զանց փխրուն հոգի ուներ այս չար երկրի համար:

Ստիպված էի դեպքի մասին լուր տալ երիտասարդ կնոջը: Ինչպե՞ս պիտի նա տաներ այս հարվածը: Նա, որն այժմ մենակ էր մնացել հազիվ երեք ամսական դստրիկի հետ:

Հոկտեմբերի 31-ին, կեսօրից հետո տեղի էր ունենալու Լեսլիի Հուղարկավորությունը: Բողոքականների գերեզմանոցում նրա համար գերեզման էի փորել տվել: Բոլոր եվրոպացիները, հատկապես ներկայվածներից շատերը, եկել էին մասնակցելու համեստ հանդիսությունը: Սակայն դրա սկսվելուց քիչ առաջ մի ոստիկան հայտնվեց և ինձ արգելեց հանգուցյալին գերեզմանոցում թաղել: Ասաց, որ նա կառավարության սեփականությունն է: Իմ միջամտությունը կառավարության մոտ օգուտ չտվեց: Գեներալը, որը նահանգապետն էր, նույնպես վրա բերեց.

— Ինչպե՞ս եք դուք հանդգնում միջամտել: Դուք պարզապես պարտավոր եք ենթարկվել մեր հրամանին: Մի՞թե կարծում եք, որ Ձեր այստեղ ներկայանալով կարող եք հրամանը փոխել:

Ինձ ուրիշ ոչինչ չէր մնում, եթե ոչ հապճեպորեն քաղաքից դուրս գտնվող մի քարաստանում նոր գերեզման փորել տալ և այնտեղ թաղել բարեկամիս աճյունը:

18. Ռազմադատական հետաքննություններ

Այդ օրերի ընթացքում ինձ ենթարկեցին ռազմադատական հետաքննության: Երբ հունիսին մեր դեղագործին Հիվանդանոցից տարան և բանտարկեցին, դրան անմիջապես հաջորդելու էր նրա եղբոր, Արմենակի բանտարկությունը: Բայց քանի որ նա այդ ժամանակ թոքերի ծանր Հիվանդությամբ պառկած էր գերմանական Հիվանդանոցում, ժամանակավորապես գերծմնաց կալանքից: Ամռան ընթացքում նա իրեն վերագտավ: Սակայն նկատի ունենալով, որ հայերի վիճակը քաղաքում օրօրի վատթարանում էր, ես նրան պահեցի Հիվանդանոցում, թեև Հիվանդանոցն այլևս նրա տեղը չէր: Ազատագրված հայերից կորզված վկայությունները ծանրացրել էին Արմենակի վիճակը, այնպես որ մի առավոտ ոստիկանները եկան Հիվան-

դանոց՝ նրա Հետևից: Պարզվեց, որ այս մարդը ապստամբութեան նախօրեին փախել էր Հիվանդանոցից և զնացել Հայկական թաղ՝ մասնակցելու ապստամբութեանը: Ավագ բուժքույրը նրա փախուստի մասին ինձ չէր տեղեկացրել: Այնպես որ ես ոչինչ չգիտեի: Սակայն այս դեպքն ինձ մեկ անգամ ևս շնորհազրկեց դատարանի առաջ: Ինչևէ, ես արդեն Թուրքիայում բավական երկար ժամանակ էի եղել, որպեսզի նման բաների վրա հանգիստս կորցնեի: Իմ կաշին ավելի հաստ էր, քան հանգուցյալ ընկերոջս՝ Լեսլիի կաշին:

Արմենակը նրանցից մեկն էր, որը անձնատուրութեան ժամանակ չէր հանձնվել: Երբ պարոն էքարթը հայերի հանձնվելուց չորս օր հետո զնացել էր ամերիկյան հաստատութիւն, այդ նույն Արմենակը հանկարծակիորեն թաքստոցից դուրս էր պրծել, ընկել նրա ոտքերն ու օգնութիւն աղբւսել: Պարոն էքարթը վախեցել էր: Մի դինվոր՝ տեսնելով Արմենակին, գերմանացու աչքի առաջ նրան մի զնդակով գետին էր փռել:

Ռազմական դատարանի հետաքննութիւնները պարզել էին նաև, որ տեր Գարեգինը, մի հայ վարդապետ, թաքնվել է եվրոպացիների մոտ: Դրա համար ինձ կրկին դատարան կանչեցին: Այն հարցին, թե տեր Գարեգինն ինձ մոտ էր, ես բացասական պատասխան տվեցի: Իսկ մյուս հարցին, թե նա գերմանացիների կամ դանիացի տիկնոջ՝ օրիորդ Եփփեի՞ մոտ է, պատասխանեցի, որ դա ինձ հայտնի չէր: Դրանից հետո, գերմանացի սպան, թուրքական ծառայութեան մեջ գտնվող գեներալի, կոմս Վոլֆսքելի (*Graf Wolfskeel*) համհարզը, վերջինիս հրամանով պիտի հարցաքննեի պարոն էքարթին, օրիորդ Եփփեին ու ինձ և մեզ պիտի երդվեցնեի, որ մենք իրոք չգիտեինք, թե որտեղ է գտնվում տեր Գարեգինը: Երդումը մենք կարողացանք փոխարինել ազնիվ խոսքով, որի մեջ հետևյալն էր ասվում. «Մենք չգիտենք, թե ներկայումս որտեղ է գտնվում տեր Գարեգինը»:

Այս բանակցութիւնից քառորդ ժամ անց կոմս Վոլֆսքելը մեկնեց Հալեպ՝ ասելով, որ Հիվանդ է: Իրականում, Ուրֆայի իրավիճակը, որի մեջ նա ի պաշտոնն էր ընդգրկվել, նրան տհաճութիւն էր պատճառել. նա չէր կարողացել տեսնել, թե ինչպես էին վարվում հայերի հետ՝ առանց հաշի առնելու

նրանց մեղավոր կամ անմեղ լինելը:

Այսուհանդերձ, Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ օրիորդ Եփիեմի տան խուզարկութիւնը, որի ժամանակ ոստիկանութիւնը օրիորդ Եփիեմի տանը Հայտնաբերել է մարդկանց մեծ բազմութիւն, բոլորն էլ Հայեր: Հաջորդ օրը մեր տներում անձամբ ներկայացավ դատարանի նախագահը և արձանագրեց մեզ մոտ դեռ ներկա Հայերի անունները:

19. Տարհանում

Այն բանից հետո, երբ մզկիթների բակերում և բանտերում առանձնացված բոլոր Հայ տղամարդկանց, առանց բացառութեան, սպանեցին, սկսվեց կանանց ու երեխաների տարհանումը: Նրանց հոգեկան վիճակն այդ ընթացքում ծայրահեղորեն խանգարված էր: Ո՞վ պիտի կարողանար այդ ամենը բռնորդ վերածել: Կինս, որն ամեն օր այցելում էր այդ ճամբարները, ականատես էր լինում աննկարագրելիին: Սկզբնական շրջանում ես նույնպես ամեն օր լինում էի ճամբարներում, մեծ մասամբ, դեռ պաշարման ժամանակ վիրավորված մարդկանց խնամելու նպատակով: Երբ մի անգամ այնտեղ Հաց տարա, կանայք ձայն տվեցին ինձ. «Հա՞ց ես մեզ բերում: Մե՞զ, որ մահվան դավակնե՞րն ենք: Ո՛չ, մեզ Հաց մի՛ բեր, թույն բեր, շատ թույն: Ախ, մի՛ թող, որ մեզ քչեն, այնպես արա, որ մենք այստեղ մեռնենք: Ինքդ գիտես, թե ինչ է նշանակում անսպաստ քշվելը»:

Կանանցից ոմանք էլ ինձ ցույց էին տալիս թույնով լի շշեր և ուզում էին իմանալ, թե ինչքան պետք է դրանից ընդունել մեռնելու համար. չէին ուզում շատ ընդունել, որպեսզի եղած թույնը հնարավորին չափ ուրիշներին էլ բավարարեր:

Իսկ մայրերն իրենց ծծկերների՛ հետ: Նրանց կաթը վաղուց ցամաքել էր, իսկ ուրիշ սնունդ չկար: Սակավաթիվ էին այն մայրերը, որոնք քաջութիւն էին գտնում, իրենց երեխաներին կողքից վաղող հեղեղատը նետելու, որպեսզի նրանք ժամ առաջ ազատվեին: Ուստի մայրերն իրենց ծծկերներին բակերում կողք-կողքի շարում էին: Այնտեղ նրանք թող ճչային, որքան կարող էին: Իսկ երբ ճիշդ կտրվում էր, նրանք մի քանի

անգամ օդ էին ծծում, որից հետո մահը նրանց փրկում էր: Վերոհիշյալ հեղեղատը առավոտյան միշտ լցված էր լինում կանանց ու աղջիկների դիակներով, որոնք ընտրել էին տարհանումից խուսափելու այս ձևը: Ի վերջո կառավարութունը կտրել տվեց նաև այդ ջուրը:

Իսկ բուն մահվան այս նվիրյալների տեղափոխումը: Միթե որևէ գրիչ կարող է նման բան նկարագրել: Կանայք չեն ուզում փողոց դուրս գալ: Ժանդարմները մտրակների հարվածներով նրանց դուրս են քշում: Դրսում, ճանապարհի վրա մի կին իրեն նետում է գետին: Չի ուզում այլևս ոտքի կանգնել: Ժանդարմը նրան տեղնուտեղը սպանելու փոխարեն, սվինով խոցահարում է: Սակայն նա էլի չի ուզում ոտքի կանգնել: Ոստիկանը կրկին է սվինահարում, բայց այնպես, որ կինը ոչ թե մեռնի, այլ միայն վիրավորվի: Վերքերից արյունը հորդում է: Ի վերջո, կինը որոշում է ոտքի կանգնել ու քայլել: Ահա՛ մի ուրիշ կին, որը խելագարվել է: Նա վազվզում է արձակ մազերով, երգում է ու ծիծաղում: Եվ ահա՛ երկրորդը, որ փորձում է փախուստի դիմել կողքի նրբանցքով: Մի ոստիկան նկատում է նրան ու գնում է նրա հետևից: Մի կրակոց, և նա փրկվեց: Նա իր քույրերից ավելի բախտավոր է: Քաղաքից դուրս կանգնած են բազմաթիվ մահմեդականներ: Հայուհիներից մեկը իրեն ճանաչել է տալիս, մահմեդականները խլում են նրան ու անհետանում: Երթի մեջ քայլում է նաև մի հայ վաճառականի տասնչորս տարեկան աղջիկը: Մի թուրք, որը նրան հետապնդում է, հափշտակում է նրան: Վերջինս, սակայն, դիմադրում է թուրքին: Նա նախընտրում է անապատում մեռնել, քան որևէ մահմեդականի տունը տարվել: Մոտենում է մի ժանդարմ, ոչ թե թուրքին օգնելու մտադրությամբ: Բայց ահա թուրքի ձեռքին փայլվում է ոսկեդրամը: Ժանդարմը տեղի է տալիս: Դիմադրող աղջիկն անհետանում է թուրքի հետ: Նրան հարեմում սև ճակատագիր է սպասում:

Թե ճանապարհին ինչ փորձանքներով են անցել այս տարաբախտները, ես արդեն պատմել եմ: Կասկած չկար, բոլոր ուրֆացիները պետք է անապատում ոչնչանային, դա ծրագիր էր և ցանկութուն: Դրա համար էին նրանց շարունակ այստեղից այնտեղ քշում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար:

Դեռ մինչև տեղահանութեան ավարտը, մեր՝ եվրոպացիներին տներին, միևնույն օրն ու միևնույն ժամին, տարան մեր բոլոր պաշտպանյալներին: Իսկ մենք Հույսեր էինք փայփայում, որ նրանց կթողնեն մեզ մոտ: Այդ մարդկանց նախ տարանկանգնեցրին տների առաջ, և մի անգամ ևս մեր տները խուզարկեցին: Կարծելով, որ իմ բոլոր պաշտպանյալները դրսում են, տան խուզարկութեամբ զբաղված ոստիկանի ներկայութեամբ ևս միամտաբար բաց արեցի մի զգեստապահարան, և ահա նրա միջից դուրս թռավ մի երիտասարդ Հայուհի: Նույնիսկ իր Համար իրավիճակը ծիծաղելի էր: Իհարկե նա էլ պարտավոր էր բոլորի Հետ գնալ:

Իսկ դրսում իմ իննամյա որդին արցունքն աչքերին աղբրսում էր ոստիկանին՝ խնայել իր «տատիկին»: Թող նա չգնա, խնդրում էր տղան՝ Համբուրելով ձեռքը ոստիկանապետի, որն ինքն էլ արտասովելու մոտ էր: Սակայն անօգուտ էր, տարեց կինը պարտավոր էր գնալ բոլորի Հետ: Իսկ ո՞վ էր այդ տատիկը: Նա 65 տարեկան մի այրի կին էր, որը 16 տարի ի վեր մեզ մոտ ծառայութեան մեջ էր: Իմոնց Համար, սակայն, նա շատ ավելին էր, քան մի աղախին: Նա Համարվում էր իմ երեխաների տատիկը, և ինքն էլ իրեն այդպես էր զգում:

Հաջորդ առավոտյան կինս մեկ անգամ ևս գնաց պարետի մոտ՝ նրանից մի կերպ կորզելու ծեր կնոջ մնալու թույլտվութունը: Պարետը, որը ճամբարներից արդեն ընտրել-տարել էր ամենագեղեցիկ աղջիկներին, իսկ ում որ չէր ուզում պահել, բաշխել էր սպաններին, կնոջս տվել էր Հետևյալ պատասխանը. «Տուր ինձ նրա աղջկան, և իրեն ետ կստանաս»: Սակայն այդ քայլը կնոջս կարողութունից վեր էր: Ի դեպ՝ աղջիկն էլ արդեն դրսում՝ ճամբարում էր գտնվում:

Կանանց ճանապարհելիս, ևս նրանց մխիթարեցի ասելով, որ նրանք գնում էին ոստիկանատուն պարզապես գրանցվելու Համար և որ Հաջորդ օրը կրկին ետ էին գալու: Սակայն ծեր Մարիամը՝ մեր բարի տատիկն ասաց. «Oghlum, daha gelmem!» (Որդիս, ևս այլևս չեմ վերադառնա): Նա թուրքերին ավելի լավ էր ճանաչում:

Մեր տներից Հանված բոլոր մարդիկ, եթե կանայք էին ու երեխաներ, պարտավոր էին քսորի երթին մասնակցել: Իսկ տղամարդկանց, որոնցից շատերը Հովանավորյալներն էին,

մյուսների նման չսպանեցին, այլ Հայեպ ուղարկեցին՝ զինվորության:

Ծեր Մարիամը տարհանման նույն գիշերը ետ եկավ: Նրան թույլ էին տվել մի քանի կանանց հետ միասին կառք վարձել: Ոսկին իր անելիքն արել էր, և կաշառված կառապանը նրանց քաղաքի մոտակայքում թողել էր՝ իջնեն: Կեսօրից առաջ, Մարիամն իր աղջկա հետ նորից հայտնվեց մեր տանը: Սակայն հազիվ էին տեղ հասել, երբ նրանց ետևից կրկին հասավ ոստիկանութունը: Կանայք ետնադռնից փախան և փորձեցին թաքնվել մոտակա խաղողի այգու տնակում: Բայց քանի որ ոստիկանը նրանց տեսել էր մեր տուն մտնելիս, նախ խուզարկեց տունը, այնուհետև՝ շրջակա այգիները ու գտավ նրանց: Երրորդ անգամ նրանք չվերադարձան:

20. Գլխացավանքներ

Այն օրերին գնեռալն այցելեց նաև մեր գերմանական հիվանդանոցը: Մանրակրկիտ տեղեկություններ հավաքեց առանձին հիվանդների անունների, նրանց հիվանդությունների մասին և այլն: Հավանաբար լսել էր, որ հաստատությունը գեռլի է հիվանդներով, որոնց մեջ անպայման կային նաև հայեր: Հիվանդանոցում՝ հայերի կողքին, որոնց վրա կրակել էին օգոստոսի 19-ին, նա տեսավ բուժվող մահճակալականների, որոնք վիրավորվել էին Հայկական թաղամասի վրա գրոհելու ժամանակ: Ես նրան նաև պատմեցի, թե ինչպես էր Հակոբը, որը սպանվածների մեջ էր եղել, հիվանդանոց վերադարձել: Գնեռալն այցելեց նաև իմ հաստատած օժանդակ հիվանդանոցը: Հեռանալիս նա շինծու ժպիտով շնորհակալություն հայտնեց այն մեծ աշխատանքի համար, որ ես մինչ օրս կատարել եմ անթիվ հիվանդների համար: Որպես թերութուն նա միայն նշեց, որ երկու հիվանդանոցում էլ մահճակալականներն ու հայերը միասին էին բուժվում:

Նրա այցելությունն ունեցավ երկու չարագուշակ հետևանք: Նույն օրը երեկոյան, նահանգապետն ինձ հրաման ուղարկեց՝ անմիջապես ազատել օժանդակ հիվանդանոցի շենքը, քանի որ կառավարությունը ինքն էր ցանկանում այդ

տունը որպես Հիվանդանոց սարքավորել:

Արդեն գիշեր էր, և այդ պատճառով Հնարավոր չէր սկսել շննքի դատարկումը: Գնացի նահանգապետի մոտ և խնդրեցի ժամանակ մինչև Հաջորդ առավոտ, սակայն նա չուզեց դրա մասին լսել: Ես խոստացա Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան ժամը յոթին բանալին նրան հանձնել: Ի վերջո նա մեծ դժկամությամբ իմ այս առաջարկին ընդառաջ գնաց:

Վաղ առավոտյան ձեռնամուխ եղա փոխադրումներին: Մահճեղական Հիվանդներից շատերին կարելի եղավ դուրս գրել, որի շնորհիվ մի քիչ տեղ ազատվեց: Մի քանի Հիվանդի էլ ժամանակավորապես նկուղ տեղավորեցի: Համենայն դեպս, ժամը յոթին բանալին հանձնելու խոստումս կատարեցի:

Իսկ թուրքերը միայն շարաթներ անց իրենց առաջին Հիվանդին ընդունեցին այդ տանը, որն ինձ պարտադրել էին այդքան արագորեն ազատել:

Գններալի այցելությունն արկորդ Հետևանքն այն էր, որ Հաջորդ առավոտ ունեցանք թուրքական զինվորական բժշկի այցելությունը՝ քաղաքային բժշկի ներկայությամբ, որն այն ժամանակ վերահսկողություն ուներ մեր Հիվանդանոցի վրա: Հազիվ էին բժիշկները Հիվանդանոցից հեռացել, երբ ոստիկաններ հայտնվեցին և հավաքեցին ու տարան բոլոր Հայ տղամարդ Հիվանդներին, որոնք ի վիճակի էին քայլելու: Նրանց թվում էր նաև վերը նշված Հակորը, որն այլևս երկրորդ անգամ չվերադարձավ, քանի որ դահիճները այս անգամ ավելի հիմնովին էին կատարել իրենց գործը:

21. Սփոփանք

Քանի որ կառավարությունը օգոստոսի 19-ից Հետո Հասկացավ, որ առանց Հայերի պարզապես չի կարող գոյատևել, մի փոքր ջոկողություն արեց: Թողեց, որ մի քանի Հացթուխ ու դարբին Ուրֆայում մնան: Նաև մեր Հայ բժշկին իրավունք տրվեց մնալ, իհարկև միայն այն բանից Հետո, երբ ռազմադատական Հետաքննությունը նրա անձի կամ նրա գրությունների կապակցությամբ որևէ կասկածելի բան չկարողացավ ի Հայտ բերել: Բայց նույնիսկ այդ բոլոր մարդկանց, որոնց նախապես

Թողել էին մնալու, մի քանի օր անց ստիպեցին հեռանալ: Երևի եղել էր ինչ-որ նոր հրաման, որով հայեր ամբողջովին մաքրագործելու էին: Եվ միայն մեր բժիշկը մնաց, որովհետև այդ ընթացքում բժավոր տիֆով անգիտակից վիճակում պառկած էր:

Դեռևս Ուրֆայի պաշարման ժամանակ համաճարակը ծայր էր առել: Այն ահռելի չափերով տարածվել էր բռնագաղթվածների ճամբարներում և մահ տենչացող հազարավոր տարագիրների համար մեծ սփոփանք էր: Ով որ վարակվում էր, երկրորդ օրն արդեն կորցնում էր գիտակցությունը, և ով որ անխնամ էր մնում, ինչպես օրինակ Թափառման դատապարտվածները, դեռ գիտակցության չեկած, մի քանի օր անց մեռնում էր: Բոլոր նրանք, որոնց ճանապարհին բաժին էր ընկնում տառապանքներից ազատվելու այս ելքը, մնում էին ճամփեղբերին ընկած, մինչև որ վրա էր հասնում փրկարար մահը: Մեր Մարիամը նույնպես, հաղիվ երկու օրվա ճանապարհ անցած, հիվանդացել ու մահացել է:

Համաճարակը, սակայն, կանգ չառավ մահմեդականների դռների առաջ: Եթե այն սփոփանք էր արքայալիների համար, ապա նրանց հալածողների համար քաղաքում և երկրում՝ անողոք թշնամի: Չկար տուն, ուր համաճարակը մուտք չգործեց, չկար տուն, որտեղից դուրս չհանվեցին այդ հիվանդությունը դուրս դուրս մարդիկ: Հիվանդության դռների թիվը պետք է որ հսկայական եղած լիներ, քանի որ այն աստիճանաբար ընդգրկեց թուրքական պետության ամբողջ տարածքը: Հարանի հարթավայրի մի քանի գյուղերի ամբողջ բնակչությունը, բացի երեխաներից, ոչնչացավ:

22. Թուրքական որրանոց

Հիշատակենք թուրքերի գթասրտության մի պոռթկում: Երբ ճամբարներում, որտեղ խոնված էին հայ կանայք ու երեխաներ, լալիս ու ճշում էին անթիվ ծնողազուրկ երեխաներ, կառավարությունը որոշեց թուրքական որրանոց հիմնել: Այդ որրերից մոտ հազար հոգի ընդունվեց այնտեղ: Որպես խնամակալներ նշանակվեցին հայուհիներ, քանի որ ոչ մի մահմե-

դական կին պատրաստ չէր նման աշխատանք տանելու: Այսպիսով, գոնե Հայ կանանցից մի փոքրիկ թիվ մնաց Ուրֆայում: Հավաքել էին նաև ծծկեր երեխաներ: Բայց նրանց Համար ստնտուներ էին հարկավոր: Ուրֆայում կային շատ կանայք, որոնց ծծկեր երեխաները մահացել էին և որոնք կարող էին ստանձնել այդ պարտականությունը: Երբ պահանջվեցին ստնտուներ, կրկնվեց այն, ինչ պատահել էր Մովսեսի առաջնորդությունում հրեաների՝ Եգիպտոսից փախուստի ժամանակ: Մայրերը լքում էին իրենց ծծկերներին, որպեսզի նրանց գտնեին ու տանեին: Այստեղ էլ՝ երբ երեխային որբանոց տարած թուրքը գալիս ու դայակ էր փնտրում, Հայտնվում էր ծծկերի մայրը՝ առաջարկելով իր ծառայությունը: Սակայն այդ որբանոցում չուտով թափ առավ մահացությունը: Հազարի չափ հավաքված որբերից, կես տարի հետո կենդանի էր մնացել միայն 200 հոգի: Քրիստոնյա բոլոր երեխաներին տալիս էին մահամեղական անուններ: Ավելի ուշ մեծահասակ երեխաներին կրթում էին իսլամի հավատով: Երբ 1917-1918 թթ. ձմռանը ահավոր սով բռնկվեց, մեծ թվով երեխաներ ազատ արձակվեցին: Միայն նրանք, որոնք լավ մահամեղական դառնալու հույսեր էին ներշնչում, կարող էին մնալ և ապա տեղավորվել նախապատերազմյան ժամանակներից մնացած արհեստագործական վարժարանում:

Կառավարությունն փրճակը պետք է որ շատ ծանր ելած լիներ, որ 1918 թ. դեկտեմբերին ստիպված եղավ ազատ արձակել Հայ ժողովրդի մնացորդներից՝ մոտ 20 երեխա: Հետագայում նրանք բոլորը եկան մեր որբանոցը, որի հիմնադրման մասին կխոսենք ավելի ուշ:

23. Դավաճաններ

Ինչպես ամեն ժողովրդի մեջ լինում են վատ տարրեր, Հայերի մեջ ևս նրանք բացակա չեն: Այդ օրերին, երբ մահը գոհեր էր որոնում, Ուրֆայում կար տղամարդկանց ու կանանց մի խումբ, որը ստորանալով դավաճանում էր իր եղբայրներին: Գուցե դա կարելի էր հասկանալ, քանի որ Ուրֆայի Հայ բնակչության մեծամասնությունը հավանություն չէր տվել

ապստամբությանը, այլ հարկադրաբար ամեն ինչի, լավ թե վատ, ականատեսն էր դարձել: Գավաճանելով, նրանք փորձում էին իրենց հայրենակիցներից վրեժ լուծել: Շատերի մոտ, սակայն, մղիչ ուժը վրեժը չէր, այլ միայն իրենց սեփական կյանքը կորցնելու վախը: Բոլոր այն հայերը, որ հոկտեմբերի 16-ին չէին հանձնվել, կամ չէին ցանկացել զենքն իրենց ձեռքին մահվան դեմքին նայել, ստիպված եղան թաքնվել: Ոոր ջրհորները, գաղտնի գետնափորները և փողոցային ջրանցքները սովորաբար անհասանելի թաքստոցներ էին:

Նման թաքստոցների տեղերը մատնելով, մոտ կես երկվեցյակ տղամարդ ու կին փրկեցին իրենց ողորմելի կյանքը: Այդ նրանք էին, որ Ուրֆայում մնալու թույլտվություն ստացան, անշուշտ այն պայմանով, որ մուսուլմանություն ընդունեն, մի բան, որ նման արարածների համար ամենևին դժվար չէր:

Այդ ընթացքում դավաճաններից մեկը հայտնվեց դժվար վիճակում: Նա մատնել էր, որ ջրհորներից մեկում հայեր կային: Նրա կանչին, որ դուրս գան ջրհորից, որ ոչ մեկին ոչինչ չի սպառնում, ներքևից որևէ պատասխան չեկավ: Սակայն ոստիկանները կարգադրեցին, որ նա մտնի ջրհորը: Պարանով կապեցին նրան և իջեցրին փոսը: Հասնելով հատակ, նա սկսեց աղիողորմ ճչալ և նրան անմիջապես վերև քաշեցին: Ներքևում՝ դանակի բաղամթիվ հարվածներով նրան լրջորեն վիրավորել էին: Դրա վրա թուրքերը այդ ջրհորը քարապատեցին, և այնտեղ թաքնված հայերը ողջ թաղվեցին: Նույն ձևով թուրքերը քարապատեցին բոլոր այն ջրհորները, որոնց մեջ կարող էին հայեր թաքնված լինել:

24. Զանազան ապաստարաններ

Բնաջնջումը, այնուամենայնիվ, այնքան արագ չընթացավ, ինչպես նախատեսվել էր, և մի քանի շաբաթ տևեց, մինչև որ Ուրֆան ամբողջովին հայերից մաքրվեց: Ավելի քան 15.000 մարդ աքսորելը, նրանց մորթելը կամ տեղահանելը ակներևաբար դյուրին գործ չէր: Նոյեմբեր ամսվա վերջերին էր, որ քաղաքը կրկին խաղաղվեց: Ճիշտ է, ժամանակ առ ժամանակ

լավում էր եղակի մի կրակոց: Ինչ-որ տեղ, դինվորները թալանով զբաղվելիս կրկին գտել էին թաքնված մի Հայի և նրան այն աշխարհ ուղարկել:

Քաղաքի Հայերից շատերը մահամեղականների մեջ բարեկամներ ունեին: Վերջիններից ոչ բոլորն էին այնքան անզույժ, որ նույն աներևակայելի անպատկառությամբ, ինչ որ իրենց կառավարութունը, մասնակցեին մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջմանը:

Տարագիրների ճամբարներից ամեն օր անհետանում էին Հայ կանայք ու երեխաներ, որոնք սակայն չէին սպանվում: Նրանք ապաստան էին գտնում մարդասիրական մտայնությամբ մուսուլման բարեկամների մոտ: Չէ՞ որ կանոն էր դարձել, որ ամեն մահամեղական ճամբարներից կարող էր տանել սրտի ուզած կնոջը կամ աղջկան: Բոլոր այդ Հայուհիները մուսուլմանական ընտանիք մտնելիս պարտավոր էին մահամեղական անուն ստանալ, մի բան, որ չէր նշանակում նաև մահամեղականություն ընդունել: Կառավարութունը, որը սկզբում տեղյակ էր փախուստի այդ եղանակի մասին, տեսնելով, որ այդ կերպ Հայ ժողովրդի ավելցուկը երկրում մեծանում է, ի վերջո այդ գործին փականք դրեց՝ Հայտարարելով, որ ամեն քաղաքացի, որը Հայ կապտասպարի, նույնպես աքսորվելու փտանգին կենթարկվի: Ուրֆայի քրիստոնյա ասորիներն, ինչպես նաև կաթոլիկները, որոնք թեև քանակապես նվազ էին, սակայն նույնպես ապաստան էին տվել Հայ կանանց, Հասկանալիորեն ենթարկվեցին թուրքերի Հրամանին, թեկուզ այն պատճառով, որ նրանք որպես փոքրամասնություն բնակվում էին մահամեղականների շրջապատում:

Թուրքերի մեջ միայն մի քանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Հնազանդվեցին Հրամանին: Քաղաքի ներսի ու շրջակայքի թուրք, քուրդ և արաբ բնակչության մեծ մասը կարևորություն չտվեց կառավարության ցանկություններին: Եվ ռազմական դատարանը նույնիսկ քաղաքի ավազ դատավորին պահանջ ներկայացրեց՝ Հանձնելու իր մոտ եղած Հայ քրիստոնյաներին: Այդ մարդը նախապես պաշտոնավարել էր Երզնկայում, և Հայերի արտաքսման դեմ բողոքելու պատճառով նրան որպես պատիժ 1915 թ. Հուլիսին տեղափոխել էին Ուրֆա: Այստեղ նա այն չարաբաստիկ օրերին նախազահել էր

մի ժողովում, որտեղ դիրքորոշվել է Հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժանությունների դեմ: Այդ մարդը իր Հարկի տակ պատասպարում էր Հայ կանանց մի խումբ: Գեներալը ժողովից Հետո նրան իր մոտ է կանչել ու ասել.

«Մ^Գվ ես դու, որ Հանդգնում ես դեմ գնալ կենտրոնական կառավարությանը, այդ ժողովներում Հանդես գալ պահանջելով Հայերի նկատմամբ մեղմ վերաբերմունք և մանավանդ՝ հակառակ իմ հրամանի Հայուհիներ թաքցնել քո տանը: Եթե այս բոլորը շարունակվի, ապա գիտցի՛ր, որ մենք ուժ ու կարողություն ունենք քեզ խելքի բերելու»:

Առանց որևէ առարկության սպասելու, գեներալը ավագ դատավորին նշան է արել, որ անմիջապես Հեռանա: Արժե այստեղ նշել, որ ավագ դատավորը որպես «կադի» քաղաքում երկրորդ բարձրաստիճան պաշտոնյան էր:

Հազիվ էր ավագ դատավորը տուն հասել, երբ ոստիկանները գեներալի հրամանագրով եկել և նրանից խլել էին Հայուհիներին: Չնայած դրան, նա մի քանի օր անց իր տան մեջ կրկին գաղթականներ էր պատասպարել: Ես մահամեղականների մեջ չեմ ճանաչել ավելի ազնիվ հոգու տեր մի մարդու, ինչպես այս Կադին է: Ոչ էլ երբևէ այդքան մտերմացել եմ Մուհամեդի որևէ կողմնակցի, ինչպես նրա Հետ: Հետագայում մենք իրար հրաժեշտ տվեցինք որպես լավագույն բարեկամներ, ես կասեի՝ եղբայրներ:

Ուրֆան տասնյակ տարիներ ի վեր նաև Փրանցիսկյան մի միսիոներության նստավայրն էր: Փրանսիական ծագում ունեցող Հայրերը (Patres) պատերազմն սկսվելուն պես Ուրֆայից Հեռացան: Իսկ այն Հայրերը, ովքեր օսմանահպատակներ էին, մնացին:

Վերջիններս համարձակվել էին իրենց մոտ թաքցնել մի Հայ կաթոլիկ քահանայի. շատ վտանգավոր մի ձեռնարկ: Մինչև 1916 թ. ձմեռը Հայրերի այդ խիզախ գործը Հաջողություն ուներ: Այնուհետև, սակայն, կառավարությունը կարողացավ, կրկին վերը նշված դավաճանների միջոցով, բռնել քահանային: Նրան գտան կաթոլիկ եկեղեցում՝ պատարագ մատուցելիս: Որպես պատիժ, բոլոր Հայրերը ձերբակալվեցին և, քանի որ այդ ժամանակ Ուրֆայում այլևս ռազմական դատարան չկար, նրանց տարան Ադանայի բանտը: Այնտեղ նրանցից

մեկը բժավոր տիֆից մահացավ: Միայն զինադադարից Հետո նրանք կրկին ազատ արձակվեցին: Իսկ Հայ կաթոլիկ քահանան, իր ներուժից մեկ օր առաջ, Ադանայում կախադան բարձրացավ:

Արևելքում գերմանական միսիոներություն ծառայություն մեջ գտնվող դանիուհի՝ օրիորդ Եփփեն, այդ օրերին քաջություն ունեցավ իր տան մեջ թաքցնելու յոթ տղամարդու: Նա ավելի բախտավոր եղավ, քան Հոգևոր Հայրերը: Չնայած որ նրա տունը երեք անգամ հիմնովին խուզարկության ենթարկվեց, ոստիկաններն այդ յոթ տղամարդկանց չկարողացան գտնել: Բնականաբար, այդ փրկարար կինը՝ մշտապես հուզումների ենթարկվելով, խստորեն ծանրաբեռնել էր իր Հոգեկանը, և որպես այդ սոսկալի օրերի Հետևանք, վեց ամիս շարունակ նյարդային հիվանդությունը գամվեց անկողնին:

1916 թ. ամռանը տնային վերջին խուզարկությունների կապակցությամբ ոստիկանությունը ձերբակալել էր մեր արար ծառայողին՝ նրանից ցուցմունք կորզելու նպատակով: Նրան ահավոր ձեռի էին ենթարկել, սակայն քաջարի մարդը չէր մատնել այն փաստերը, որոնց մասին նա քաջատեղյակ էր: Նա էլ մահանդական էր: Ամենայն հարգանք նման Հավատարմությանը:

25. Լուծարման Հանձնաժողով

1915 թ. դեկտեմբերի սկզբներին գործի լծվեց լուծարման Հանձնաժողովը, որն առաջինն էր Ուրֆայում: Այն իր աշխատանքն սկսեց Հայերի այն ունեցվածքի վաճառքով, որ մնացել էր զինվորների ու ամբոխի թալանից Հետո: Հայերի վաճառանոցները, տները, այգիներն ու կալվածքները պետք է դատարկվեին կամ կառավարվեին: Այդ աշխատանքի համար պահանջվեց երկու տարի, և այդ ժամանակամիջոցում իրար Հետևից պաշտոնավարում էին տարրեր Հանձնաժողովներ: Հենց որ մեկ Հանձնախումբը Հայերի ունեցվածքով բավարար չափով Հարստանար, նրա պաշտոնյաները փոխարինվում էին նորերով, որոնք ինչպես իրենց նախորդները՝ անմիջապես ազահարար Հարձակվում էին արտաքսվածների և սպանվածների ունեցվածքի վրա:

Ռազմական դատարանի վերը նշված թարգմանիչը այդ Հանձնաժողովներում կատարում էր գրագրի պաշտոն: Նա ինձ պատմեց, թե ինչ էր տեղի ունենում Հայերի խանութներից ամբարձված ապրանքների վաճառքի ժամանակ: Նախքան աճուրդի սկսվելը, լավագույններն ու ամենաարժեքավորները ուղղակի տարվում էին Հանձնաժողովի անդամների անձնական տները, եթե իհարկե այդ անդամները թուրք էին:

Մի արար տեր էր դարձել աղամանդե մի զարդի, որն անկասկած խլված է եղել ինչ-որ հայուհուց: Արարն այն ցույց է տվել հարուստ մի թուրքի: Վերջինս դրա համար առաջարկել է մի քանի ֆունտ, սակայն արարը ցանկացել է նախ գոհարավաճառի խորհուրդը հարցնել: Թուրքն անհապաղ գնացել է գոհարավաճառի խանութն ու վաճառականին հայտնել աղամանդի մասին: Թուրքը նրան մի գործարք է առաջարկել, որի հետ գոհարավաճառը համաձայնվել է: Նա վաճառականին վճարել է 13 ֆունտ և երբ արարը երևացել է, նա անհետացել է: Գոհարավաճառը 13 ֆունտով զարդը արարից գնել է: Երբ ավելի ուշ թուրքը հայտնվել է վաճառականի մոտ զարդը տեսնելու, վերջինս իր դրամարկղից հանել է 13 ֆունտ և այն վերադարձրել է թուրքին՝ ասելով, որ գնումը տեղի չի ունեցել: Սակայն թուրքն աղմուկ է բարձրացրել, տեղի է ունեցել վիճարանություն, ընդհուպ մինչև ոստիկանություն միջամտություն: Երբ վերջինս տեսել է զարդը, վիճողներին վռնդել է այն հիմնավորումով, որ այդ իրը Հայի ունեցվածք է եղել և հետևաբար պատկանում է կառավարությունը:

Հետագայում ես ավելի մանրամասն տեղեկություններ հավաքեցի և պարզեցի, որ այդ արժեքավոր զարդը երբեք չի հասել Հանձնաժողովի ձեռքը: Վստահորեն այն գնորդ է գտել՝ նախքան «պաշտոնական պաշտպանություն» տակ զրվելը: Ծատ հավանական է, որ ոստիկանապետն ու Հանձնաժողովի նախագահը իրար մեջ բաժանել են ունեցվածքը:

26. Բրիտանական Հոգեգարություն

Բժավոր տիֆը, որի համաճարակի մասին արդեն քանիս-
րորդ անգամ հիշատակել ենք մեր գրքի էջերում, սովորաբար
վարակվելու երկրորդ օրն արդեն հիվանդին զրկում է գի-
տակցությունից: Այնուհանդերձ, 15-17 օր տևող ամբողջ հի-
վանդության ընթացքում հիվանդի միտքը թեև անգիտակից,
սակայն միշտ գործուն է: Ճիշտ այնպես, ինչպես նարկոզի տակ
գտնվող մարդը, գառանցելիս՝ եթե աղոթող է, չի անիծում, այլ
աղոթում է, կամ եթե անիծող է, չի աղոթում, այլ անիծում է,
այդպես է նաև բժավոր տիֆի ժամանակ: Ինչ որ մարդու
մտքում ապրում է, ողջ է մնում է նաև տիֆի ցնորքի մեջ: Երբ
տազնապից Հետո հիվանդը դանդաղորեն վերադառնում է
նորմալ գիտակցություն, նա հավատում է իրական գոյությունը
իր երևակայության մեջ եղած բոլոր պատկերների, որոնց
մասին նա խոսել է անգիտակից վիճակում: Այսպես, ես ինքս էլ
չէի կարող հավատալ, որ հաշտությունը դեռ չէր կնքվել,
որովհետև հիվանդ վիճակում տեսել էի, թե այն ինչպես էր
հանդիսավոր պայմաններում ստորագրվել: Ավելի ուշ, տիֆով
իմ հիվանդների մեջ կար դտարյուն մի անգլիացի: Երբ մի
առավոտ հիվանդանոցում իմ ամենօրյա այցն էի կատարում,
նա նոր էր գիտակցություն վերադառնում: Ճառագայթող աչ-
քերով նա ինձ հարցրեց. «O dear, do you not hear?» (Մի՞թե չեք
լսում:): «Ի՞նչ է պատահել», հարցրի ես: «All the bells in the whole
world are ringing» (Աշխարհի բոլոր զանգերը ղողանջում են:),
պատասխանեց նա և չթողնելով ինձ նոր հարց տալ, բացա-
կանչեց իր դեռ թույլ ձայնով. «Thanks God, the whole world is now
English!» (Փառք Աստծո, այժմ ամբողջ աշխարհն անգլիական
է դարձել:): Նրա մտքում նույնպես պատերազմը վերջացել էր,
բայց ամբողջ աշխարհը անգլիական էր դարձել: Համաշխար-
հային իմպերիալիզմի անգլիական մեծ գաղափարը վեր էր
հառնում առաքինի այս միախոնների հիվանդ ուղեղում:

Այսօր, այս տողերը գրելիս, աշխարհամարտն իսկապես
վերջացել է: Չպե՞տք է ընդունենք, որ ամեն ինչ գրեթե այն-
պես եղավ, ինչպես տեսել էր այդ հիվանդը: Հարցը մնում է,
թե արդյո՞ք աշխարհում բոլորը պատրաստ են դրա համար
Աստծուն շնորհակալություն հայտնելու:

27. Բժիշկ առանց վկայագրի

1915 թ. նոյեմբեր ամսից մեր գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի հայ բժիշկը Հիվանդացել էր, և ամբողջ աշխատանքը ընկած էր միայն ինձ վրա: Ի դեպ՝ պատերազմի սկզբից աշխատանքի մեծ մասն իսկապես ես էի կատարում, քանի որ հայ բժիշկը ամեն օր զբաղված էր լինում ռազմաբուժական աշխատանքներով: Ուրֆայի քաղաքային բժիշկը, որը հրեա էր, իմ խնդրանքի համաձայն ստանձնել էր մեր Հիվանդանոցի վերահսկողությունը, որի համար ես նրան վարձատրում էի: Քանի Ուրֆայում գոյություն ուներ վկայագրված որևէ բժիշկ, ես իրավունք չունեի անարգել կերպով բժշկի աշխատանք կատարել, որովհետև ես չունեի օրինական այդ վկայականը: Հրեան դրամը սիրով վերցնում էր, բայց ինձ չէր օգնում: Նա թողնում էր ինձ տեր-տիրական լինել: Տվյալ իրադրության պայմաններում դա լավ էր: Նա ինձ խնդրում էր՝ Հիվանդանոցի և քաղաքի Հիվանդների համար անել ինչ որ հնարավոր էր, կատարելապես վստահելով իմ գիտելիքներին, իսկ այն մեծ պահանջների նկատմամբ, որ իր անձի հանդեպ պարտավոր էր ունենալ, նա անտարբեր էր: Տիֆի համաճարակի ժամանակ ես հաղթահարեցի այնպիսի հսկայական մի աշխատանք, որը գրեթե վեր էր մարդկային ուժից: Անհրաժեշտ էր հոգալ ոչ միայն 25 մահճակալանոց մեր Հիվանդանոցի մասին, որը մեծ մասամբ 40 հիվանդ էր ընդունում, այլև այցելել քաղաքի Հիվանդներին: Հազվադեպ չէին այն օրերը, որոնց ընթացքում ես քաղաքում ավելի քան հարյուր այցելություն էի կատարում: Դրա կողքին, մի քանի շաբաթ շարունակ, մեր տանը՝ կինս ու որդիս, տիֆով հիվանդ պառկած էին:

Եթե նույնիսկ միշտ հնարավոր չէր այդ Հիվանդությունը ղեղորայք հասցնել, Հիվանդներին ուշադիր հետևելը հրամայական էր: Քանի անգամ կարողացել ենք խուսափել մեծ չարիքներից: Շատերը, որոնց Հիվանդության ընթացքում անհրաժեշտ էր լինում կտրել մահացած ծայրանդամները, տուժում էին միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ժամանակին բացակայել էր բժշկի զգոն աչքը: Որտեղ առկա էր կարգին խնամք և ճիշտ առաջնորդություն, երբեք այդպիսի բան չէր պատահում: 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. մայիսը ավելի

քան 2000 Հիվանդի Համար եղել են օգնական, իսկ շատերի Համար՝ սփոփանք:

28. Գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի փակումը

1916 թ. մայիսի առաջին օրերին քաղաքի հրեա բժշկին, որի ձևական հովանավորությունը ներքո կատարում էի վերը նկարագրված աշխատանքները, տեղափոխեցին Մոսուլ: Դեռևս նա Ուրֆայում էր, սակայն նրա պաշտոնն արդեն անցել էր առողջապահության նորեկ մի տեսուչի՝ շարանենգ մի թուրքի: Վերջինիս մոտ զնացի՝ խնդրելու, որ ստանձնի մեր Հիվանդանոցի վերահսկողությունը, ինչպես դա արել էր նախորդ քաղաքային բժիշկը: Ես նրան տանը չգտա և երբ որոշեցի կեսօրից հետո կրկին վերադառնալ նրա մոտ, նա ինձ կանխեց: Նա ինձ մոտ Հայտնվեց կեսօրվա ժամին և պահանջեց ներկայացնել ավարտագիրը, որի հիման վրա ես ծավալում էի բժշկական գործունեությունս: Քանի որ նման փաստաթուղթ չկար, նրան ցույց տալու ոչինչ չունեի: Ես խնդրեցի նրան՝ ստանձնել Հիվանդանոցի ղեկավարությունը, քանի որ 60.000 բնակչություն ունեցող այս մեծ քաղաքը, չէր կարող մնալ առանց բժշկի ու Հիվանդանոցի: Սակայն նա ոչինչ չէր ուզում լսել այդ մասին, այլ կնքել տվեց վիրահատարանն ու դեղատունը, շրջայց կատարեց Հիվանդանոցում և հրամայեց՝ մինչև երեկո րոպր Հիվանդներին դուրս գրել:

Որքան էլ խորն էր ինձ համար այդ վերաբերմունքի վիրավորանքը, մանավանդ որ համոզված էի, որ այս մարդն ինքր այս խեղճ Հիվանդների համար քիչ բան կամ ոչինչ էր անելու, մտածեցի, որ իմ անձն էլ վերջապես հանգստի խիստ կարիք ունի: Եթե այս բոլորը դեռ շատ տևեր, նույնիսկ իմ ամրակազմ մարմինը չէր տանելու հսկայական աշխատանքի այս բեռը:

Հուլիսին Ուրֆա էր ժամանելու գերմանացի մի մայոր՝ գերմանացի մի ավագ լեյտենանտի հետ: Դեռ նախքան նրանց տեղ հասնելը, զնացի նահանգապետի մոտ և նրան՝ Հիվանդ գինվորների համար մեր Հիվանդանոցն առաջարկեցի: Չէ՞ որ, միևնույնն է, Հիվանդանոցը բռնագրավվելու էր. ուստի ավելի

լավ կլինենր, եթե ես այդ կերպ կանխեի Հարկադրական փոխանցումը: Առաջարկս ընդունվեց, միայն թե դեղատունն ու վիրահատարանը մնացին կնքված:

Գերմանացի մայորի ժամանումից անմիջապես Հետո ինձ հրամայեցին ազատել գերմանական կլինիկայի գլխավոր բժիշկ դ-ր Ֆիշերի սեփական տունն Ուրֆայում: Բժիշկը գտնվում էր իր հայրենիք Շվեյցարիայում զինվորական ծառայության մեջ: Թուրքերն այդ տունն ուզում էին օգտագործել որպես հիվանդանոց: Անմիջապես գնացի գերմանացի մայորի մոտ, որն իջևանել էր Ֆրանցիսկյանների մոտ, և խնդրեցի նրան տեղափոխվել իրեն միակ արժանի դ-ր Ֆիշերի տունը, որը հրաշալի դիրք ուներ և անհամեմատ ավելի առողջարար էր, քան ներկայիս իր բնակարանը: Առաջարկս ընդունվեց: Նա ինձ մի զինվոր տվեց, որն սկսեց տունը հսկել, և երբ մի քանի ժամ անց թուրքերը եկան և ուզում էին այդ տունը տեղափոխվել, այն արդեն զբաղեցված էր զինվորականներով: Սա ինձ համար ուրախալի լուծում էր: Որովհետև նախ՝ այնտեղ էր բնակվում օրիորդ Եփփենն՝ դանիացի հիվանդ միսիոներուհին, իր թաքցրած յոթ տղամարդկանց հետ, որոնց նա խնամքով շարունակում էր պահել. չէ՞ որ այնտեղ դեռ մի քանի օր առաջ խուզարկություն էր տեղի ունեցել: Ապա՝ գեղեցիկ ու մաքուր տունը զերծ մնաց թուրքական աղբաման դառնալու վտանգից: Ի՞նչ պիտի լինենր, եթե օգտագործեին մեր գլխավոր բժշկի ամբողջ ունեցվածքը: Ինչի՞ կվերածվեր այն, եթե թուրքերը կարողանային այդ տան մեջ բնակություն հաստատել:

Այսպիսով, տեղափոխվեց մայորը, որը ցավոք այդ ժամանակ սրտի հիվանդ էր: Նա դեղնախտ ուներ: Չնայած որ նրան ծառայում էին տեղացի զինվորական բժիշկներ, այնուամենայնիվ նա խնդրեց, որ ես բուժեմ իրեն: Եվ քանի որ այժմ նա իմ հիվանդն էր, ես պետք է նրա համար ժամանակ առ ժամանակ դեղատնից դեղորայք վերցնեի: Մայորի հրամանով ամեն անգամ հանվում էր դեղատան կնիքը, սակայն անմիջապես նորից ետ էր դրվում առողջապահության տեսուչի կողմից: Նշեմ, որ կնիքը հանված ժամանակ ես միշտ կարողանում էի նաև ուրիշ՝ գերմանական զաղութի համար էլ անհրաժեշտ դեղորայք հանել, և խոստովանում եմ, որ այնտեղից մեծ քանակությամբ դեղ եմ օգտագործել:

Մայրի Հիվանդությունը Համառ էր, սակայն ի վերջո նա ամբողջովին ապաքինվեց: Հիվանդանոցից դուրս գալուց անմիջապես Հետո նա գնաց դեղատուն և այնտեղ կանչված առողջապահության մի պաշտոնակցի միջոցով պոկել տվեց դեղատան ու վիրահատարանի կնիքը՝ հիմնավորելով, որ առանց դեղատան ու վիրահատարանի անկարելի է Հիվանդանոց պահել:

Սակայն, երբ մայրը 1917 թ. օգոստոսին կրկին տեղափոխվեց և այդ ընթացքում Ուրֆայում առողջապահության մի նոր տեսուչ էր նշանակվել, վերջինս վերստին կնքել տվեց դեղատունն ու վիրահատարանը: Քանի որ ես ներկա էի, անկատ կերպով բաց թողեցի պատուհանի բռնակը, այնպես որ Հետո ես դյուրութամբ, առանց դուռն օգտագործելու կարողանում էի դեղատուն մտնել դեղորայք վերցնելու Համար: Սրանք, անշուշտ, չգրված լուծումներ են, որոնց օգնությամբ թուրքիայում ստիպված ես գործել: Չէ՞ որ թուրքական անմտության ղեմ՝ տեղին և ժամանակին օգտագործված խորամանկությունները մարդուս տրամադրության վրա բուժարար ուժ ունեն:

Երբ մեր նախկին Հայ բժիշկը Հետագայում բանտարկությունից վերադարձավ, պարտավոր էր մնալ սպա և որպես այդպիսին իրավունք չուներ մտնելու թուրքական կամ գերմանական ծառայության մեջ: Սակայն նա ուզում էր դրամ վաստակել: Ուրեմն ես սկսեցի նրա Հետ աշխատել: Դ-ր Ֆիշերի տանն աստիճանաբար տեղավորեցի կլինիկա, դեղատուն և վիրահատարան: Այսպիսով, պատերազմական այդ ժամանակներին, երբ միսիոներական դրամարկդից եկող վճարումները պակասել էին, իմ աշխատանքով ունեցա որոշ եկամուտ: Այնուհետև ինձ Հաջողվեց Հրավիրել նաև մեր բոլոր բուժքույրերին և նրանց մշտապես տալ առձեռն վարձատրություն: Նրանք երկու տարի շարունակ Հիվանդանոցում խնամում էին միայն թուրք զինվորների՝ առանց պետությունից վարձատրություն ստանալու:

Հատուկ շնորհակալ գործ կատարեցի Հարյուրավոր Հիվանդների Համար 1917 թ. աշնանը, երբ երկրում տարածվեց աչքերի շարորակ մի բորբոքում: Մեր Հայ բժիշկը ո՛չ ցանկություն ուներ, ո՛չ էլ ժամանակ՝ զբաղվելու ներկայացող

հիվանդների բանակի հետ: Հետևաբար ես ստանձնեցի խեղճների բուժումը: Եվ քանի որ բժշկի օգնականն էի համարվում, առողջապահության տեսուչը չէր համարձակվում ինձ մոտենալ: Ի դեպ՝ ժամանակին նույնիսկ իմ եվրոպացի շեֆերի, իսկ վերջում նաև դ-ր Ֆիշերի ներկայությամբ, ակնաբուժական գործն իմ ասպարեզն էր: Ուստի այն ժամանակ ևս Ուրֆայում չկար մեկը, որ այդ մասնագիտության մեջ ավելի մեծ փորձ ունենար քան ես:

29. Տեղահանումներից վերջինը

Միլիոնանոց ժողովրդի ոչնչացումը բնավ էլ դյուրին գործ չէր երիտթուրքերի համար, որոնք ծրագրել էին Հայերի աքսորն ու նրանց պլանավորված բնաջնջումը: Տեղահանումները տևեցին մի ամբողջ տարի: Վերջին տարագիրները Ուրֆայով անցան 1916 թ. հունիսին: Այդ քարավանի ամենահատկանշականն այն էր, որ այն, ի տարբերություն մյուս բոլորի, գլխավորապես հավաքագրված էր երիտասարդ տղամարդկանցից: Ինչպե՞ս էր դա պատահել:

Բաղդադի երկաթուղու ինժեներները պատերազմի ընթացքում գծի շինարարության վրա աշխատում էին արագացված թափով: Չէ՞ որ այդ երկաթուղին կենսական նշանակություն ուներ Թուրքիայի և նրա ղաչնակիցների համար: Սակայն խնդիրն այն է, որ Թուրքիայում երկաթուղու կառուցումն առանց Հայերի նույնքան անհնարին, որքան նույն գործը Եվրոպայում առանց իտալացիների: Հայերը աշխատավոր այն տարրն է, որ ընդունակ է իրագործելու ամեն տեսակի մեծ ծրագիր: Նույնիսկ երկաթգծի շինարարության համար մասնագետներ պահանջող կարևոր պաշտոնները գրեթե բացառապես զբաղեցնում էին Հայերը: Մահմեդական Հաշվապահ պատկերացնել անհնար է: Երբ ուրեմն 1915 թ. ամռանը այս գործունյա աշխատավորներին նույնպես աքսորն էր սպառնում, երկաթուղու ինժեներները՝ գերմանացիներ ու չվեյցարացիներ, ամբողջ ուժով դիմադրեցին դրան: Այդ պարոններից մեկն ինձ պատմեց, որ գրեթե մի ամբողջ տարի ստիպված են եղել պայքարել թուրքերի՝ այդ աշխատողներին մաքրագոր-

ծելու ծրագրի դեմ: Սակայն նրանք, այսուհանդերձ, 1916 թ. հունիսին աշխատանքից հանեցին մի քանի հազար մարդ: Ահա դրանք էին այն տղամարդիկ, որոնք որպես վերջին քարավան անցան Ուրֆայով: Այլևս պետք չեղավ, որ նրանք շատ հեռուները գնան: Վերանշեհիրում նրանց վիճակվեց նույն ճակատագիրը, ինչ դրանից առաջ վիճակվել էր հարյուր հազարավոր իրենց եղբայրներին: Նրանց բոլորին դանակահարելով սպանեցին:

Գեր-էս-Չորում՝ Եփրատի ափին մի փոքրիկ քաղաքում, գտնվում էր համակենտրոնացման մի մեծ ճամբար՝ Հայաստանի և Անատոլիայի բոլոր շրջաններից աքսորված հայերի մնացորդներով: Երևի մոտ 60.000 հոգի լինեին, մեծ մասը դեռ թափառող կմախքներ: Սովը աղավաղել էր նրանց դիմագծերը, մարդկային շատ քիչ բան էր մնացել այնտեղ: Աղբակույտի վրա սոված շների հետ նրանք կովում էին հացի կամ այլ ուտելիքի որևէ մնացորդի համար: Այո՛, պատահում էր, որ նրանք իրար գրեթե սպանում էին վարունգի մի կեղևի կամ նման մի բանի համար: Նահանգապետը վերջապես հասկացավ, որ այդ տարաբախտները, որոնց ճամբարներին մարդ չէր համարձակվում մոտենալ՝ այնտեղից տարածվող սարսափելի գարշահոտության պատճառով, այլևս կյանքի համար պիտանի չլինելուց բացի, նաև մշտական համաճարակի աղբյուր էին: Ուստի առանց երկար մտածելու նա կարգադրեց նրանց ոչնչացումը: Ու այսպես նրանց ժամանակ առ ժամանակ փոքր խմբերով քաղաքից դուրս էին տանում, սպանում և ապա նետում Եփրատի ալիքների մեջ, որպեսզի ազատվեին նրանց թաղելու աշխատանքից:

Բազմամյա կոտորածներից ու սովամահությունից հետո, մինչ այժմ մուսուլմանական տներում թաքնված հայերն ի վերջո վերստացան իրենց կյանքի համար ապահովություն ունենալու հույսը: Արդյո՞ք թուլացել էր իշխանությունների բազուկը, որն այդպիսի սոսկալի հարվածներ էր հասցրել իր հպատակներին: Թէ՞ նրանց խելքը գլուխներն էր եկել: Համենայն դեպս այլևս ուժի մեջ չէր հայերի՝ մինչև այժմ գործող օրենքից դուրս լինելու օրենքը, թեև նրանց նկատմամբ դեռևս շարունակվում էին բռնարարությունները, անարգանքները և պղծումները, հատկապես տղաներին:

30. Կարապետ Գարադաշյանի ճակատագրի խաղերը

Ահա առանձին մի օրինակ ևս: Երբ Հայերի Համար մոտենում էին աղետալի ժամանակները, Կարապետ Գարադաշյանը՝ ուրֆացի մի հարուստ վաճառական, դիմեց ինձ թախանձանգին խնդրանքով, որ նրան իր ընտանիքի հետ իմ տունն ընդունեմ: Թեև ինձ դուր չեկավ, որ նա դրա դիմաց ինձ դրամ առաջարկեց, այնուհանդերձ ես չկարողացա դիմադրել նրա սրտաբեկ խնդրանքին և ընդունեցի նրան: Որպես հոժարական փոխհատուցում, այսպես էի ես մտածում, նա կարող էր, եթե գալիք օրերից ողջ-առողջ դուրս գար, նպաստ տալ մեր հիվանդանոցի դրամարկղին:

Երբ Հայերն Ուրֆայում իրենց օրհասական վերջին մարտն էին մղում, Կարապետը Հայտնեց ինձ, որ ուզում է գնալ իմ տնից, քանի որ իրեն այստեղ անպայման կրոնեն: Նա կարող էր արարների մոտ գնալ, որոնց մոտ որոշ Հայեր արդեն ապաստանել էին: Նրանք փախստականների համար ամենաապահով ապաստարաններն էին: Այսպիսով Կարապետը թողեց իմ տունը և գնաց իրեն ծանոթ քրդերի մոտ, որոնց նա իր կարծիքով կարող էր իր կյանքը վստահել: Կինն ու երեխաները սակայն մնացին ինձ մոտ, մինչև նրանց՝ իմ տանը եղած բոլոր Հայերի հետ միասին, ոստիկանությունը տարավ: Նրա կինն ի վերջո միայն մեկ որդու հետ հասավ Գեր-էս-Ջոր: Այնտեղից ես հաճախ տեղեկություն էի ստանում նրանից: Սակայն մի օր Կարապետը նորից Հայտնվեց ինձ մոտ, և դա ճիշտ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը փնտրում էին մինչև վերջին թաքնված Հայր: Որպես քուրդ Մուհամեդ պառկեցրի նրան հիվանդանոցի մահճակալներից մեկում: Այնտեղ նա առայժմ ապահով էր, քանի որ մյուս Հայերին դրանից քիչ առաջ հիվանդանոցից հանել տարել էին:

Երբ նա առողջ վիճակում շարաթներով որպես հիվանդ չնչել էր հիվանդանոցի օղբ, ես նրան խնդրեցի, որ նորից գնա, և նախընտրելի էր քրդերի մոտ, որոնք մինչ այդ էլ պաշտպանել էին նրան:

Նա հեռացավ: Ամիսներ անց, կրկին եկավ քաղաք, որտեղ նա ներկայացավ նահանգապետին: Վերջինիս նա պատմեց, թե ինչպես է մինչև օրս կենդանի մնացել և նրա Հայեցողությանը

Թողեց իրեն Հետ վարվելու այնպես, ինչպես որ ուզում է, քանի որ նա ամեն օր մահվան վտանգի տակ է եղել և այլևս չէր կարողանում տանել այս կյանք կոչվածը: Պաշտոնյան նրան ազատ արձակեց, սակայն Հանձնարարեց ժամանակավորապես պահել իր մահմեղական անունը:

Իմ միջոցով Կարապետը տեղեկացավ, որ իր կինն ու մեկ երեխան Դեր-էս-Չորում դեռ ապրում են: Նա ուզեց գնալ նրանց մոտ: Սակայն ես նրան թախանձեցի ետ կանգնել այդ մտքից: Նրա կնոջ մասին գիտեի, որ նա երևելի մի մահմեղականի աղախինն էր դարձել և որոշ չափով վտանգից զերծ էր: Բայց սերն ավելի ուժեղ է, քան ամեն տեսակի փաստարկ: Կարապետը նահանգապետից իր ճանապարհորդության Համար զինվորական պաշտպանություն ստացավ: Այսպես նա բարեհաջող Հասավ մինչև Դեր-էս-Չոր: Այնտեղ նա գտավ իր մահը:

Չինաղաղարից Հետո նրա կինը երեխայի Հետ վերադարձավ Ռուֆա: Մահմեղականը, որի մոտ նա ծառայել էր, չէր Հանձնել նրան:

31. Քրդերի տեղահանումները

Թերևս եվրոպական ոչ մի թերթ չի Հաղորդել այն մասին, որ նույն երիտթուրքերը, որոնք իրականացնում էին Հայերի բնաջնջումը, իրենց Հավատակից, բուն Բարձր Հայքում ապրող քրդերին նույնպես քչեցին իրենց տունուտեղից: Ինչպես սկզբում Հայերի կապակցությունը, դա արվում էր այն պատճառաբանություններով, որ նրանք անվատահելի տարրեր են և Հետևաբար ուսանելի կողմն անցնելու վտանգ էին ներկայացնում: Թե որքան առիթ էին տվել քրդերը նման տեսակետի Համար, վրիպել էր իմ ընկալումից: Ես միայն այնքանը գիտեմ, որ տեղահանվածների մեջ տեսել եմ նաև քուրդ բարձրաստիճան սպաներ, որոնք պատերազմի սկզբին դաշտում քաջարար կռվել էին ռուսների դեմ, և որոնք այժմ թուրքերի վերաբերմունքը գիտում էին որպես ստորագույն ապերախտություն:

1916 թ. ձմռանը տեղի ունեցավ քրդերի արտաքսումը ճապահղուր, Բալու, Մուշ գավառներից, այսինքն՝ էրզրում և

Բիթլիս նահանգներից: Մոտավոր հաշվարկով գրեթե 300.000 քուրդ քչվեց հարավ: Նախ նրանք տեղավորվեցին Վերին Միջագետքում, հատկապես Ուրֆայի շրջանում, ապա նաև արևմուտքում՝ Այնթապի ու Մարաշի մոտ: Այնուհետև 1917 թ. ամռանը շարունակվեց վերջիններիս տարահանումը Կոնիայի սարահարթի ուղղությամբ: Երիտթուրքերի մտադրությունն էր քրդական այդ տարրերին այլևս թույլ չտալ, որ վերադառնան իրենց բնօրրանը: Ներքին Անատոլիայում քրդական այս տարրերը աստիճանաբար պիտի միաձուլվեին թուրքերի հետ:

Աքսորի երթի ընթացքում քրդերի հանդեպ վերաբերմունքը հապես տարրերվում էր հայերի նկատմամբ ցուցաբերվածից: Ճանապարհին նրանց ոչ մի վնաս չէին հասցնում, և ոչ որ իրավունք չունեի նրանց տանջելու: Սակայն սոսկալին այն էր, որ նրանց աքսորը տեղի ունեցավ ձմռան մեջտեղում: Հենց որ քրդերի այդպիսի մի քարավան երեկոյան թուրքական մի գյուղ էր հասնում, նրանցից վախենալով բնակիչներն արագորեն փակում էին իրենց տան դռները: Այսպիսով խեղճ աքսորյալները ստիպված էին լինում ձմեռային գիշերն անցկացնել դրսում՝ անձրևի ու ձյան տակ:

Հաջորդ առավոտ գյուղի բնակիչները ստիպված էին լինում սառածներին թաղել ընդհանուր գերեզմաններում: Վերջ չէին գտնում նաև այն մարդկանց տառապանքները, որոնք ի վերջո հասնում էին Միջագետք: Քաղաքներում, որտեղ նրանք տեղավորվում էին հայերի կիսավեր բնակարաններում և որտեղ կառավարությունը հացի բաշխումով փորձում էր չարիքը մեղմացնել, վիճակն սկզբում դեռ մի կերպ տանելի էր: Սակայն այլ էր դրությունը գյուղերում, որտեղ տեղի բնակչությունը միայն սարսափ էր զգում քրդերի հանդեպ, և նրանց վախից թաքցնում էր պաշարները, որոնք մեծ մասամբ արդեն սպառվելու վրա էին: Ահա այդ ժամանակ է, որ դժբախտ տարագիրների համար սկսվեց սուլը: Քանի որ հօգուտ հայերի տարած իմ փրկարար աշխատանքը կառավարությունն կողմից խեթ աչքով էր նայվում և իմ նկատմամբ բազմիցս չարակամություն էր առաջացրել, և քանի որ այդ քրդերի, որ նույնպես մեր եղբայրներն են, սարսափելի թշվառությունն ինձ խորապես հուզում էր, 1916 թ. դեկտեմբերին ճանապարհվեցի Հալեպ: Իմ նպատակն էր՝ դրդել այնտեղի հյուպատոսներին, քրդերին օգնու-

Թյան արչավ սկսել: Նման արչավն ինձ խոստանում էր դրական արդյունք նաև Հայերին տրվող օգնության համար: Իմ դիմումը սիրալիք ընդունելություն գտավ և՛ գերմանացի, և՛ ամերիկացի հյուպատոսների կողմից: Վերադարձին ես անցա Սուրուջի և Հարանի սարահարթերի գյուղերով՝ պատկերացում ստանալու համար այդ շրջանի օգնության կարիք ունեցողների թվի մասին: Այգպիսիների թիվը մոտ 30.000 էր, թեև ամեն օր ավելանում էր հյուսիսից ներգաղթողների պատճառով:

Դեկտեմբերի վերջին ես արդեն ստացա հյուպատոսների դրական պատասխանը, և շուտով Հայտնվեց մի ոմն պարոն Բ. ամերիկյան հյուպատոսարանից՝ 150.000 Ֆրանկով: Գերմանիայի հյուպատոսն ինձ նույնպես 300 Ltq. (7.000 Ֆրանկ) ուղարկեց: Ընդունվեց առաջարկս՝ տարբեր մարզերից գնելու ցորեն ու գարի, որն այնուհետև բաժանելու էի սովյալներին:

Հունվարին և փետրվարին վստահելի իմ մարդկանց միջոցով շատ գյուղերում հացամթերք բաժանեցի: Դա դյուրին գործ չէր: Ծատ անգամ ես անձամբ էի գնում գյուղերը՝ կարգ ու կանոնը հսկելու:

Մի գյուղում հայտնաբերեցի, որ գնված ցորենի մնացորդը չի համապատասխանում պայմանագրով խոստացված որակին: Ուստի խնդրեցի սովյալներին գնալ չորս ժամ հեռավորության վրա գտնվող մեկ այլ գյուղ, որտեղ լեցուն մի պահեստ ունեինք: Սակայն սոսկալի մի լացուկոճ բարձրացավ: Կիսամերկ, փոս ընկած աչքերով մարդիկ ընկան ոտքերս, աղբսելով, որ նրանց տամ հենց այդ, թեկուզ և վատորակ ցորենը: Նրանք այն սիրով կուտեին: Ես ստիպված տեղի տվեցի նրանց ճնշմանը: Համենայն դեպս վատորակ ցորենի մի նմուշ հետս տարա քաղաք, որտեղ այն ցույց տվեցի վաճառողին և նրանից մի տոննա լավորակ ցորեն կորզեցի՝ որպես վնասի հատուցում:

Ցավոք, շատ արագ վերջացավ գնված ցորենը: Սակայն մինչ այդ զարուներ եկավ, և սպասվում էր առատ հունձք: Գյուղերում քրդերը խոտ ուտելով սովին դիմացան, իսկ երբ բերքը հասունացավ, ստեղծվեց աշխատանք, որը քրդերն ավելի լավ էին կատարում, քան արարները: Նրանք օգնեցին բերքահավաքին: Սակայն 1917-1918-ի ձմեռը նոր պատուհաս բերեց: Չնայած առատ բերքին, ծայր առավ մի նոր սով, որին զոհ

գնացին գրեթե բոլոր արստրյալ քրդերը:

Ոչ միայն Հայերն ու քրդերը, այլև արարներն էին նախատեսված երիտթուրքերի բնաջնջման ծրագրում: Նրանք նույնպես պիտի ոչնչանային սոսկալի կոտորածների միջոցով: Միայն թե այդ ծրագիրը չիրականացվեց, քանի որ դյուրին չէր արարներին ձեռք տալ: Գիտեին նաև, որ նրանց թիկունքում կանգնած էին անգլիացիները: Ոստիկանական մի սպա ինձ ասաց, որ պատերազմից Հաղթական դուրս գալուց հետո, թուրքերը արարների Հաշիվը պիտի տեսներին, և որ ինքն արդեն անհամբեր սպասում էր, որ պիտի մասնակցեր նրանց կոտորածներին:

32. Ռազա

Եփրատի ափին գտնվող Ռազա գյուղաքաղաքը, Ուրֆայից Հարավ և Գեր-էս-Չորից վերև, դարձել էր արստրված Հայերի մի մեծ ճամբար: Երբեմն այդ թշվառականներին Հալեպից՝ ամերիկյան Հյուպատոսարանում ծառայող մի գերմանացու միջոցով, օգնություն էր գալիս: Երբ վերջինս այնուհետև ինքը զինվոր դարձավ, ինձ խնդրեցին այդ տարաբախտներին ինչքան հնարավոր է մեծ օգնություն հասցնել:

Առաջին անգամ Ռազա գնացի 1917 թ. ապրիլին: Այդ ժամանակ այդտեղ ղեռևս կային 6.000 Հայեր՝ ծայրահեղ անմխթար վիճակում: Ծիչտ է, նրանք ազատ էին, սակայն աշխատանք չկար: Նախքան բերածս դրամը բաժանելը, ներկայացա նահանգապետին և խնդրեցի նրան՝ ինձ Հայերին օգնելու իրավունք տալ: Նա դրան ղեմ չեղավ: Այսպիսով, երկու օրվա ընթացքում ես ավարտեցի իմ հանձնարարությունը, անմիջապես ուղևորվեցի կրկին ղեպի տուն:

Նույն տարվա օգոստոսին երկրորդ անգամ գնացի այնտեղ: Կրկին այցելություն գնացի բարեհամբույր նահանգապետին: Այս անգամ էլ նա ոչ մի առարկություն չարեց՝ ինձ թույլ տալով անարգել կերպով նվերները բաժանել Ռազայի Հայերին, որոնց թիվն արդեն խատորեն պակասում էր:

Նոր էի դուրս եկել նահանգապետի մոտից և իջևանել Կեսարիայից (Փոքր Ասիայում) այստեղ արստրված բողոքական

մի քահանայի տանը, երբ իմ հյուրընկալի տուն այցելեց մի ոմն Ալի էֆենդին: Նրան ինձ ներկայացրին որպես մատուտակի արմատի ամերիկյան ընկերության աշխատակից: Նա հնդիկ մահմեդական էր, որը սահուն անգլերեն էր խոսում և միայն շնորհիվ թուրքական կառավարության շրջանակներում ունեցած իր մեծ ազդեցության, նա՝ բրիտանական մյուս Հպատակների նման, չէր աքսորվել:

Ալի էֆենդին ինձ խնդրեց իր տունը գնալ և իր հյուրը լինել: Սակայն դրա համար ես չունեի նվազագույն ցանկությունը, ոչ էլ որևէ պատճառ՝ հանդես բերելու հյուրընկալ տնից հեռանալու աննորանկատությունը, մի տուն, որը, որքան էլ որ խղճուկ էր, ինձ արդեն ընդունել էր: Սա բարկացրեց Ալիին:

Նա կտրուկ հրաժեշտ տվեց: Քահանան ինձ ասաց, որ այդ մարդու ձեռքն արդեն վաղուց խառն էր Հալեպից ստացվող օգնության դրամների մեջ: Շշուկներ կային, որ նա այդ փողերից շատը տալիս էր իր թուրք ընկերներին՝ պետական պաշտոնյաների, որոնց հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր և որոնք նրան փոխադարձ ծառայություն էին մատուցում, թողնելով, որ նա՝ որպես բրիտանահպատակ, մնալու իրավունք ունենար այդ քաղաքում, որտեղ դեռ պատերազմից առաջ էր աշխատում: Իմ այդ մերժումը ինձ շատ թանկ էր նստելու:

Ալիի հեռանալուց քիչ անց սենյակ մտավ մի ժանդարմ և հարցրեց Ուրֆայից եկած օտարականի մասին: Նա ասաց, որ այդ պարոնն անհասպաղ պետք է ներկայանա ժանդարմների պարետին: Անտեղի չէր, որ քահանան անմիջապես հասկացավ, որ այստեղ Ալի էֆենդու մատը խառն էր: Թե ինչ էր ուզում ինձնից պարետը, պարզ չէր: Բայց երբ գնացի նրա մոտ, իսկույն տեղեկացա:

Թուրք պարոնը սկզբում ինձ ընդունեց թուրքական Հայտնի սիրալիրությամբ: Ինձ սուրճ առաջարկելուց հետո, խոսակցություն սկսեց միջազգային ընդհանուր դրությունների մասին: Հետո պարոնը հարցրեց անունս, թե որտեղից էի, քանի և որ լեզուները գիտեի և թե ինչ գործով էի եկել Ռազա: Ես ասացի, որ երևի նրան Հայտնի է, որ Ուրֆայից եմ եկել և որ անցյալում արդեն մեկ անգամ այստեղ եղել էի, որտեղ նահանգապետի թույլտվությամբ դրամ էի բաժանել կարի-

քավոր հայերին: Եվ այսօր էլ կրկին եկել էի և արդեն ստացել էի նահանգապետի թույլտվությունը: Նրա հաջորդ հարցին, թե ունե՞մ արդյոք այլուրեքություն (ալիբի), անձնագիր, պատասխանեցի՝ ոչ՝ քանի որ ամեն մարդ կարող է առանց դրա ճանապարհորդել նույն վիլայեթի (նահանգի) սահմաններում: Այժմ արդեն պարոնն սկսեց ուրիշ դավեր լարել: «Լսե՛ք, քանի որ ալիբի չունեք, ես Ձեզ չեմ ճանաչում: Ստիպված եմ ենթադրել, որ Դուք լրտես եք: Առանց ուղեկցող պահակախմբի Ուրֆայից հասել եք այստեղ՝ մեր նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված արարների տարածքով: Բացի դրանից, խոսում եք մեր թշնամիների լեզուներով՝ անգլերենով, ֆրանսերենով և արաբերենով: Դրա համար պիտի մնաք Ռազայում, մինչև որ մեզ Ձեր ալիբին ներկայացնեք: Որպեսզի իմանաք իմ ասածի լրջությունը, Հիմա մի ծառա կուղարկեմ Ձեր ձիասարքի հետևից, և Դուք այլևս չեք կարող վերադառնալ»:

Այսպիսով ես նրա բանտարկյալն էի: Ի՞նչ հիանալի պատմություն: Սակայն ես նախ այդ պատմությունը չատ լուրջ չընդունեցի: Չնայած արդեն երեկոյան ժամը ինն էր, զնացի նահանգապետի մոտ, որին քնից հանել տվեցի, որպեսզի նրան տեղեկացնեմ դիպվածի մասին: Ասացի, որ ընդունում եմ միայն նրա որոշումները և խնդրեցի, որ եթե կարելի է՝ պարետին իր դիտավորությունից հրաժարեցնել: Իսկ նա ինձ խորհուրդ տվեց՝ թողնել, որ գործն առ այժմ իր ընթացքն ստանա: Ասաց նաև, որ նա ոչինչ չի կարող անել զինվորական պարետի դեմ, քանի որ պատերազմական վիճակ է:

Այսպիսով ես կրկին վերադարձա իմ հյուրընկալի տունը: Այնտեղ նորից հանդիպեցի Ալի էֆենդիին, որը լսել էր իմ խոսակցությունը պարետի հետ, քանի որ, ինչպես երևում էր, նրա հյուրն էր:

Ալի էֆենդին այնուհետև նաև հուշեց, թե ինչի մասին էր իրականում խոսքը. փոխանցվելիք մի քանի ոսկեդրամի մասին, որ իրեն պետք է տայի՝ վագրին հանգստացնելու համար: Ես զայրույթով մերժեցի այդ անպատշաճ առաջարկը, քանի որ այդ նպատակի համար չէր, որ ինձ հանձնված էին օգնության դրամները:

Գիշերվա ընթացքում ես վերլուծեցի իրավիճակը: Եթե այստեղ ավելի երկար մնայի, կնոջս դրանով շատ կվախեցնեի,

քանի որ ես նրան խոստացել էի՝ Հինգ-վեց օրից վերադառնալ Ուրֆա: Եթե մինչ այդ չվերադառնայի, նա կկասկածեր, որ ընկել եմ ավազակների ձեռքը: Հնարավոր էր, որ Հեռագիրս տեղ չէր հասնի:

Արաբների տարածքը, որտեղով պետք է անցնեի, Հայտնի էր իր անապահովությամբ, և արդեն շատերն էին ավազակների ձեռքն ընկել: Դեպի այդ վայրը գալու ճանապարհին, մոտ կես ժամ, մեր իրավիճակն էլ բավականին տազնապալից էր: Երբ հանգստանում էինք մի առվակի մոտ, հորիզոնում, որոշ հեռավորության վրա, երևաց ձիավորների մի խումբ, որոնք շրջապատն էին զննում, փնտրելով որևէ ցանկալի ավար: Հենց որ մեզ նշմարեցին, խմբից մեկը ձիավարեց մեր ուղղությամբ: Իմ կառապանն առաջարկեց անմիջապես ճանապարհ ընկնել: Սակայն դրանից ի՞նչ օգուտ: Սումբը մեղ կհասնեի և անպայման կթալաներ: Ես առաջարկեցի հանգիստ սպասել: Երբ մեղ արարից միայն խոր առվակն էր բաժանում՝ նա բարևեց: Մենք նույնպես բարևով պատասխանեցինք, իսկ ես նրան սիրաշահեցի հավի տապակած զխտով, որը ջրի վրայով նրան նետեցի: Նա այն կերավ: Այնուհետև հարցուփորձ արեց, թե որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում: Ասացի նրան, որ Ռագա էի գնում՝ այնտեղի հայերին տեսնելու, որոնց հետ թուրքերը շատ վատ էին վարվում: Դրա վրա նա նշան արեց հեռվում գտնվող իր ընկերակիցներին, հայհոյեց թուրքերին և հրաժեշտ տալով հեռացավ: Վտանգն անցած էր, շուտով բոլոր ձիավորներն անհետացել էին:

Այսպիսով ես հաջորդ առավոտյան Ռագայում արդեն պատրաստ էի Ալիին, - եթե կրկին զար, - ակնարկելու, որ այստեղ առաջադրանքս վերջացնելուց հետո, պարետին մի քանի ոսկեդրամ էի տալու: Հույս ունեի, որ դրանք կրկին ետ էի ստանալու, քանի որ որոշել էի Ուրֆայում ունեցած իմ կապերի միջոցով այդ պարետի հաշիվը տեսնել: Ուրֆայում դեռ կար գերմանացի մի մայոր, որն ինձ անպայման կօգնեի ետ ստանալ ինձանից խլված գումարը:

Հաջորդ օրը Ալի էֆենդին կրկին Հայտնվեց: Իմ մոտից նա գնաց պարետի մոտ: Գործը ճիշտ բռնելու համար, ես պետք է դրամը նրան անմիջապես տայի: Սակայն ես անփորձ էի նման գործերում: Քիչ անց Ալին նորից Հայտնվեց և Հայտարարեց,

որ արդեն ուշ է: Պարետն արդեն Հեռագրել էր Ուրֆա, ուրեմն պետք էր այնտեղից պատասխանի սպասել:

Երկու օրվա ընթացքում բաժանել էի օգնություն դրամները, և արդեն պատրաստ էի կրկին ճանապարհ ընկնելու, եթե միայն ձիասարքս ունենայի: Այժմ ես փորձեցի մի այլ միջոց: Դեռ պարսիկ արքայազների հետ իմ ճանապարհորդություն ժամանակներից, ես ծանոթ էի Ռազայի կաղիի հետ: Գնացի նրա մոտ և խնդրեցի, որ ինձ աղատելու փորձ աներ, եթե ցանկանում էր իմ բարեկամը լինել: Կաղին ինձանից ազնիվ խոսք խնդրեց: «Երբ դու առաջին անգամ այստեղ էիր, նահանգապետին փող տվե՞ր ևս և որբա՞ն: Քո վերադարձից հետո լուրեր էին չրջում, որ դու նրան մեծ գումար ես տվել: Այս անգամ էլ ուստիկանություն պարետն է ուզում ինչ-որ բան ձեռք գցել»:

Դա լույս սփռեց գործի վրա: Կաղին անհավատալիորեն զարմացած մնաց, երբ ես նրան ասացի, որ ոչ միայն կաշառք չէի տվել, այլև նահանգապետն ինքն էլ ինձանից նման բան չէր պահանջել: Պարոնը շատ ավելի բարի էր, քան կարծում էին ժողովուրդն ու կաղին: Հինգերորդ օրվա կեսօրից հետո ձիասարքս ետ ստացա: Անհապաղ ճանապարհ ընկա, ավագանների վտանգավոր տարածքը կտրել անցնելով գիշերով:

1917 թ. ամռանը նահանգապետը բազմաթիվ հայերի՝ կանանց, տղամարդկանց ու երեխաների, Ռազայից հանեց՝ դեպի Ուրֆա տանող ճանապարհի շինարարության վրա աշխատելու: Նրանք դա պետք է ընդունեին որպես իրենց վիճակի բարելավում, և այդ իսկ պատճառով միայն նա կհասներ Ուրֆա, ով կհամաձայներ վերցնելու մահմեդական անուն: Մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին: Որպես վարձատրություն նրանք ստանում էին միայն մեկ օրվա հացի օրապահիկ: Հաջորդ ձմեռ նրանք իրավունք ունեին ապրելու վրաններում: Ցուրտ էր, հագուստ ունեին դեռ քչերը: Սուրուջի հովտում մեծ-մերկ կանայք հենց որ տղամարդ էին տեսնում, համեստորեն չրջվում էին: Մեծ ուրախություն զգացի, երբ կարողացա այդ մերկ մարդկանց՝ մեր ուրֆացիների կողմից պատրաստված հագուստեղենը ուղարկել:

33. Զանազան փրկարար աշխատանքներ

Մահաբեր տեղահանությունների վերջավորությունն է հետմեկտեղ ծայր էր առել աքսորյալ կանանց ու երեխաների ետդարձի դանդաղ հոսքը դեպի հարևան քաղաքները: Գյուղերում, որտեղ նրանք մահամեղական բնակիչների մոտ ապաստան էին գտել և այսպիսով մահից խուսափել, արդեն 1916 թ. աշնանից, նրանց համար սկսվել էր հացի պակասը: Նրանց սպառնում էին նաև բարոյական բնույթի վտանգներ: Հատկապես արարների մոտ, որտեղ բազմակնությունը ավելի է տարածված, քան թուրքերի ու քրդերի մոտ: Երիտասարդ կանայք և տասը տարեկանից վեր աղջիկները պարտավոր էին մահամեղականություն ընդունել, որպեսզի կարողանային արարների հետ ամուսնանալ: Ով ինչ կերպ որ կարողանում էր, փորձում էր ամուսնությունից խուսափել: Վերադարձողները հույս ունեին, որ քաղաքներում ավելի մեծ ապահովություն կունենան, մի բան, որ միշտ չէ որ այդպես էր: Որպես կանոն, նրանց վիճակը, ովքեր գյուղերում արարների տներում էին, ավելի տանելի էր՝ քան նրանց, ովքեր քաղաքներում թուրքերի ձեռքն էին ընկնում: Հատկապես թուրք սպաները անհավատալի ու աննկարագրելի սակարկություններ էին անում հայ աղջիկների առուծախի ժամանակ: Իսկ թե ինչեր էին պատահում հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր հայ տղաներին՝ հակարենական և հանցագործ պայմաններում, մարդու մտքով էլ չի կարող անցնել:

Մեր քաղաքում հայտնված բոլոր կանանց ու երեխաներին պաշտպանություն տալը՝ սկսած 1916 թ. հուլիս ամսից, դարձավ մեր գլխավոր խնդիրը: Ցավոք, այդ օրերին անհնարին էր կրկին մտածել քրիստոնեական որբանոց բացելու մասին: Քանի դեռ կառավարությունը հայերի միայն մահն էր ցանկանում, դրան երբեք հավանություն չէր տա: Նման նախաձեռնություն չէր կարող սպասվել նաև եվրոպացիներից, որոնց՝ պատերազմում իրենց տարած հաղթանակից հետո, թուրքիայում այլևս հազիվ էին հանդուրժում:

Այսպիսով մենք առայժմ պետք է սահմանափակվեինք՝ Ուրֆա հասած բոլոր կարիքավորներին ապրուստի համար դրամական փոքրիկ օգնություն տալով: Այլապես իրենք պիտի

իրենց ապրուստի մասին հոգային: Աշխատանք, թեկուզ և փոքր վարձատրությամբ, կանանց համար միշտ էլ կարելի էր գտնել: Իսկ երեխաները՝ նրանք էլ էին աշխատում: Շուկան լի էր փոքր տղաներով, որոնք ինչ ասես չէին վաճառում: Հայերը տոկուն և ջանասեր ժողովուրդ են, մի բան, որում այդ օրերին կրկին բոլորը համոզվեցին:

Վերահսկողությունը չկորցնելու համար՝ երեխաներին, որոնց ես ամսական օգնություն էի կարողանում տալ, գրանցում էի՝ նշելով նրանց անունը, տարիքը և ծննդավայրը: Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ հաճախ շատ երեխաներ ու մայրեր փորձում էին երկու անգամ գրանցվել, որպեսզի Հնարավորության դեպքում ամեն ամիս կրկնակի դրամ ստանային: Ո՞վ կարող էր նրանց այդ բանի համար մեղադրել: Չէ՞ որ տվածս չափազանց չնչին էր:

Հայ աղջիկներից ոմանք, որոնց սպառնում էր մահամեղա-կանի հետ ամուսնություն, փախչում էին կնոջս մոտ: Պատահում էր, որ թուրքի օրինական կինն ինքն էր օգնում վտանգի տակ եղող աղջկան փախչելու: Չէ՞ որ մի երկրորդ կին, և այն էլ քրիստոնյա քովնտի կին, նրա համար այնքան էլ բաղձալի չէր: Այդ աղջիկներին, եթե մի անգամ կնոջս պաշտպանություն ներքո էին, այլևս բաց չէին թողնում: Եթե նրանց մինչայժմյան տերերը գալիս էին կնոջս մոտ (այդ օրերին կարիք չկար երկար հարցնելու, թե ուր են փախել այդպիսի երեխաները), նա նրանց երեսին փակում էր դուռը: Ոչ էլ այդ մարդիկ էին մի բանի հասնում, օրերով տան շուրջը հսկողներ կարգելով: Մի քանի օր անց, աղջիկները՝ ծպտված, մերթ արարական, մերթ քրդական հագուստներով, և մուսուլման բարեկամուհիների ուղեկցությամբ, որոնց կինս մշտապես ձեռքի տակ ուներ, ուղարկվում էին Հալեպ:

1917 թ. կինս քաջությունն ունեցավ, խնամքով թաքցնելով ոստիկանության աչքից, վարձել երկու փոքրիկ տուն և դրանք լցնել որբ երեխաներով: Երբ դրանից հետո ոստիկանությունն ինձ հարցրեց, թե որևէ տեղ ունեի՞ արդյոք որբանոց, ինձ անտեղյակի տեղ դրեցի, իսկ կնոջս էլ նրանք արդեն հանուն պատշաճության չէին կարող հարցնել: Ի դեպ՝ չպետք է մոռանալ, որ ես՝ երկար աշխատելով որպես բժիշկ և հիվանդախնամ, կառավարության և ոստիկանության շրջանակներում

ամենուրեք օգնող բարեկամներ ունեի:

Մտտ 1,3 միլիոն ֆրանկով, որ ինձ տարիների ընթացքում վստահվել էր Շվեյցարիայից, Գերմանիայից և Ամերիկայից, կարողացել եմ փրկել Հարյուրավոր Հայ երեխաների և կանանց:

Ես խոսեցի արդեն կնոջս մահմեդական ընկերուհիների մասին: Նրանց թվում կային ազնիվ հոգիներ, ինչպես օրինակ՝ մի արարուհի, որը տանը ուներ կույր ամուսին և չորս երեխա և որոնց համար նա օրնիրուն ապրուստ էր վաստակում: Այդ բարի կնոջ սիրտը չէր տանում, որ Հայ ծծկեր երեխաները սփռված էին ճանապարհներին, և նա նրանց իր տունն էր բերում: Թեև նա երբեք բարեբախտությունը չունեցավ՝ թեկուզ մեկին ողջ պահելու: Երեք անգամ նա փորձեց, և ամեն անգամ երեխաները մի քանի շաբաթից կամ ամսից մահանում էին:

Կային նաև կաղիի նման շատ մահմեդականներ, որոնք ելնելով զուտ մարդկային գթասրտությունից, Հայեր են փրկել: Մի այրի թրքուհի իր մոտ թաքցրել էր մի խումբ հայուհիների և նրանցից երբեք նույնիսկ չէր պահանջել, որ մուսուլմանական անուններ ընդունեն: Քաղաքում տղամարդկանց թաքցնել, իհարկե, չէր համարձակվում ոչ մի մահմեդական: Իսկ գյուղերում եղել են շատերը, որոնք փրկել են նաև Հայ տղամարդկանց կյանքը: Այս Հարցում մեծ մասամբ դեր էր խաղում եսասիրությունը: Մի ազդեցիկ աղա ինձ ասաց, որ ինքն այնքան հիմար չէր, որ սպաներ Հայ տղամարդկանց, թե չէ ի՞նչ էր նա անելու հետո առանց նրանց: Նրանք իրեն համար կատարում էին ամեն տեսակի աշխատանք և նպաստում, որ իր Հարստությունն ավելանա:

Ուրֆայի կաղին, որն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի մեղմի Հայերի տառապանքը, վաստակել էր ծաղրանուն: Նրան անվանում էին «Ermeni Papasy» (Հայ քահանա):

34. Քնձոտտ ձին

Ուրֆայի իշխանությունները պարտավոր էին բանակի համար, միայն իրենց շրջանից, հինգ միլիոն կգ հացահատիկ հանձնել: 1917 թ. աշնանը՝ լավ բերք ունենալուց հետո, դա

չատ մեծ բան էր: Ուրֆայի մարզը, որն առաջնակարգ Հացա-
Հատիկային շրջան էր, դյուրությամբ կարող էր դա մատակա-
րարել: Սակայն ցորենը խոշոր Հողատերերի ձեռքին էր:
Սկզբում կառավարութունը ստացավ իրեն Հասանելիք բերքի
ընդհանուր Հասույթի մեկ ութերորդը կամ մեկ տասներորդը,
ըստ որում՝ անվճար: Մնացածը պետք է գնվեր: Գինը որոշեց
կառավարութունը, սակայն, տերերի կարծիքով՝ այն չափա-
զանց ցածր էր: Դրան գումարած՝ վճարումը կատարվում էր
թղթադրամով, որի արժեքը շատ ընկած էր: Հետևանքն այն
եղավ, որ Հարուստ գյուղացիները իրենց ցորենը թաղեցին:
Կառավարութունը գյուղերն ուղարկեց քանիմաց պաշտոնյա-
ների, որոնք փորփրեցին և գտան ընդհատակյա պահեստները:
Այժմ այլևս Հողատերերը չուզեցին վաճառել իրենց թաքցրած
ցորենը: Այսպիսով ցորենի գինը զգալիորեն բարձրացավ: Եթե
1917 թ. աշնանը 12 Փրանկ Հնչուն դրամով կալից կարելի էր
ստանալ մեկ մալտեր (ծնթ. թարգմ. Malter = Հացահատիկի
չափման միավոր, որի չափը փոխվում էր նայած շրջանի),
ձմեռվա ընթացքում նույն քանակի Համար պետք էր վճարել
80 Փրանկ Հնչուն դրամ, որը թղթադրամով 400-500 Փրանկ
էր: Ով որ աշնանը, ըստ սովորության, ամբարել էր ամբողջ
տարվա ցորենի պաշարը, ձմռանն իր Հացն ուներ, իսկ ով այդ
բանն անելու ի վիճակի չեղավ, ինչպես օրինակ բռնազաղթ-
վածները, սովամահ էր լինում: Այն ժամանակ քաղաքում
ղեռևս բնակվում էին քուրդ վտարանդիներ: Սրանք էին, որ
սովին ամենաահավոր տուրքը տվեցին: Սովամահ եղածներին
չարաթներով Հավաքում էին փողոցներից և Հայերի այն
կիսավեր տներից, որտեղ նրանք բնակվում էին: Լինում էին
օրեր, երբ 70-ից ավելի մարդ էր թաղվում: Ահավոր էր՝ այս
ամբողջ ազետը տեսնելն ու օգնել չկարողանալը: Մեկ տեսնում
էիր մի մուրացիկ, աղբակույտի վրա պառկած, շների Հետ Հացի
մի չորուկի Համար կոխվ է անում, մեկ էլ՝ մի քանի ժամ անց,
տեսնում ես նրան նույն տեղում անշունչ փոխած. մահը նրան
ազատել էր տանջանքներից: Մի այլ տեղ փողոցներով շրջում
է՝ աչքերը փոսն ընկած մի աղջիկ, ամբողջովին մերկ. նրա
չարժուձևը մատնում է, որ խելագարվել է: Մի քանի օր ևս, և
մահը նրան կփրկի: Վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո մուրա-
ցիկների մի ամբոխ թափառում էր քաղաքի փողոցներում,

բոլորի զոները բախելով, և ամենուրեք միշտ նույն բառերը կրկնելով. «Heiran, Kurban, Allahin Chatyry udjun, bir partscha ekmek werin!» (Ողձացե՛ք, մատաղ, մի կտոր հա՛ց տվեք, Աստծո սիրույն:) Նույնիսկ մութ գիշերին այդ սովալաները չէին հեռանում զոներից, և լուսանալուն պես, նույն երգն էր հնչում, բայց միայն այն բերաններից, որոնք հաղթահարել էին գիշերը: Մյուսները մեռած-ընկած էին այն դռան առաջ, որտեղ երեկոյան վերջին անգամ լինելով՝ հաց էին աղերսել: Կառավարութեան կողմից մարդիկ էին նշանակված, որոնք ամեն առավոտ հավաքում էին այդ մահով փրկվածներին:

Հայ ժողովրդից մնացած բեկորների համար հատկանշանական էր, որ այդ սովահար ձմռանը համեմատաբար քիչ հայեր Ուրֆայում քաղցից մահացան: Դա տեղի ունեցավ շնորհիվ նրանց ժրաջանութեան: Նրանք ուզում էին և կարողանում էին աշխատել: Իսկ տեղահանված քրդերը մեծ մասամբ ի վիճակի չէին աշխատելու. հենց որ իրենց հայրենիքից քշվում էին, նրանց մահ էր սպառնում, թեկուզև առանց սովահարութեան: Նրանք չունեին պետքական դառնալու կարողությունը, ինչպես դա հայերն ունեին:

Այդ օրերին կաղին իզուր էր թուրքերին քարոզում՝ ներս առնել լքված քուրդ երեխաներին ու կանանց, նույն ձևով, ինչպես նրանք այդքան մեծ թվով հայերի էին ապաստան տվել: Սակայն, ինչպես ինձ հետո կաղին ասաց, հասկանալի էր, որ փաստորեն ոչ ոք չէր հետևում նրա խոսքին: Նա անձամբ էր փորձել իր տունը երկու քրդուհու բերել, որոնք որպես գող էին իրենց դրսևորել և բացի դրանից սարսափելի անմաքրասեր էին: Այդ մարդկանց հետ հնարավոր չէր որևէ բան ձեռնարկել: Այլ բան էր, երբ մի հայ կին էր ներս բերվում: Որտեղ որ նրան դնեին, այնտեղ կարգուկանոն, մաքրություն էր տիրում, իսկ իրենց հովանավորներին՝ նրանք գերազանց ծառայություն էին մատուցում: Նույնիսկ հայ մանչուկն ուզում էր աշխատել և կարողանում էր օգտակար դառնալ: Մեկը՝ թուրքական հիվանդանոցի գլխավոր շտաբի բժիշկը, կաղիի քարոզը սրտին մոտ ընդունեց: Նրա մոտ հիվանդապահուհիները, ինչպես ամենուրեք թուրքական պետություն մեջ, զրեթե բացառապես հայուհիներ էին: Մի օր բժիշկն արձակեց այդ բոլոր հայ կանանց և նշանակեց քրդուհիներին: Մեր հիվանդանոցում

նույնպես, որտեղ բուժքույրերն այն ժամանակ նրան էին ենթարկվում, փորձեց նույն բանն անել, չնայած որ մենք էինք բուժքույրերին նշանակել և ոչ թե նա: Սակայն ես միջամտեցի և կանխեցի նրանց հեռացումը:

Ինչո՞վ վերջացավ պատմությունը այդ քուրդ բուժքույրերի հետ: Ի դեպ՝ նրանք հիվանդ զինվորների խնամքի համար ստանում էին օրական միայն մի փոքր կտոր սև հաց, չափազանց քիչ՝ ապրելու համար, իսկ մեռնելու համար՝ չափազանց շատ: Տրվելիք խնամքից նրանք բացարձակապես ոչինչ չէին հասկանում: Ծուտով ամբողջ հիվանդանոցում տարածվել էր սոսկալի գարշահոտություն: Պարզվեց, որ քուրդ կանայք միայն մի բան էին լավ հասկանում՝ տանը իրենց ամբողջ տոհմին հիվանդանոցի սպիտակեղենը հազցնել: Ե՛վ զինվորների, և՛ հիվանդանոցի համար մեծ բարերախոտություն էր, որ այդ գլխավոր շտաբի բժիշկը շուտով Ուրֆայից հեռացավ, և աշխատանքի ետ կանչված հայ բուժքույրերը կարողացան կրկին կարգուկանոն ստեղծել:

35. Կառապան էլիասը

Այն օրերին, երբ ուրֆացի կանայք սպասում էին տարհանման, կառապան էլիասին, որ այլրանացի մահամեղական էր, մոտեցավ նրան ծանոթ մի հայ կին: Կինը համոզեց նրան, քանի որ ամուրի էր, ամուսնանալ իր հետ, ասելով, որ ամուսինը պատերազմում զոհվել է: Էլիասը համաձայնվեց: Չէ՞ որ նա՝ որպես մահամեղական կարող էր կին առնել միայն շատ զրամ վճարելով, իսկ այսպես՝ առանց զրամի, նա կին էր ունենում: Նաև երկու փոքր երեխաներին, որ իր հետ բերեց հայ կինը, նա ընդունեց ու նրանց նկատմամբ մեծ սեր էր տածում: Նա կաղիի միջոցով օրինականացրել էր իր ամուսնությունը և հայուհու հետ ապրում էր շատ երջանիկ:

Սակայն 1918 թ. կնոջ առաջին ամուսինը հանկարծ հայտնվեց: Նա պատերազմի սկզբում գերի էր ընկել ռուսներին և այժմ վերադարձել էր: Նա իր կնոջը գտավ էլիասի հետ ամուսնացած: Նա տեսավ նաև իր երեխաներին, և նրանք էլ ճանաչեցին իրենց հորը: Ամենայն հանգստությունը նա էլիա-

սին խնդրեց վերադարձնել կնոջը, սակայն վերջինս չէր համաձայնվում: Նա չէր ուզում հրաժարվել այդպիսի Երջանիկ կյանքից: Սակայն հայր գործը հասցրեց կաղիին: Վերջինիս համար պարզ էր, որ այստեղ պետք էր կայացնել նոր որոշում: Սակայն դեպքն այնքան էլ դյուրին չէր: Երանի թե այդ ամուսնությունը, ինչպես նման շատ ուրիշներ, անօրինական լիներ:

Դատավորը իր մոտ կանչել տվեց այդ երկու տղամարդկանց, կնոջը և երեխաներին: «Էլիաս, պարզ է, որ կինը քեզ է պատկանում: Եթե կինը ասած չլիներ, որ իր առաջին ամուսինը մահացել է, անշուշտ, դու նրան կնուխյան չէիր առնի: Ես էլ իր ժամանակին քեզ չէի պսակի: Սակայն նայի՛ր երեխաներին, թե ինչպես են նրանք փաթաթվել իրենց օրինական հորը: Իսկ կինը իր մեծ թշվառություն մեջ, վախենալով որ այլապես քվեյու էր մահվան ճանապարհ, ասել է, որ իր ամուսինը մահացել է: Քանի որ ինքն էլ, չնայած որ քեզ նույնպես սիրել է, կնախընտրեր վերադառնալ իր առաջին ամուսնու մոտ, քեզ խորհուրդ կտայի՝ նրան թույլ տայիր, որ գնա: Աստված կօրհնի քեզ քո արարքի համար...»

Դատավորի այդ խոսքին էլիասը՝ արցունքոտ աչքերով հետևյալ պատասխանը տվեց. «Ես այս կնոջ հետ ապրեցի մի քանի Երջանիկ տարի, նրա երեխաներին սիրեցի, կարծես իմ սեփական միսն ու արյունը լինեին: Լինելով նրա օրինական ամուսինը՝ գիտեմ, որ որևէ քրիստոնյա երբեք իրավունք չունի նրան ինձնից ետ պահանջելու: Սակայն ես գիտակցում եմ, որ ավելի լավ է՝ նրան վերադարձնեմ իր առաջին ամուսնուն: Թող նա երկար տարիներ նրա հետ Երջանկություն և ուրախություն մեջ ապրի»:

36. Մարտիրոս

Հիվանդների թվում, որոնց ոստիկանությունը մնացած հայերի հետ հիվանդանոցից չտարավ, Մարտիրոս անունով մի հայ պատանի էր: Տասը տարեկան հասակում, նա հիվանդ վիճակում եկել էր մեր Հիվանդանոցը գերմանական որբանոցից: Անբուժելի մի հիվանդություն նրան այլևս չթողեց ոտքի կանգնել: Նա շարունակեց մնալ Հիվանդանոցում, նույնիսկ այն

բանից Հետո, երբ այն սկսեց օգտագործվել՝ որպես թուրքական զինվորական Հիվանդանոց, միայն այն տարբերությունը, որ նրա խնամքը, ինչպես միշտ, մենք էինք տանում: Պատանին ոչ մեկին չէր խանգարում, քանի որ նա մնում էր իր անձնական փոքրիկ սենյակում:

Սակայն 1918 թ. ամռանը մեր Հիվանդանոց տեղափոխվեց արդեն մեզ Հայտնի թուրքական գլխավոր շտաբի բժիշկը: Նրա Համար Մարտիրոսը մի Հայ, մի արհավիրք էր: Իր ընթերականի միջոցով ինձ Հայտնեց, որ Հիվանդը պետք է Հիվանդանոցից Հեռացվի: Սակայն ես դա չարեցի: Ապա նա այդ Հիվանդին, որը իր իլիկի պես բարակ թևերից բացի ոչինչ չարժեքու ի վիճակի չէր, իր մահճակալով Հանդերձ Հանել տվեց Հիվանդանոցից և դնել տվեց դռան առաջ: Դրսում՝ ի ամոթ բժշկի, երկու օր մնալուց Հետո, ես ստիպված եղա նրանով զբաղվել և նրան տեղափոխեցի ուրիշ շենք:

Մարտիրոսը դարձել էր մի երիտասարդ, որն իր Հիվանդությունը տանում էր ապշեցուցիչ Համբերությունը և նույնիսկ շատ Հիվանդների Համար օրհնություն էր: Նախկին Հիվանդների՝ նաև մահճակալաններ, նրան Հաճախ էին այցելում:

Քանի որ նա չէր կարողանում շարժել նաև վզի Հողը, Հարմար մի տեղ պահում էր գրպանի մի փոքրիկ Հայելի, որի միջոցով դեռ Հեռվից տեսնում էր, թե ով էր ելումուտ անում Հիվանդանոցում: Երկու անգամ գիշերով գողեր էին մտել, և այդ նա էր, որ դա նկատելով, աղմուկ բարձրացրեց, այնպես որ մենք գողերին կարողացանք դուրս քշել:

Այդ Մարտիրոսը իսկական Հայի տիպար է: Չնայած իր շարժվելու անկարողությունը, անցյալ տարի նա 2,000 Ֆրանկ վաստակեց: Նա գործարքներ էր անում: Դեռահաս պատանիների միջոցով մշտապես տեղյակ էր շուկայի բոլոր անցուղարձերին: Եթե մի բան էժան էր, ապա նա գնել էր տալիս, իսկ երբ այն կրկին մի քիչ թանկանում էր, փողի էր վերածում: Ով որ ուզում էր որևէ բան էժան գնով ձեռք բերել, բավական էր, որ Մարտիրոսին ասեր, որն իր միջնորդությունը գիմաց չնչին տոկոսներ էր առնում: Այսպես էր նա վաստակել այդ 2000 Ֆրանկը: Երբ ես 1919 թ. գարնանը անգլիացիների առաջադրանքով աղքատների Համար ցորեն էի գնում, ապա Մարտիրոսի շնորհիվ լավ և էժան գնում կատարվեց:

37. Գերմանա-Թուրքական, Թե՞ Թուրք-գերմանական

Ես արդեն պատմել եմ, որ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, Թուրքական և գերմանական հաղթանակները տոնվում էին մեծ աղմուկով: Ուրֆա քաղաքը ուներ պատանիների նվազախումբ, որի կատարման որակը որքան ողորմելի, այնքան ավելի եռանդուն էր: Գերմանացիների հետ եղբայրական զինակցությունը արտահայտվում էր դրանում, որ մեր գերմանական հիվանդանոցում ևս Գերմանիայի մեղեդիներ էին հնչում: Անշուշտ առաջին հերթին՝ «Գերմանիա, Գերմանիա ամեն ինչից վեր»:

Անկեղծ ասած, այդ ցնծությունների ժամանակ ես ինձ երբեք լավ չէի զգում: Ամեն անգամ հիշում էի մի դեպք, որ տեղի էր ունեցել դեռևս 1915 թ, զարնանը: Կինս զրոսնելիս է եղել Ուրֆայի պարտեղներից մեկում: Ընդհանրապես նա ճանաչված էր որպես գերմանուհի, քանի որ տեղի բնակիչները մեզ՝ չվեյցարացիներիս, գերմանացի էին համարում: Մի քուրդ կին, կտրելով կնոջն ճանապարհը, բռունցքները սեղմած՝ ասել է. «Տեսնենք ե՞րբ է գալու պահը, որ մենք էլ կարողանանք ձեզ՝ գերմանացիներիդ, հատուցել այն վնասը, որ դուք ներկայումս մեզ եք պատճառում: Մեր որդիներին ուղարկում ենք ձեր պատճառով, իսկ նրանք ետ չեն դառնալու»:

Ուրֆայում կային մի քանի Թուրքեր, որոնք ամեն զնով գերմաներեն էին ուզում սովորել: Ես ինձ պարտավորված զգացի նրանց՝ մեր լեզվից զոնե որոշ նախնական գիտելիքներ հաղորդել: Այդ աշխատանքի ընթացքում տեսա այն, ինչ արդեն նախօրոք գիտեի, այն է՝ որ Թուրքը ստեղծված չէ լուրջ աշխատանքի համար: Նրանցից մեկը՝ հազիվ լեզվի մեջ մի քիչ հմտացած, արդեն ճամփա էր ուզում ընկնել՝ Գերմանիա գնալու: Նա հասավ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղից՝ նա մի քանի ամիս անց, քանի որ այդ ընթացքում պատերազմն ավարտվել էր, վերադարձավ Ուրֆա, անշուշտ առանց գերմաներեն սովորելու:

Բուն Թուրքերի շրջանակներում լուրջ բնույթ ուներ համա-Թուրքացման շարժումը: Այդ մտայնությունն ունեցող շատ ազգայնամոլներ չէին թաքցնում, որ պատերազմի բարեհաջող

ավարտից հետո հոգալու են այն մասին, որ ոչ մի օտարերկրացի, այդ թվում գերմանացի, թուրքերի երկրում չի հաստատվի: Թուրքերին այլևս չպետք է մեղադրել, եթե հիշենք ելույթը գերմանացի մի սպայի, որը կիսալուսնի երկրում ուրախ հանդիսությունների ժամանակ հետևյալ բառերով է փորձել ամրապնդել գերմանա-թուրքական բարեկամությունը. «Ներկայումս՝ պատերազմի ժամանակ, մենք պետք է լինենք թուրքերի բարեկամը, որպեսզի պատերազմից հետո նրանց կարողանանք մեզ ավելի լավ ծառայեցնել»:

Չեմ ուզում ասել, որ այժմ, երբ Անտանտը հաղթանակել է, վերջինս ծառայեցման ձևերը չգիտի: «Փոքր ժողովուրդների ազատագրման» մասին բոլոր գեղեցիկ բառերի կողքին, ամենուրեք գերիշխում է մերկ ու սառը եսամոլությունը, որի մշտապես բողբոջված, սակայն չափազանց խոր նստած նպատակը գերմանացի սպայի ասածն է. «Ծառայեցում»:

38. Գերմանացիները Ուրֆայում

Մենք արդեն հաճախ խոսել ենք Ուրֆայի գերմանացիների մասին: Արդարացի կլինի՝ նրանց մի քանի բառ ևս նվիրել: Արդեն բազմիցս հիշատակված պարոն Ֆրանց էքարթը՝ գորգագործարանի տնօրենն ու Հայ երեխաների գերմանական որբանոցի վարիչը, պատերազմի տարիներին կարողացավ օրհնառատ գործունեություն ծավալել: Պատերազմի սկզբին նա իր ելույթներում հորդորում էր Հայերին, որ իրենց գործելակերպի մեջ ավելի խելամիտ լինեն: Քաղաքական խելամտությունը միակ միջոցն էր, որով նրանք պիտի կարողանային չրջանցել պատերազմի՝ նրանց համար ստեղծած վտանգավոր խոչընդոտները: Ցավոք, սակայն, նրա ասածները նույնքան օգուտ տվեցին, ինչքան իմ նախապես նշած խորհուրդներն ու խնդրանքները:

1917-1918 թթ. ձմռանը պարոն էքարթը հարյուրավոր մարդկանց ապահովեց հագուստեղենով, որը տեղահանված Հայերից մնացել էր իր ֆարքիկայում: 1917-1918 թթ. սովահար ձմռանը նա կարողացավ՝ որպես թուրքական ռազմական հագուստի ձեռնարկության վարիչ, շատ Հայերի աշխատանք

տալ, այսպիսով փրկելով նրանց սովամահուածութիւնից:

Սակայն Անտանտին կողմնակից Հայերը, որոնք ավելի ուշ Ուրֆա եկան, պարոն էքարթին՝ որպէս գերմանացու, չէին Համակրում: Նրան նույնիսկ մեղադրում էին Հայերի գույքի յուրացման մեջ, մեղադրանք, որից զերծ չմնաց երկրում մնացած ոչ մի եվրոպացի կամ ամերիկացի:

Թուրքական բանակի ջախջախման ընթացքում էր միայն, որ պարոն էքարթին Հաջողվեց ընտանիքով Ուրֆայից Հեռանալ: Բարեհաջող կերպով նրանք Հասան մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղ երեսաններից մի քանիսը Հիվանդացան, այնպէս որ ուղևորութեան շարունակութիւնը դեպի Գերմանիա զգալիորեն Հապաղեց: Երբ վերջապէս ընտանիքը նալ նստեց, նրանց Հորը վերջին վայրկյանին շոգենաւից իջեցրին: Անտանտի Հանձնախմբի կարգադրութեամբ նա այլ գերմանացիների Հետ ներկաւվեց Պրինկիպո կղզում: Կինը և երեսանները առանց նրան շարունակեցին ճանապարհորդութիւնը: 1919 թ. մարտին էքարթը գերութիւնից փախուստի դիմեց, սակայն թուրք-բուլղարական սահմանի վրա սահմանապահի կողմից գնդակահարվեց:

Նրա կրտսեր եղբայրը՝ պարոն Բրունո էքարթը, պատերազմի առաջին երկու տարիներին նույնպէս գտնվում էր Ուրֆայում: Նա գիտեր, որ ֆարրիկայի ջրհորում երեք Հայ կար թաքնված: Չնայած որ թուրք զինվորների մի մեծ խումբ շարաթներով իջևանում էր ֆարրիկայում, նա Հայերին ապահովում էր ապրուստի ամենաանհրաժեշտ միջոցներով: Հետագայում նա նրանց նաև օգնեց փախչել և աղատութիւն ձեռք բերել:

Արդեն Հիշատակվել է, որ գերմանացի մի մայոր և մի ավագ լեյտենանտ Ուրֆայում մի տարի շարունակ թուրք նորակոչիկների էին մարզում: Այդ երկու պարոնները մի անգամ արդեն ընակչութեանը ճաշակել էին տվել սպայական փոքրիկ հրաձգութեան ահր: Հրաձգային վարժութիւններն ինքնին արդեն Հաղվագյուտ երևույթ էին, առավել ևս՝ քաղաքի անմիջական մոտակայքում՝ հրաձգային տոնակատարութիւնը: Ռազմական ջոկատները Հաճախակիորեն ջահերով գիշերային երթերի էին դուրս գալիս՝ Ուրֆայում նույնպէս չտեսնված մի բան:

Մինչ այդ մշտապես կեղտոտ փողոցները մայրի Հրամանով մաքրվեցին: Եթե մայրը ավելի երկար մնար Ուրֆայում, քաղաքը կստանար Հանրաժանութ պրուսական տեսք, անշուշտ ոչ ի վնաս իրեն:

Երբ այդ սպաները Ուրֆայից գնացին, ժամանեց մի կարճահասակ, գերմանացի ենթասպա մեքենաների իր շարասյան Հետ, որին պատկանում էր տասը գերմանացի զինվոր: Սրանք ցորենը Ուրֆայից պիտի տեղափոխեին այլ վայրեր: Այդ օրերին ցորենի գինը, ինչպես արդեն նշվել է, աներևակայելիորեն բարձրացել էր:

Գերմանացիների երեսանների Համար, ուրեմն և իմոնց Համար, այդ ամիսները, որոնց ընթացքում այդ զինվորները կանգ էին առել Ուրֆայում, գեղեցիկ ժամանակներ էին: Ռազմաճակատային զինվորները մեր տները ներսուղուրս էին անում: Ծատ էինք երգում, իսկ անձրևի ժամանակ, երբ բռնատար մեքենաները գործի չէին դրվում, մեր երեսանների Համար անպակաս էին ուրախ խաղընկերները:

Ձմեռային մի օր, երբ անձրևն ու ձյունը ծեծում էին պատուհանները, իմ տանն ապաստանեց ամբողջովին թրջված և սառած գերմանացի մի սպա: Կինս նրան չոր Հագուստ տվեց և նստեցրեց տաք վառարանի մոտ: Պարոնը սկսեց ուժգնորեն քաշել իր մեծ ծխամորճը: Տաբուլյունը, չոր Հագուստը, լավ սենյակը, դրան գումարած նրա ծխամորճը, նրան մոռացնել տվեցին, որ նա «Հեռավոր Թուրքիայում էր»: Երբ կեսօրին աշխատանքից տուն եկա, նա ներկայացավ ինձ որպես Թուրքական ծառայությունում գլխավոր շտաբի բժիշկ դ-ր Ֆուրման (Dr. Fuhrmann), Քյոլնից կանանց բժիշկը, որը խաղաղ տարիներին գլխավորել է այնտեղի կանանց Հիվանդանոցը: Մենք ուրախ էինք, որ ձմեռային եղանակը մեր Հյուրին թույլ չտվեց շուտով նորից մեկնել:

1918 թ. ամռանը Ուրֆա եկավ վերջին գերմանացի զինվորը: Ես կլինիկայում էի: Մի Հայ կին Հաղորդեց ինձ, որ Ջրաղացում ինձ սպասում է մի զինվոր, որը շտապում է ինձ Հետ խոսել: Ջրաղացը գտնվում էր կլինիկայի ետևում: Եվ ո՞ւմ եմ այնտեղ Հանդիպում: Լիովին բարոյալքված, իմ առաջ կանգնած էր ավտոշարասյան զինվորներից մեկը, որը նախկինում եղել էր Ուրֆայում: Ծվարցվալդցի Հուբերն էր, որն այստեղ

դասալիք էր եղել: Խնդրում էր, որ իրեն ապաստան տամ: Ես նրան ժամանակավորապես ուղարկեցի խաղողի իմ այգիները, որտեղ կինս ու երեխաներս էին, որովհետև ես պետք է իմ աշխատանքին վերադառնայի: Հազիվ էր անցել երկու ժամ, կինս հայտնվեց՝ սոսկալի հուզված: Անկարելի էր, որ մենք դասալիքի ընդունեինք: Դա մեզ վրա շատ թանկ պիտի նստեր: Նա պահանջեց, որ ես նրան ետ ուղարկեմ: Սակայն խնդիրն այնքան էլ լուրջ չէր: Որպես շվեյցարացի ես ազատ էի: Խորհրդակցելուց հետո, նաև գերմանացի մեկ այլ հյուրի՝ դ-ր Բրեդեմանի (*Dr. phil. Bredemann*) հետ, որոշեցինք Հուբերին առայժմ պահել խաղողի այգում: Այնտեղ նա նախ կհանգստանար: Ձե՞ որ նա խղճալի փիճակում էր: 14-օրյա հանգիստը Խաղողի այգում վերականգնեց վհատված մարդու արիությունը. ինչպես շատ շատերը, ինքն էլ սոսկալի զգվել էր պատերազմից: Ապա ես նրան համոզեցի վերադառնալ իր շարասյունը: Վերը նշված՝ Հալեպի գլխավոր շտաբի բժշկին ուղղած իմ մի նամակով, Հուբերը մեկնեց: Գլխավոր շտաբի բժիշկը նրան դարձյալ մի քանի օր պահեց, որից հետո միայն դասալիքը վերադարձավ իր շարասյունը, որտեղ նա ընդունվեց առանց որևէ տույժի: Սակայն, ցավոք, մի քանի օր անց նրան ուղարկեցին բժշկի մոտ՝ տրոպիկա (*Tropika*) կոչվող մալարիայով, որից նա մի քանի օր հետո մահացավ: Այժմ նա ընդմիշտ ազատվեց զինվորական ծառայությունից:

Գլխավոր շտաբի բժիշկը ցանկանում էր ինձ առաջադրել որպես Ռազմական օգնություն արժանյաց խաչի թեկնածու (*Verdienstkreuz für Kriegshilfe*)՝ մոլորյալ զինվորին ընդունելու, ինչպես նաև մյուս գերմանացի զինվորներին բարեկամական վերաբերմունք ցույց տալու համար: Ես նրան խնդրեցի հրաժարվել այդ մտքից, քանի որ մենք սոսկ մեր սովորական պարտականությունն էինք կատարում, մի բան, որ նույն կերպ ցուցաբերում էինք նաև Գերմանիայի թշնամիներին:

Վերջում այստեղ թող խոսվի մի այլ սպայի մասին: Նա ո՛չ սուր էր կրում և ո՛չ նույնիսկ համազգեստ: Մենք նրան անվանում էինք «Մորելյանների գեներալ»: Երկար ժամանակ նա հյուր էր մեր տանը: Նրա հետ էր նաև նրա սիրարժան տիկինը: Այդ պարոնը, որը վերը նշված դ-ր Բրեդեմանն էր, Միջագետքում ծավալել էր օրհնառատ գործունեություն: Նա ոչնչացրել էր

մարդկանց միլիոնավոր թշնամիներին: Քանի եւ Արեւելքում եմ, տեսել եմ, թե ինչպես են այդ թշնամիները, ցորենի դաշտերում իրենց գործած սոսկալի ավերածութիւններով, ամեն տարի մարդկանց զրկում հացից: Բայց քանի այդ «գններալը» սկսել էր կանոնավոր պայքար մղել նրանց դեմ, «Մորելիսների աղետը» զգալիորեն նվազել էր: Այդպիսի արդյունավետ պայքարի մեկ տարի եւս, և մորելիսները՝ որպես Միջագետքի մեծագույն աղետ, կգաղարեին գոյութիւն ունենալուց: Սակայն «գններալը» ինքն էլ պարտավոր էր նահանջել, և լավ է, որ ճիշտ ժամանակին կարողացավ վերադառնալ իր գերմանական հայրենիքը: Այն, ինչ մորելիսների ոչնչացման համար տասնամյակների աշխատանքով և միլիոնների ներդրումով չէր հաջողվել թուրքական կառավարութեանը, քիչ էր մնում երեք տարում իրագործելի դառնար երեք գերմանացիների կողմից, որոնք գործում էին Անատոլիայում, Սիրիայում և Միջագետքում⁴:

39. Դրամանիչը

Թուրքիան առաջին անգամ դրամանիչեր մտցրեց 1877 թ. վերջին՝ Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Սակայն օսման ժողովուրդը այդ թղթի արժեքին հավատ չէր բնծայում: Դրա արժեզիւրը գնալով ավելի ընկավ, մինչև որ պատերազմից հետո մեկ թղթադրամն ունեցավ ոսկեդրամի արժեքի միայն մեկ վեցերորդը: Ապա հաջորդեց պետութեան սնանկացումը: Կառավարութիւնը բոլոր դրամանիչերը հայտարարեց արժեզրկված, և երկիրը վերադարձավ իր սիրելի Հնչուն դրամին: Կային վաճառականներ, որոնք այդ օրերին իրենց սենյակները դրամանիչերով էին պաստառապատում:

Աշխարհամարտը դրամանիչը նոր կյանքի կոչեց: Խիստ կարգադրութիւնների շնորհիվ թղթադրամը սկզբնական շրջանում լավ վիճակում էր: Դա 1916 թ. ապրիլին էր: Հրաման կար բոլոր ոսկեդրամները հանձնել պետութեանը, սակայն ոչ

⁴ Ով որ հետաքրքրվում է մորելիսների ոչնչացման եղանակով, թող կարգադր- գա դ-ր Բրեդեմանի «Մորելիսների հարձակումը և պայքարը դրա դեմ» մենագրութիւնը (Բեռլին, 1918):

որ դա չէր անում: Այսուհանդերձ ոսկին անմիջապես չըջանա-
 ռությունից անհետացավ: Ուրֆայում մի հարուստ թուրք, որը
 չէր ցանկացել որպես վճարման միջոց դրամանիչ ընդունել,
 Կոնիա քաղաքից: Այլ վայրերից նույնպես անհնազանդներն
 քաղաքից: Այն հանգամանքը, որ ոստիկանները հանկարծ
 խուժում էին վաճառատները, բացում դրամարկղները, վերց-
 նում այնտեղ եղած ոսկին ու փոխարինում դրամանիչով, չնը-
 պաստեց թղթադրամի արժեքի բարձրացմանը: Ոսկեդրամը
 շարունակում էր զաղտնիորեն չըջանալով: Ի վերջո, կառա-
 վարությանը նույնպես այդ գործից վնաս հասավ: Մի քանի
 ամիս հետո դրամանիչի արժեքն ընկավ, իսկ ոսկին առաջվա
 պես չըջանառության մեջ մնաց: Սակայն դրամատներին ար-
 գելված էր վճարումները կամ գործարքները ոսկով կատարել:
 Ինչքան ձգձգվում էր պատերազմը, այնքան իջնում էր դրա-
 մանիչի արժեքը, և ինչքան մոտ էր երկրի սահմանին, այնքան
 էժան էր դրա գինը: Կոստանդնուպոլսում այն մշտապես ավելի
 բարձր էր, քան մարզերում, և այնտեղ էլ նրա գինը ամենուրեք
 տարբեր էր: Սրա շնորհիվ հսկայական գումարներ էին չա-
 րաշահվում: Մի վաճառական Հալեպում ոսկով թղթադրամ էր
 գնում, մի ոսկեդրամի դիմաց ստանալով վեց թղթադրամ, որը
 Կոստանդնուպոլսում վերավաճառելով, մեկ ոսկեդրամի դիմաց
 երեք կամ չորս թղթադրամ էր տալիս: Դեռ զինադադարից
 հետո, երբ բրիտանացիները արդեն գրավել էին Մոսուլն ու
 Հալեպը, թուրքական թղթադրամի գինը Մոսուլում ավելի
 ցածր էր, քան Հալեպում: Մի հրեա վաճառական Մոսուլում
 գնել էր 120.000 ֆրանկի թղթադրամ, Հալեպ թոչոզ ինքնա-
 թիոով տեղափոխվելու համար վճարել էր 1200 ֆրանկ, իսկ
 այնտեղ վաճառել իր թղթադրամները՝ չահելով 150 000
 ֆրանկ:

Ուրֆայի համար հատկանշական էր, որ բրիտանական
 զրավման սկզբում, թուրքական թղթադրամի արժեքը բարձ-
 րացավ: Ապագան ցույց կտար, թե արդյո՞ք վաճառականներն
 իրենց սենյակները մի անգամ ևս թղթադրամով պիտի պաս-
 տառապատեին: Արաբներն արդեն պատերազմի ընթացքում
 հոգացել էին այն մասին, որ այդ վիճակի մեջ չընկնեն: Ի դեպ՝
 նրանք սենյակներ էլ չունեին, որ պաստառապատման կարիք
 ունենային:

Երբ ես մի արարից մի լիտր մածուն էի ուզում գնել և նրան ասացի, որ դրա դիմաց վճարելու եմ 200 թղթադրամ, նա ցույց տվեց իր լայն վերարկուն ու ասաց. «Եթե դու իմ վերարկուն լցնես թղթադրամներով, ես քեզ կաթ չեմ տա, բայց եթե դու ինձ մեկ մետաղադրամ (5 պֆենիգ Հնչուն դրամ) տաս, կարող ես ուզածիդ չափ կաթ ունենալ»:

Գերմանացի սպաները Թուրքիայում, Հատկապես պաղեստինյան ճակատում, նույնպես շուտով Հասկացան, որ թղթադրամով ոչինչ չես գնի: Այդ իսկ պատճառով Հետագայում Բեռլինում ոսկե ու արծաթե դրամներ Հատվեցին և միլիոններով Թուրքիա բերվեցին: Ինչ պետքական պիտի լիներ այսօր այդ ոսկին իրեն՝ Գերմանիային:

40. Մանդամթերքի գները

Միջագետքը պատերազմի երկրորդ տարում այն երկրներից էր, որտեղ սննդամթերքը դեռ էժան էր: 1915 թ. աշնանը մեկ քիլե (Kilè), ցորենի Համար, որը Հավասար էր 160 կգ, վճարում էին 10 ֆրանկ: Սակայն 1918 թ. դարնանը նույն քանակի գինը՝ թղթադրամով Հաշված, բարձրացավ 3200 ֆրանկի, իսկ եթե մարդ ի վիճակի էր ոսկով վճարել, գինը 650 ֆրանկ էր: Իմ Բաղդադ գնալու ճանապարհին չորս ձուն գնում էի մեկ մետալիքով (Metalik), որը Հավասար էր Հինգ պֆենիգի: Իսկ վերջին տարվա Հունվարին մեկ Հատին վճարում էինք 2,25 ֆրանկ: Մսի գինը նույնպես, որի մեկ օքան (ծնթ. թարգմ. Okka= 1225 գրամ) դեռ պատերազմի առաջին տարին արժեր 60 պֆենիգ, Հիմա բարձրացավ 16 ֆրանկի: Հալած յուղը, որի մեկ օքան սովորաբար արժեր երեք ֆրանկ, Հիմա Հասավ 50 ֆրանկի: ԱնՀավատալի էր նաև նավթի գինը: 18 լիտր նավթ պարունակող թիթեղյա անոթը, որ սովորաբար Հինգ ֆրանկով Հասանելի էր, վերջում 2000 ֆրանկով Հագիվ էր ձեռք բերվում: Ներմուծված բոլոր ապրանքները միջին Հաշվով ավելի թանկացան, քան տեղականները: Դա Հասկանալի էր, քանի որ ներմուծումն ամբողջովին վերացել էր: Միայն Բաղդադի անկումից Հետո, Ուրֆայում Հնարավոր դարձավ այնտեղից բերված մաքսանենգ ապրանքներ գնել, թեև դեռ անմատչելի

գներով: Հատկապես թանկացել էին բամբակյա բարակ կտորները, ինչպես օրինակ այնպիսիք, որ գործածվում էին դիակներ պատաններու համար: Պատճառն այն էր, որ դրա պահանջարկը մեծացել էր, քանի որ համաճարակներն այստեղ հսկայական մեծ թվով գոհեր էին խլում: Ծատերը ստիպված էին իրենց հանգուցյալներին հողին հանձնել առանց պատանելու:

41. Լուսաբաց

Տարագիր հայերի փոքրաթիվ մնացորդը դեռ երկար պետք է ապրեր լավ ժամանակների սպասումով: Քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր, հույս չկար, որ նրանք պիտի կարողանային իրենց հայրենիքը վերադառնալ կամ իրենց գտնված վայրում՝ ազատ տեղաշարժվել: Սակայն ինչպես ամեն բանն իր ժամանակն ունի, պատերազմն էլ ի վերջո պետք է հասներ իր ավարտին:

Մենք Ուրֆայում հաճախ զարմանում էինք, թե ինչն էր պահում թուրքական ճակատները: Ուրֆայում վխտում էին դասալիքները, այդ թվում շատերը, որոնք քանիցս փախել և կրկին բռնի զինվորագրվել էին, սակայն նորից ու նորից փախուստի ճանապարհն էին վերագտնում: Այդ էր պատճառը, որ մենք բնավ չզարմացանք, երբ 1918-ի սեպտեմբերին Հայտարարվեց Նաբլուզի և Նազարեթի անկումը, որին անմիջապես հաջորդեց Դամասկոսինը: Այդ ժամանակ ես Հալեպում էի: Ծտապ վերադարձա Ուրֆա, որովհետև շատ շուտով անգլիացիները մտնելու էին Հալեպ: Ուրֆա բերած իմ լուրերը տեղի գերմանացիներին ոտքի հանեցին: Պարոն դ-ր Բրեդեմանը և իր տիկինը անմիջապես ճանապարհ ընկան, ժամանակին հասան Հալեպ, այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս:

Ուրֆայի թուրքերի հակագերմանական տրամադրությունը վերադարձավ միայն զինադադարից հետո: Արդեն լուրեր էին չրջում, որ թուրքերն ուզում էին բռնագրավել գերմանացիների գորգագործական ֆաբրիկան ու մեր հիվանդանոցը: Երկու հիմնարկություններն էլ այդ ժամանակ գտնվում էին իմ տնօրինության տակ, քանի որ առաջինը պարոն էքարթը հեռանալիս ինձ էր հանձնել, իսկ վերջինը ետ էի ստացել

զինադադարից քիչ առաջ: Ֆարրիկայում՝ թուրքերը մտադիր էին տեղավորել արհեստագործական դպրոցը, որը մինչ այդ գտնվում էր ամերիկյան Հաստատություն մեջ, քանի որ վերջինս նույնպես զինադադարից հետո վերադարձվելու էր ինձ՝ որպես ամերիկյան Հաստատություն ներկայացուցիչ:

Բարեբախտաբար թուրքերը վերջին պահին ավելի լավ բան մտածեցին: Նրանք նախընտրեցին իրենց դպրոցը այնպիսի մի շենք տեղափոխել, որտեղից նրանց շուտով դուրս չէին քշելու: Իսկ մեր հիվանդանոցը Հայտարարեցի շվեյցարական Հաստատություն, քանի որ սեփականությունը գրանցված էր մի շվեյցարացու անունով: Այսպիսով, ինձ Հաջողվեց իմ բոլոր շենքերով Հանդերձ Հաղթահարել նոր դժվարությունները: Թուրք ամբոխի շրջաններում լայնորեն տարածվել էին գերմանացիների Հասցեին Հայհոյանքները: Առավել լավ խավի ներկայացուցիչները բնականաբար չէին կարող մեկ-երկու օրում բարեկամից թշնամու վերածվել: Դեռ Հաղիվ էր Անտանտը Կոստանդնուպոլիս մտել, երբ զավառներում արդեն ուրիշ քամի էր փչում: Եկան Հրամաններ, ըստ որոնց՝ մահմեդականների տներում գտնվող բոլոր Հայերը պետք է ազատ արձակվեին, նույնիսկ այն կանայք, որոնք ամուսնացած էին մահմեդականների հետ:

Այժմ արդեն ազատ էին նաև բոլոր այն Հայ զինվորները, որոնք պատերազմի բռնկումից ի վեր՝ որպես Հավատարիմ օսմաններ, աներեր մնացել էին ռազմադաշտում: Նրանց թվում մոտ 200 ուրֆացի վերապրել էր պատերազմը: Սկզբում մեծ մասը մնաց Հալեպում, քանի որ Ուրֆան նրանց Համար դեռ անապահով էր: Միայն երբ բրիտանացիները Ուրֆան գրավեցին, բոլորը Համարձակվեցին վերադառնալ Արրահամի քաղաքը, որտեղ սակայն նրանք իրենց Հարազատներից ոչ մեկին այլևս չգտան: Անհետացել էր նաև նրանց ամբողջ ունեցվածքը:

Լավ էր, որ ես կրկին ստանձնել էի ամերիկյան շենքերի տնօրինությունը: Չնայած որ շենքերն ամբողջովին դատարկ էին, երբ ինձ Հանձնվեցին, ես կարողացա դրանք անմիջապես վերափոխել որբանոցների: Դեռ 1916-ին ինձ Հաջողվեց վերացնել տալ ոմրակոծությունների պատճառած վնասները:

Պետք է ասել, որ թուրքերը շատ չէին շտապում իրենց

տներում գտնվող Հայերին ազատ արձակել: Միայն նրանց, որոնք Հիվանդ ու անկար էին, փողոց էին ուղարկում: Այդպիսիները գալիս էին մեզ մոտ, և մենք նրանց բոլորին տեղավորում էինք որբանոցում: Ուրիշները՝ լսելով իրենց ազատություն լուրը, մեզ մոտ էին փախչում: Ի դեպ, այդ կապակցությունը մենք ականատեսն էինք լինում ամեն տեսակ արտառոց դեպքերի: Այսպես, եթե գալիս էր մի Հայուհի, որը դեռ որպես աղջիկ տարվել էր թուրքի տուն, Հասկանալի էր, որ նա Հայտնվում էր իր բոլոր զարդեղենով և Հաճախ էլ շատ զեղեցիկ Հագուստներով: Նրա ետևից գալիս էին թուրքերը, որոնք նվիրել էին այդ իրերը, և պահանջում, որ դրանք վերադարձվեին: Կամ, մի կին փախչում էր մեզ մոտ, թողնելով թուրքի մոտ իր ծծկեր երեխային, որի մասին այլևս լսել չէր կամենում: Այնուհետև գալիս էին երեխաների Հայրերը, բերում էին երեխաներին և խնդրում Հոգ տանել, որ փախած մայրերը չարունակեն կերակրել նրանց: Սակայն մայրերը դիմադրում էին, որովհետև գիտեին՝ երեխաներն ի վերջո պատկանելու էին թուրքերին: Շուտով Հասկացա՝ որբանոցը, որի մեջ ինքս չէի ապրում, չէր կարելի թողնել առանց պաշտոնական Հսկողության: Ոնդրեցի ուրեմն նահանգապետին՝ մեզ մի ժանդարմ տրամադրել, որը մեր օձիքը կազատի երբեմն չափից շատ ընչասեր մահմեդականներից:

Թուրքերի տներից Հայերի ազատագրումը երբեմն մեծ դժվարությունների հետ էր կապված: Հայ ազգը չէր կարող վերակերտվել միայն տկար մարդկանցով: Այդ իսկ պատճառով մենք ուզում էինք թուրքերի տներից դուրս հանել Հնարավորին չափ մեծ թվով առողջ մարդկանց: Հենց որ տեղեկություն էինք ձեռք բերում Հայ երեխայի կամ կնոջ անունների ու նրանց տան տեղի մասին, Հայտնում էինք ոստիկանությունը և խնդրում՝ նրանց մեզ մոտ բերեն, մի բան, որ մեծ մասամբ կատարվում էր: Պետք է ասել, որ Հաճախ մենք Հաստատ չգիտեինք, թե տվյալ անձը իսկապես ուզում էր թուրքի տնից դուրս գալ: Երեխաների դեպքում գործը կարճ էր կապվում: Ինչքան էլ որ նրանք դիմադրեին, նաև գոռային՝ «Ես գյավուր չեմ, մահմեդական եմ», միևնույն էր, ոստիկանը բերում էր նրանց: Մեծ մասամբ նման երեխաները Հազիվ մի քանի օրից որբանոցում իրենց երջանիկ և ուրախ էին զգում: Այլ էր

սակայն, երբ իր կամքին հակառակ Հայ կին էր բերվում: Նա Հետո փորձում էր փախչել որբանոցից: Ի դեպ, չպետք է մոռանալ, որ նրանցից շատերի վիճակը մահամեղական տներում այնքան էլ վատ չէր՝ լավ սնունդ, լավ հագուստներ և մահճակալ: Տներից հանելու ժամանակ՝ նրանցից ետ էին վերցնում լավ հագուստեղենը: Իսկ որբանոցում պակասութուն կար ոչ միայն սննդի, այլև հագուստի ու մահճակալի: Հաճախ երեք կամ չորս հոգու համար ունենում էինք մեկ մահճակալ: Զինադադարի կնքմանը զուգընթաց՝ ցամաքեցին մեր դրամական աղբյուրները, որովհետև ոչ մի դրամատուն այլևս դրամ չէր տրամադրում: Այդ պատճառով ես նախ ստանձնեցի գորգագործական Փարբիկայի դրամարկղի կանխիկ խոշոր գումարը, ապա գնացի Հալեպ բրիտանացիների մոտ՝ դրամ խնդրելու, սակայն նրանք ինձ սպասեցնել տվեցին: Նրանք նախ ուզում էին իմանալ, թե ես ով եմ:

Մեծահարուստ թուրքերից մեկի տանը գտնվում էր մի կրթված և շատ զեղեցիկ Հայ աղջիկ, որին ամուսնացրել էին խուլուհամբ մի թուրքի Հետ: Այդ աղջկա վերաբերյալ Հետաքննությունը սկիզբ էր առել Ծվեյցարիայից: Գիտեինք, որ նա դժբախտ է և չէինք ուզում նրան թողնել ճակատագրի քմահաճույքին: Չնայած որ մեր պահանջով շարունակ դիմում էինք ոստիկանությունը, նրան չէին բերում: Թուրքն իր Հարստությունը ավելի գորեղ էր, քան ոստիկանությունը:

Մի օր ինձ ներկայացավ մի բարեկիրթ թրքուհի, բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի տիկինը: Արցունքն աչքերին խնդրում էր՝ ոստիկանություն միջոցով պահանջել մի ոմն Հայուհու Սվազից: Ամուսինը լքել էր նրան և ամբողջովին նվիրվել այդ Հայուհուն: Մինչդեռ նա իր ամուսնուն պարզևել էր երեք կայտառ երեխա: Իսկ ամուսինը, ընդհանրապես բարի մի մարդ, ընկել էր այդ «պոռնիկի» ծուղակը: Թրքուհին ոտքերս ընկած խնդրում էր՝ ազատել իրեն այդ «պոռնիկից»: Սակայն Հայուհին, որին ճանաչում էինք, այդքան էլ վատ կին չէր կարող լինել: Նա հավանաբար նախընտրում էր, փոխանակ շատերի պես փողոցն ընկնելու, մնալ թուրքի մոտ: Թուրքերը, որոնց Հայ կանայք մեզ մոտ էին գալիս, փորձում էին երբեմն այդ կանանց մեղադրել գողություն մեջ: Մեկը՝ իբրև թե տնից 1000 պիաստեր (Piaster= Թուրքիայի դրամական միավոր) էր

տարել, մյուսը՝ երկու կամ ավելի հազար պիստոն: Նրանք հույս ունենին նման մեղադրանքներով վերստին տիրանալ այդ կանանց: Իրականում կանայք գողեր չէին: Նրանց հավատարմությունն Արևելքում առած էր դարձել: Հենց նրանց առավելություններն էլ նկատի ունենալով էր, որ թուրքերն ամեն ինչ անում էին՝ նրանց վերստանալու համար: Որպեսզի ցույց տրվի, որ կառավարությունն ինքը լրջորեն դրադվում էր հայուհիների ազատագրման հարցով, հարկ է այստեղ պատմել հետևյալ տարօրինակ դեպքը: Հրամանից հետո, որով արգելվում էր հայ կանանց որևէ վնաս հասցնել, և որ նրանց բոլորին պետք էր ազատ արձակել, թուրքերից մեկը մեղանչել էր մի աղջկա դեմ, որին երեք տարի որպես աղախին իր տանն էր ունեցել, բայց մինչ այդ հանգիստ էր թողել: Աղջկան հաջողվել էր փախչել և ապա զանգատ էր ներկայացրել բռնաբարողի դեմ: Նահանգապետի հրամանով թուրքը պարտավոր էր աղջկան վճարել 100 ոսկեդրամ, որը հավասար էր 2300 ֆրանկի:

Որբանոցում օրեցօր ավելացող երեխաների ու կանանց բազմություն համար ես այլևս դրամ չունեի: Անգլիացիները չպահեցին Մենդյան տոների առթիվ դրամական օգնություն ուղարկելու իրենց խոստումը: Ուստի փետրվարի վերջին կնոջս ուղարկեցի Հալեպ, որպեսզի ջանա անգլիացիներին հիշեցնել իրենց խոստման մասին: Ի վերջո կնոջս հաջողվեց օգնություն ձեռք բերել: Ես հաճախ էի ինձ հարցնում, թե ինչու էին անգլիացիներն ինձ այդքան սպասեցնում, մինչդեռ Հալեպում տեղի կարիքավոր հայերի համար մեծ գումարներ էին տրամադրում: Իրավունք ունեմ ենթադրելու, որ դա զրպարտություն հետևանք էր: Մենդյան տոներից առաջ, Ուրֆայում իրեն անապահով զգալով, որպես փախստական Հալեպ էր հասել հենց այն հայ ընթերակա բժիշկը, որը նախկինում աշխատում էր մեր հիվանդանոցում: Այդ պարոնը հավանաբար ինձ սևացրել էր անգլիացիների մոտ: Վերջինս, ինչպես և նրա նման շատ հայեր, ինձանից վիրավորված էին, որ ես պատերազմի ողջ ընթացքում չէի թաքցրել գերմանացիների հանդեպ իմ ունեցած համակրանքը: Գերմանացիների բարեկամը՝ նրա կարծիքով, հայերի թշնամին էր, թեկուզ և նա այդքան շատ բան էր անում այս տարաբախտ ժողովրդի համար: Բայց և այն

մասին, որ ես իմ տանը պահում էի Ուրֆայում ներկայված չորս ֆրանսիացի և մեկ անգլիացի, դրա մասին բժիշկը ոչինչ չէր հայտնել: Հայերի այդ հոգեբանությունն ըմբռնելի է միայն այն դեպքում, եթե մարդ տեղյակ է, որ թուրքերը շարունակ Գերմանիայի կայսրի կարգադրությունն էին վերագրում Հայ ժողովրդի տեղահանումը: 1919 թ. մարտին Ուրֆա ժամանեց ամերիկյան մի Հանձնախումբ, որն ուսումնասիրելու էր Հայերի կարիքները և նրանց համար մինչև օրս կատարված բարեգործական աշխատանքները: Այդ պարոնայք իջևանում էին մեր տանը: Ես նույնպես նրանց ներկայացրի իմ Հաշվեմատյանները և բավականությունս մեծ էր, երբ նրանք իմ աշխատանքը շատ բարձր գնահատեցին և հարկ համարեցին ասել, որ իրենց կարծիքով կայսրության մեջ օգնության աշխատողներից ոչ մեկը դրամն այդպես լավ իր նպատակին չի ծառայեցրել, ինչպես ես: Հազիվ էին այդ պարոնայք Հալեպ հասել, որ անգլիացիները դրամ ուղարկեցին՝ առանց իմ խնդրանքին սպասելու: Այժմ ազգեցիկ տեղերում գիտեին, թե ում Հետ էր նրանց գործը:

42. Ավերված Թաղամասը

1915 թ. նոյեմբերին քաղաքի Հայկական Թաղն ամբողջովին թալանվել էր: Դրա ժամանակ շատ տներ հիմնովին այրվել և քանդվել էին: Քանի որ տանիքները մեծ մասամբ կավից և խիճից էին կառուցված, անձրևների շրջանն սկսվելուն պես դրանք խնամքի կարիք ունեին: Ում տանիքը որ չէր խնամվում, շուտով քանդվում էր: Այսպիսով Հենց առաջին ձմռանը շատ տանիքներ փլվեցին: Պատերից նույնպես միայն որոշ հատվածներ էին կանգուն մնացել: Ինչ-որ չափով ղեռևս անվնաս մնացած տները շուտով նոր բնակիչներ ունեցան, և դրանք այն քրդերն էին, որոնք Ուրֆա էին եկել որպես վտարանդի: Նրանք չահագրգռված չէին տները կարգի բերելու, քանի որ կարծում էին, որ շուտով վերադառնալու էին իրենց Հայրենիքը: Ուստի նրանք կողոպտեցին փայտի ու երկաթի եղած ամեն մի կտորը: Հանեցին բոլոր գերանները: Ինչ փույթ, որ տունը փլվում էր: Այսպիսով գրեթե ամբողջ Թաղամասը

վերածվեց ավերակների: 2300 տներից հազիվ հիսունն էր մասամբ բնակելի: Դրանց մեծ մասը Թուրքական թաղին սահմանակից տներն էին, որոնց մեջ ոմբակոծումից անմիջապես հետո տեղավորվեցին տեղացի թուրքերը:

Բարեհոգի կաղին, իր կարողության սահմաններում օգնում էր հայերին: Նա առաջարկ էր մտցրել՝ հայերի ունեցվածքը, որքան որ այն դեռ առկա էր, վերադարձնել ողջ մնացած հայերի համայնքին, սակայն նահանգապետը ընդդիմանում էր դրան: Հետևաբար կաղին կարողանում էր գործել միայն դեպքից դեպք, օրենքի սահմաններում որոշ հայցվորների խնդիրը կարգավորելով և բարյացակամորեն միջամտելով: Օրինակ, իրավունք էր տրվում որոշ հայերի՝ անհետացած հորեղբոր տան կամ այգու տերը դառնալ՝ այլ ժառանգների բացակայությամբ պայմաններում: Իսկ ամբողջ ունեցվածքը պարզապես Հայ ազգային կոմիտեին վերադարձնելու մասին, որպեսզի այն հանձնվի իրավասուներին, նահանգապետը լսել չէր ուզում:

Մեր որբանոցում շատ շուտով իրեն զգացնել տվեց տեղի պակասությունը: Ուստի ես խնդրեցի մեզ վերադարձնել քաղաքից դուրս գտնվող հայկական վանքը, որը մինչև վերջերս բնակեցված էր թուրք աղքատներով: Հույս ունեի, որ կկարողանանք անմիջապես այնտեղ տեղափոխվել: Դեռ մի քանի ամիս առաջ եղել էի այնտեղ և ուրախացել, որ պատուհաններն ու դռները տեղում էին: Սակայն երբ հիմա ինձ ներս առաջնորդեցին, որպեսզի ես կամ այն հայերը, որոնց ներկայացնում էի, տիրանայինք այդ շենքին, ես սարսափահար եղա: Ոչ պատուհան կար այլևս, ոչ դուռ, իսկ նրանց փայտե վերին նեցուկները հանված էին, որի հետևանքով շատ տեղերում փլվել էին քարե պատերը: Ուստի փոխանակ անմիջապես տեղափոխվելու, այնտեղ նախ անհրաժեշտ էր ամենահրատապ վերանորոգումներն անել տալ: Փայտի և ապակու պակասի պատճառով առայժմ հնարավոր չէր դռներ ու պատուհաններ տեղադրել, սակայն քանի որ դիմացը զարուն էր, կարելի էր այստեղ երեխաներին այսպես էլ տեղավորել: Ամերիկացիները իմ պահանջով Ամերիկայից ապակի և փայտ էին ուղարկելու, ոչ միայն այս տան համար, այլև ամբողջ թաղամասի: Դրանով իսկ հույս ունեինք մինչև հաջորդ ձմեռ ինչ-որ բանի հասնել:

1919 թ. մարտին մենք Հայ երեխաներով վանքը զրաղեցրինք: Բանից պարզվեց, որ մեծ որբանոցում իրավունք չունինք կանանց ու երեխաներին միասին բնակեցնել: Մուսուլմանական տներում տարիներ շարունակ մնալով՝ մարդիկ այնքան էին այլասերվել, որ նրանց բաժանումը բացարձակ անհրաժեշտություն էր: Հանձնված կանանց մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք շուտով ծննդաբերելու էին:

Այդ օրերին դրամի մեծ պակասությունից բացի՝ մենք օգնական ուժերի կարիք զգում էինք: Այստեղից-այնտեղից Հավաքված այդ բոլոր մարդ արարածներին՝ ես պարտավոր էի ոչ միայն հսկողությունը ապահովել, այլև աշխատանքի մղել: Ուրֆայի ֆրանցիսկյան կին կրոնավորները օգնության խնդրանքիս անմիջապես ընդառաջեցին: Մեզ իրավունք տրվեց նրանց Հանձնել 100 կին ու մի քանի երեխա, որոնց նրանք անմիջապես զրաղեցրին ձեռագործի օգտակար աշխատանքով:

Մեր մանածագործարանում նույնպես եռուն աշխատանք սկսվեց: Նախկինում այդ արհեստով Ուրֆայում զբաղվում էին միայն տղամարդիկ, սակայն վերջին աղետալի տարիներին կանայք ևս մասնագիտացան:

Կոշակարությունը նույնպես արագ թափ առավ: Ֆրանցիսկյան կրոնավորները նման մի արհեստանոց ստեղծեցին, Հետև էլ մի Հյուանոց:

Բողոքական եկեղեցին, որը մենք ետ ստացանք առանց դուռ ու պատուհանի, վերածեցինք դպրոցի: Ալմաստը, որի տարհանման պատմությունն արդեն վերը շարադրել եմ, դարձավ դրա ավագ ուսուցչուհին: Ծատ ծանր աշխատանք էր՝ բոլոր այդ վայրենացած երեխաներին կրկին դպրոցի և կանոնավոր կյանքի վարժեցնելը: Թուրքերից նրանք սովորել էին անգործությունը, որը նրանք իրենց վարժապետներից ավելի լավ էին կիրառում: Երեքից չորս տարի մուսուլմանական տներում անցկացնելը չէր կարող ազդեցություն չունենալ ընկալունակ Հայերի վրա, և վախենում եմ, որ այդ բացասական ազդեցությունը դեռ երկար կմնա նրանց վրա:

43. Զանգի Հնչյուններ և այլն

Բողոքականների եկեղեցին ոմբակոծումների ժամանակ որոշ չափով զերծ էր մնացել վնասվածքներից: Միայն զանգակատունն էր զանգի հետ ոմբահարվել: Գմբեթներից մեկն էլ վնասվել էր գնդակի հարվածից: Սակայն անցքը թուրքերն իրենք էին վերանորոգել, երբ նրանք եկեղեցին վերածել էին նորակոչիկների համար գորանոցի: Շարժական ամբողջ գույքը՝ դուռն ու պատուհանները ներառյալ, կողոպտվել էր: Եթե զանգն այդքան ծանր չլիներ, այն վատահարար չորս տարի ցելսի մեջ ընկած չէր մնա: Միայն լեզվակն էին գողացել և զանգի թիկնակի երկաթյա մասերը: Հայկական մեծ Մայր տաճարն ավելի վատ վիճակում էր: Ռոմբակոծության հետևանքով շենքի մի քանի անկյունը ամբողջապես հարթեցված էր: Եկեղեցում բնականաբար այլևս շարժական ոչ մի իր չէր մնացել, իսկ շինությունը, նույնիսկ հատակի ու մեծ հարթ տանիքի քարե սալիկները պոկել-տարել էին: Իհարկե, ուրֆահայերի այսօրվա մնացորդների համար անհնար կլիներ Մայր տաճարը վերականգնել, և ես վախենում եմ, որ պատմական այս հուշարձանը շուտով վերածվելու էր ավերակների կույտի:

Քանի որ 1919 թ. փետրվարից բողոքական եկեղեցում կրկին ժամերգություններ էինք կատարում, ինձ համար կարևոր էր, որ զանգակի ձայնը շուտով քաղաքի վրա կրկին ղողանջեր: Ասորիներն ու կաթողիկները, որոնք նույնպես փոքրիկ զանգեր ունեին, 1915 թ. աշնանից ի վեր թուրքերի ահից չէին համարձակվում դրանք հնչեցնել:

Ես զանգի համար փայտյա հենարան պատրաստել տվեցի և զանգը տեղավորեցինք իր տեղը: Մարտ ամսվա առաջին կիրակին, այն առաջին անգամ լինելով, կրկին ղողանջելու էր: Հայկական բոլոր տներին լուր էինք ուղարկել, ինչպես նաև մահմեդական տներում դեռ մնացած քրիստոնյաներին: Այսպիսով մենք կիրակի առավոտյան մի մեծ, մոտ 2000 մարդուց բաղկացած, հավաք էինք ներկայացնում: Երեխայի ուրախությունը սպասում էի այն պահին, երբ զանգը քրիստոնյա ժողովրդի բոլոր հոգևառուներին պիտի ծանուցեր, որ հայերը վերածնվել էին, նրանք ապրում էին և կրկին հավաքվում էին Աստծո տանը:

Հայ ազգային կոմիտեի ցանկությամբ դանգն առաջին անգամ Հնչեցնելու առանձնաչնորհրդը դրվեց անուրդի: Ամենաբաձր գինն առաջարկողը ղեղազործի որդին էր, որը սիրով 200 ֆրանկ վճարելով՝ իրավունք ստացավ տանիք բարձրանալու և երկաթյա մեծ մուրճով դանգին հարվածելու:

Երբ դանգի առաջին Հնչյունները քաղաքի վրա տարածվեցին, լեւի-լեցուն եկեղեցում մի ուժգին լացուկոժ բարձրացավ: Ցավի և ուրախության արցունքներ էին դրանք, և հավաքվածների մեջ չկար մեկը, որ խորապես զգացված չլիներ:

Ինչ փույթ, որ այդ ընթացքում չարամիտ մահմեդականները անեծքներ էին թափում քրիստոնյաների գլխին: Ուրֆայի քրիստոնյաները նույնպես պիտի ապրեն, այն էլ չուտով, կամօք Աստծո, առանց վախի Մուհամեդի սրից, և հուսով եմ, որ ի սեր Արևելքի՝ մահմեդականներն այսուհետև պիտի գործեն իրենց Տիրոջ և Փրկչի ճշմարիտ հավատքով:

Երկու օր հետո հայկական ազգային տոնն էր: Հայերն ուզեցին այն եկեղեցում տոնել: Հիշարժան օր էր: Յնծություն էր, երբ Փարիզում հայ պատվիրակության հեռագրերն ընթերցվեցին: Նրանք իրենց արդեն անկախ Հայաստանի տերն էին զգում. «*Hayastan yeghaf, Hayastan yeghaf*»: Այսպես էին բացականչում տառապյալ ու հալածյալ մարդիկ միասնական, անձկալի հույսով և աննկարագրելի հրճվանքով: «Փա՛ռք Աստուծո» [*Park asdudzo!*], այս խոսքերը կրկին ու կրկին հնչում էին ամբողջ սրահով մեկ: Ես ուրախանում էի նրանց հետ, հուզվում, թեպետ ուրախությունն ինձ վաղաժամ էր թվում: Դժվար չէր հասկանալ, որ երիտթուրքերի յաթաղանի վարչակարգից ազատագրվելու ամենաչնչին հեռանկարն անգամ անմարդկային տանջանքների ենթարկված այդ սրտերից յուրաքանչյուրը պիտի լցներ ուրախությամբ: Թեկուզև հայ չեմ, սակայն անցած քսան տարիներին նրանց հետ շարունակ տառապել ու սզացել եմ, մի՞թե իրավունք չունեի այժմ նրանց հետ ուրախանալու:

Հաջորդ օրը Ուրֆա եկան հայեր Հալեպից: Նրանց բերած լուրը ճմլեց հայերի սրտերը, որոնք դեռ մեկ օր առաջ պայթում էին հրճվանքից: Հալեպում մի քանի օր առաջ քրիստոնական կայազորի աչքի առաջ թուրքերը վերստին կոտորել էին մոտ հարյուր հայի: Ուրեմն կոտորածները դեռ չէի՞ն ավարտվել:

Եթե այնտեղ անգլիացիների աչքերի առաջ Հնարավոր էր կոտորած սարքել, ինչն[՞]ր չէին կարող տեղի ունենալ Ուրֆայում, որտեղ բրիտանացիներ չկային:

Հաջորդ կիրակի եկեղեցում ինձ մեծ դժվարություններ էր հաջողվում հավաքվածներին հանգստացնել: Եթե ազգային տոնին խոսել էի Հայ ժողովրդի վրա բացվող արչալույսի ու արևի մասին, ապա այժմ ես պետք է ասեի, որ բնության մեջ նույնպես՝ փոթորկից հետո, երբ արևը փառահեղորեն փայլում է, հաճախ ամպեր են գալիս՝ ծածկում արևը: Բայց չէ՞ որ ի վերջո արևը հաղթում է ու քշում ամպերին: Այդպես էր և Հիմա: Ամպերը գալիս են ու մեզ ուզում են հավատացնել, որ արևն այլևս չկա, բայց չէ՞ որ նա այստեղ է, և մենք այնուամենայնիվ հիմք ունենք ուրախանալու: Հայաստանը հարություն է առնելու: *Park asdudzo!*

44. Դավաճանի մահը

1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին Ուրֆայում Հայտնվեց բրիտանացի առաջին սպան: Նա իջևանել էր մի թուրքի տանը, և ոչ, ինչպես սովորաբար պատերազմից առաջ, մեր եվրոպական տներից մեկում: Ես այցելեցի նրան և առաջարկեցի իմ տունը: Քանի որ նա ցանկություն ուներ հանդիպելու Հայերի առաջնորդների հետ, դա նրան արդեն բավարար Հիմք էր տալիս՝ իմ տունը տեղափոխվելու: Հայերը չպիտի ցանկանային թուրքի տուն զնալ նրան տեսնելու համար: Ուստի նա ընդունեց իմ հրավերը:

Այդ օրերին Ուրֆայում Հայերի առաջնորդներ էին համարվում միայն մի քանի հոգի. Եփրեմ քահանան, որի մասին այստեղ հաճախ է խոսվել, դեղազործ Գարեգինը, որը Ջարդերի ժամանակ Հալեպում էր, հետո Ուրֆա գալով բանտ էր նետվել և այնտեղ ստիպողաբար մահմեդական անուն ընդունելուց հետո, ի վերջո կրկին ազատ էր արձակվել, երրորդը՝ Մինաս էֆենդին էր, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում թուրքական հրահանգիչ սպա էր եղել: Նա եկվոր էր, չէր պատկանում ուրֆահայությունը, բայց զինադադարից հետո քաղաքում որոշակի դեր ուներ: Բրիտանացի սպան նշված անձանց

պատվիրեց՝ թուրքերից ետ պահանջել իրենցից հափշտակված ունեցվածքը: Քացի դրանից, հայերը չպետք է թույլ տային, որ թուրքերը, նույնիսկ եթե դա ինքը՝ կառավարութունն էր, շարունակեին քարեր տանել ավերված հայկական թաղերից:

Բրիտանացի սպան, որը գնդապետ էր, հայերին կարգաց թուրք նահանգապետին ուղղված մի հուշագիր, որտեղ նրանից պահանջվում էր՝ բոլոր առումներով սատարել մնացած հայերին, հոգալ, որ վերադարձվեր նրանց ունեցվածքը և ազատ արձակվեին մահմեդական տներում գտնվող նրանց հայրենակիցները: Հայերի հանդեպ ամեն տեսակի սպառնալիք պետք է խստագույնս պատժվեր:

Սակայն առաջնորդները ոչ միայն պետք է տեղյակ լինեին այդ հուշագրի մասին: Սպան միևնույն ժամանակ նրանցից պահանջեց հսկել, որ նահանգապետը գործի ըստ այս հրամանների:

Այն հարցին, թե ինչու անգլիացիները Ուրֆան նույնպես չգրավեցին, մայորը պատասխանեց, որ դրա համար նախ անհրաժեշտ էր ունենալ հարգելի պատճառ:

Երրորդ օրը գնդապետը ճանապարհ ընկավ: Պարզ էր, որ անգլիացիները Ուրֆա մտնելու առիթ էին փնտրում: Այդ առիթը շուտով պիտի ներկայանար:

1919 թ. հունվարի 7-ի առավոտյան հայկական կիսավեր եկեղեցում գտնվեց սպանված մի մարդ: Դա Մուհամեդ Շյուքրին էր, հայ դավաճաններից մեկը, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք: Թուրքերն անմիջապես սկսեցին ոստիկանական հետաքննություն, որի ընթացքում վեց հայեր, որոնց թվում էր նաև Մինաս էֆենդին, բանտ նետվեցին: Հայերը փորձում էին մեղքը բարդել թուրքերի վրա, իսկ թուրքերը շարունակում էին պնդել, որ մարդասպանները միայն հայերը կարող էին լինել: Պատմությունը աղմուկ բարձրացրեց և շատ մտքեր մթազնեց, այնպես որ ես նպատակահարմար գտա, կարճ հաղորդագրություն ուղարկել այդ օրերին Ուրֆայից 60 կմ հեռավորության վրա գտնվող անգլիացիներին:

Մի քանի օր անց գնդապետը կրկին հայտնվեց և իսկույն իջևանեց իմ տանը: Իմ հաղորդագրությունը նա չէր ստացել, սակայն հայերից ստացել էր որոշ լուրեր: Ես նրա առաջ դրեցի

իմ հաղորդագրությունն պատճենը: Ծանոթանալով վերջինիս՝
ասաց.

— Այսպես է խնդիրը: Սա բոլորովին այլ բան է ասում, քան
Հայերի տված տեղեկությունը:

Գնդապետի համար պարզ էր, որ դեպքը հրահրվել էր
Հայերի կողմից: Ոչ թե թուրքերը, այլ միայն Հայերը կարող էին
սպանել իրենց ժողովրդի դավաճանին, որն ի դեպ՝ դրան
արժանի էր:

Հայերի համար այնքան ցանկալի Ուրֆայի անգլիական
գրավումը տեղի չունեցավ: Նրանք մեղադրեցին ինձ, որ իբր
թե ես մաս ունեի գրավման ձգձգվելու հարցում: Ինձ համար մի
բան պարզ էր, որ անգլիացիներին Ուրֆա կանչելու համար
այնպիսի պատճառ էր պետք, որով հետագայում կարելի լիներ
գրավումն արդարացնել:

45. Այի Ահսան փաշա

Հունվարին Մծրինից Ուրֆա հասան թուրքական զորամա-
սեր: Դրանք զինադադարի պայմանագրի համաձայն զորա-
ցրվելու էին, մասամբ էլ նահանջելու էին Անատոլիայի խորքե-
րը: Զորքի մեջ էր Մոսուլի ռազմաճակատի նախկին գլխավոր
հրամանատար Այի Իհսան փաշան:

Վերջինս հավանաբար ցանկանում էր Ուրֆայի պաշտոն-
յաներին ցույց տալ, թե ինչպես կարելի է կրակել ժամանա-
կակից հրետանիով, որովհետև մի երեկո նա դեպի մոտակա
լեռն արձակեց 30 կրակոց: Ահարկու որոտ էր: Տեսնելով հար-
վածի խորշերը՝ կարելի էր գիտակցել նրա սարսափելի
ուժեղությունը:

Այդ հրաձգությունը Ուրֆայի բնակչության մեջ մեծ տազ-
նապ առաջացրեց: Ոչ միայն Հայերը, այլև թուրքերը հաջորդ
առավոտ լուր ուղարկեցին անգլիացիներին: Ես էլ էի մտածում
նույնն անել, որովհետև իսկապես նման կրակոցներ արձակե-
լու ժամանակը չէր:

Այի Իհսան փաշան հաջորդ օրն իր զորամասով շարժվեց
դեպի Հյուսիս, սակայն հրաձգությունը նրան բանտ նետելու
պատճառ դարձավ: Բրիտանացիների հրամանով՝ Դիարբեքիի

չրջանում նա ձերբակալվեց կենտրոնական կառավարութեան կողմից:

46. Բրիտանացիների ժամանումը

Հալեպի փետրվարյան կոտորածից հետո Ուրֆայում կրկին բազմաթիվ շարարատիկ լուրեր տարածվեցին, բոլորն ուղղված Հայերի դեմ, և այդ լուրերն օրեցօր ավելի էին անհանգստացնում վերջիններիս: Մեր կողմից տարվող փրկարար աշխատանքներն ակամա նպաստում էին այդ լուրերին: Հասկանալի էր, որ այդ աշխատանքները պիտի գրգռեին Հատկապես շարական թուրքերին, քանի որ ողջ մնացած Հայերը նրանց համար աշխատուժ էին, որ ծառայութուն էին մատուցում ստրուկի կարգավիճակով: Իսկ այժմ նրանցից խլում էին այդ ստրուկներին:

Հետևաբար մենք չզարմացանք, երբ մի առավոտ քրիստոնյա մի կին եկավ ու կնոջս պատմեց, որ թուրքական ակումբում, որտեղ հավաքվում էին քաղաքի ամենահարուստ և ականավոր մահմեդականները, որոշել են ինձ և ղեղազործ Գարեգինին սպանել: Եթե մեզ երկուսիս վերացնեին, պիտի կարողանային պահպանել Հայ մարդուն որպես ստրուկ: Ոչ ոք այլևս չպիտի համարձակվեր Հայ կանանց թուրքերի տներից հանել:

Երբ լսեցի այդ մտադրութեան մասին, նախ ծիծաղեցի: Որովհետև ես մահափորձերից որոշ չափով պաշտպանված էի՝ նկատի ունենալով իմ անձի հանդեպ բնակչութեան բոլոր խավերի՝ ինչպես մահմեդականների, այնպես էլ քրիստոնյաների նվիրվածութունը: Իսկ եթե ակումբում քննարկել էին իմ անձը, ապա դա ինձ համար կարող էր լինել միայն մեղմ նախազգուշացում:

Այս ղեպքից երկու օր շանցած՝ գիշերով ղեղազործին, դուռը թակելով, քնից հանեցին: Դուռը թակողներն իրր թե եկել էին շտապ կարգով ղեղորայք զնելու: Գարեգինը արագ հագնվել է և ուղղվել ղեպի տան դուռը տանող աստիճանները: Մի քանի աստիճան հաղիվ իջած, հանկարծ նրան կասկած է պատել՝ զնա, թե չզնա: Այսպես մի պահ մնացել է կանգնած:

Այդ ժամանակ տան առաջ արձակվել է ատրճանակի Հինգ կրակոց: Այժմ պարզ էր, որ դռան առաջ կանգնած լակոտները ուզեցել են գյավուրին վախ ներշնչել, եթե ավելի վատ բան չէին ծրագրել:

Հաջորդ առավոտ Գարեգինը սովորականի պես զբաղված է եղել իր դեղատանը, որը գտնվում էր տնից դուրս: Եկել է նրա կրտսեր եղբայրն ու Հաղորդել, որ տան դռան վրա պարզորոշ կերպով տեսանելի է գնդակի Հինգ անցք, և որ դռան դիմացի պարսպի վրա էլ կարելի է տեսնել Հարվածի բոլոր տեղերը: Այժմ պարզ էր, որ գնդակները ուղղված են եղել Հայի վրա: Եթե նա աստիճանի վրա կանգ առած չլիներ, Հազիվ թե ողջ մնար: Կարծես Աստծու Հրաշքով նա խուսափել էր մահափորձից:

Ինձ կանչեցին գործը ղննելու: Հիմա Հասկացա, որ բրիտանացիներին Ուրֆա կանչելու ժամանակն է: Ինձ թվում էր նաև, որ անգլիական կողմը Հենց դրան էլ սպասում էր:

Տուն Հասնելով՝ թամբել տվեցի ձիս, այնուհետև նստեցի գրամեքենայիս առաջ և գրեցի Հետևյալ երկտողը. «We require immediately representatives of the British because the life of Armenians is in danger.» [Մնդրում ենք անմիջապես ուղարկել Բրիտանիայի ներկայացուցիչների, որովհետև Հայերի կյանքը վտանգի տակ է]:

Ուղերձա կայարան տանող արարը իմ խիզախ մատակով 60 կմ-ը անցավ չորս ժամում:

Հաջորդ առավոտյան Հայտնվեց մի գնդապետ՝ երեք ավտոմեքենա զինվորներով: Նա իջևանեց ինձ մոտ. Սպան այցելեց նաև դեղատունը, ղննեց կրակոցների վայրը: Հաջորդ առավոտյան զինվորներն ու սպան կրկին անհետացան: Հենց տեղեկացան նրանց մեկնելու մասին, չարամիտ թուրքերի մոտ Համընդ-Հանուր ցնծություն սկսվեց: Նրանք քաղաքում լուրեր սփռեցին, որ իբր թե բրիտանացիները թուրքերից վախեցել էին, և դրա Համար էլ ետ էին քաշվել: Այժմ կարելի էր անխափանորեն շարունակել Հայերի վերացման գործը:

Իսկ Հայերը, որոնք անգլիացիների ժամանումով շունչ էին քաշել և ինձ մոտ եկել իրենց երախտագիտությունը Հայտնելու, այժմ լեղապատառ ինձ մոտ վազեցին և ինձ պարսավում էին, որ զինվորներին թողել էի, որ գնան: Սակայն ես ավելին գիտեի

և Հանգստացրի նրանց: Ասացի, որ Հաջորդ առավոտ նրանք իսկապես ծիծաղելու իսկական առիթ էին ունենալու: Սակայն երեք օր ևս անցավ, մինչև մեծ պահը Հասավ: Երրորդ օրը ես կլինիկայում աշխատանքի էի: Ժամը տասի կողմերը Հայտնվեց մի թուրք ոստիկան և ինձ Հրահանգեց անմիջապես նահանգապետին ներկայանալ: Իսկ ես նրան ասացի, որ ուզում եմ նախ աշխատանքս վերջացնել: Պատերազմի տարիներին ինձ այնքան Հաճախ էին կանչել ոստիկանատուն, որ այս կանչը սովորականի պես ընդունեցի և շտապելու կարիքը չզգացի:

Բայց ոստիկանը պնդեց: Մտերմաբար նա ինձ Հայտնեց, որ օտարներ են եկել, և նահանգապետը կամենում է, որ ես լինեի թարգմանիչը:

Հիմա զլխի ընկա, որ այդ մարդիկ կարող էին անգլիացիները լինել: Փոխեցի Հազուստո ու Հետևեցի ոստիկանին:

Սերայի (կառավարության շենք) առաջ կանգնած էր մի ավտոմեքենա: Մտա ընդունարան: Նահանգապետի կողքին նստած էին երկու անգլիացի սպաներ, որոնք ինձ բարեկամաբար ողջունեցին:

Հաջորդեց Հիշարժան, մի քանի բոպե տևող զրույց, որը վերաբարտադրվում է ստորև.

— Անգլերեն խոսո՞ւմ եք, — Հարցրեց սպաներից մեկը, որն ավագ լեյտենանտ էր:

— Այո՛, մի քիչ, — պատասխանեցի ես:

— Լավ է, ուրեմն խնդրում եմ Ձեզ, քանի որ Հետո թարգմանիչ չունեմ, թարգմանիչը լինեք իմ և թուրք նահանգապետի միջև: Հարցրե՛ք թուրքին, թե նա տեղեկություն ունեցե՞լ է իմ ժամանման մասին:

Նահանգապետ. — Իհակե, ես Ձեր Հեռագիրը ստացել եմ:

Անգլիացի. — Ինչո՞ւ ինձ չզիմավորեցիք:

— Հեռագրում գրված չէր, որ Դուք ինձ սպասելու եք:

Թուրքի պատասխանն արդեն վախվորած մարդու երանգներ ուներ:

Անգլիացի. — Անիծյա՛լ լինեք, որ Դուք՝ լինելով բրիտանացիների բարեկամ և Ուրֆայի նահանգապետ, Ձեր պարտակալությունը չկատարեցիք և ինձ չզիմավորեցիք:

Անգլիացու այս պատասխանը, որը ես, խոստովանում եմ, մի քիչ ավելի մեղմ ձևով թարգմանեցի, թուրքին այնու-

ամենայնիվ ուժեղ կերպով ցնցեց:

Բրիտանացին՝ պատասխանի չսպասելով, շարունակեց Հարցերը.

– Ի՞նչ նախապատրաստական աշխատանք եք կատարել իմ սպաներին և 800 զինվոր տեղավորելու համար:

– Ձեի ցանկանում Ձեզ որևէ ձևով կանխել, իսկ տեղի պակասություն չունենք: Սպաների համար մի չվեյցարացու տուն կա ազատ, իսկ զինվորների համար Ձեր տրամադրություն տակ է դատարկ մի զորանոց:

– Ասե՛ք, որ ինձ այնտեղ տանեն: Դուք կմնաք այստեղ: Տեղը տեսնելուց հետո Ձեզ կտամ հրամաններս:

Կոչու ու կոպիտ շեշտով արտասանած այս բառերով սպան ոտքի կանգնեց: Ինձ խնդրեց հետը գնալ: Նստեցինք ավտոմեքենա: Մեր շուրջն էին վազվզում թուրք ոստիկանները: Ծրջեցինք զորանոցը: Բրիտանացին քիթը կնճռոտեց: Նա հայտնեց, որ այս զորանոցը չէր կարող զինվոր բերել: Ապա ինձանից խորհուրդ հարցրեց:

Ինձ համար պարզ էր, որ բրիտանացիները հաստատ կվերցնեին նահանգապետի նշած չվեյցարացու տունը: Այն պատկանում էր բժիշկ դ-ր Ֆիլչերին, որը բացակայում էր քաղաքից: Մղված վրիժառություն արդարացի զգացումից՝ ես ասացի.

– Վերցրե՛ք թուրքական հիվանդանոցը, այն դատարկ է, հրաշալի դիրք ունի և ընդարձակ է:

Նորից մեքենա նստեցինք և ուղևորվեցինք թուրքական հիվանդանոց: Կարճատև ստուգումից հետո սպան նահանգապետին ուղարկեց իր առաջին հրամանը հետևյալ բովանդակությամբ. «Թմ զորամասերն անմիջապես զբաղեցնելու են թուրքական հիվանդանոցը. պահանջում եմ անհապաղ հանձնում»:

– Որտե՞ղ է գտնվում չվեյցարացու տունը:

Քանի որ այդ տունը մոտիկ էր ու տեսանելի, ոտքով գնացինք այն գննելու: Այստեղ նույնպես բրիտանացին իր որոշման մեջ վճռական էր, բայց և Ռուֆայում ավելի գեղեցիկ տուն չկար: Այն բավականին ազատ տեղ ուներ, ես այնտեղ տեղավորել էի միայն կլինիկան, դեղատունը և վիրահատարանը, որոնք, քանի որ բրիտանացիները երկրում էին, առանց թուր-

քերին Հարցնելու, կարող էի կրկին մեր Հիվանդանոցը փոխադրել: Կնիքները առանց այդ էլ արդեն պոկված էին, ինձ մնում էր միայն դռները բանալ:

Այդ ընթացքում ջոկատները տեղ էին հասել, բոլորն էլ Հնդիկներ: Ժամանել էր նաև մի մեծ ուղերեւո, ինչպես նաև մի քանի զրահատանկ՝ մի քանի բրիտանացի զինվորներով:

Ինչպիսի երջանկություն Ուրֆայի և այդ քաղաքի Հայ ժողովրդի մնացորդների համար: Նաև քաղաքի մյուս քրիստոնյանների համար բրիտանացիների մուտքը մեծ ուրախություն էր: Մահվան մշտական սարսափը, որի մեջ նրանք այդքան ժամանակ ապրել էին, վերջապես պիտի իր վերջը գտնեն: Դա 1919 թ. մարտի 24-ն էր:

Ասորիներն ու կաթողիկոսները գալիս ու շնորհակալություն էին հայտնում ինձ:

Բրիտանացիների մուտքի շնորհիվ շուտով Ուրֆայի երեք բարձրաստիճան պաշտոնյա աշխատանքից ազատվեց: Դրանք էին՝ նահանգապետը, ոստիկանապետը ու քաղաքագլուխը: Առաջինը ձերբակալվեց ու Կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց: Դրա հիմքն էր Հայերին պատճառած արհավիրքները: Երբ սկսվել էր տեղահանումը, այդ պարոնը Քայբուրդի նահանգապետն էր: Նա քաղաքից դուրս հանել և մորթել էր տվել ոչ միայն Հայ տղամարդկանց, այլև Հայ կանանց ու երեխաներին: Այդ արարքից հետո պաշտոնյային տեղափոխել էին Արդանն Մադեն քաղաքը, որի նախկին նահանգապետը Հայերի նկատմամբ եղել էր փոքր-ինչ բարեհաճ, ինչի համար նա որպես պատիժ հեռացվել էր պաշտոնից: Այնտեղ նույնպես նոր տները սրախողխող է անել տվել բոլոր Հայերին՝ կանանց ու երեխաներին ներառյալ: Դրանից հետո է, որ այդ պիտանի պաշտոնյային Ուրֆա էին տեղափոխել: Բրիտանացիներն այժմ կարողացան նրան վնասագրեծել Հենց իրենց՝ թուրքերի միջոցով:

Այն օրվանից, երբ կաղին ինձ պատմել էր այդ նահանգապետի զագրելի գործերի մասին, հաճախ ինձ Հարց եմ տվել, թե վերջինս ավելի ճիշտ չի՞ վարվել, քան այն նահանգապետները, որոնք կանանց ու երեխաներին արտաքսել են տվել: Կանայք չէի՞ն, որ որոշ վայրերում նահանգապետներին խնդրում էին՝ իրենց արտաքսելու փոխարեն՝ տեղնուտեղը սպանենին: Ինչպիսի աննկարագրելի գողգոթայով անցան այդ

Թշվառները տեղաճանման ճանապարհին: Ամոթի, ստրկության և սովաճարության կյանք էր վերապահել նրանց դաժան ճակատագիրը: Մյուս կողմից էլ, եթե բոլոր նահանգապետները վերջինիս պես վարվեին, ապա այսօր մեկ ու կես միլիոն հայերից, որոնք բռնի կերպով տեղաճանվեցին, մոտ 200-300.000 Հայ ողջ մնացած չէր լինի:

Մայիս ամսին էր, երբ հանկարծ Ռուֆա քաղաքի քրիստոնյաների շրջանում մի անգամ ևս խուճապ առաջացավ: Շատերը շուկայում շտապ փակեցին վաճառատները և փախան իրենց տները: Մի կին շատ հուզված եկավ ինձ մոտ կլինիկա և գանգատվեց, որ կառավարությունը մահամեղականներին հրացաններ է բաժանում: Դժկամությունը ես կնոջը տուն ուղարկեցի: Ձէի հավատում նրան: Սակայն նրանից ազատվելը դյուրին չէր, մինչև որ ասացի.

— Նման հարցերով ես այլևս չեմ զբաղվում, գնա քրիստանացիների մոտ:

Կինը գնացել էր, և որպեսզի ավելի շուտ ընդունեն իրեն, ասել էր, որ ես էի նրան ուղարկել:

Հաջորդ առավոտյան ինձ՝ քրիստոնյա բոլոր երևելիների հետ, հրավիրեցին քրիստանացի պարետի մոտ: Մեզանից ուզում էին տեղեկանալ, թե որտեղից էր առաջացել խուճապը: Իսկ ես արդեն մոռացել էի, որ մեկ օր առաջ ինձ մոտ եկած Հայ կնոջը ասել էի՝ գնա՛ քրիստանացիների մոտ: Պարետը մեզ տարավ թուրք նահանգապետի մոտ, որին նա արդեն հրամայել էր՝ հարցի մանրամասն քննություն կատարել: Դրանից հետո է, որ վերջինս թափանցել էր գործի էություն մեջ: Թուրքական կառավարությունը քաղաքից դուրս գտնվող մի տնից հրացաններ է տեղափոխելիս եղել: Ըստ երևույթին, որոշ վախվորած սրտեր դա տեսել էին, և այսպիսով խուճապ էր առաջացել:

47. Հալածանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ

Անգլիացիների հետ գրեթե միաժամանակ Ռուֆա էր ժամանել նաև մի թուրք պաշտոնյա՝ առողջապահության մի տեսուչ: 1918 թ. դեկտեմբերից ի վեր՝ Հայ բժշկի Հալեպ

փախուստից Հետո, քաղաքում չկար ավարտական վկայական ունեցող մեկ այլ բժիշկ, բացի մի թուրքից, որն արդեն առավտովա ժամերից սկսած Հարրած վիճակում օրորվում էր քաղաքի փողոցներում: Սակայն նրա առավելությունն այն էր, որ նա ինձ դժվարություններ չէր հարուցում: Նրան երբեք որևէ հիվանդ իր տուն չէր կանչում: Այսպիսով ես կարողանում էի բժշկություն ասպարեզում իմ գիտելիքները լիուլի օգտագործել: Իսկ այնտեղ ինձ սպասում էր հսկայական աշխատանք, որը ես մենակ պետք է հաղթահարեի: Մահճակալական տներից եկած հայերի մեծ մասը բժշկի կարիքը ուներ: Գալիս էին նաև մեծ թվով մահճակալականներ: Միայն 1919 թ. առաջին Հինգ ամիսների ընթացքում կլինիկայում խնամել էի ավելի քան 2000 հիվանդ: Միևնույն ժամանակ հիվանդանոցում պառկած էր ուրիշ 200 հիվանդ և առաջիկայում կային ավելի քան 100 վիրահատություններ, որոնցից մի քանիսը բավականին բարդ էին: Կառավարությունն իր հերթին ինձ հիվանդներ էր ուղարկել: Այս բոլորին գումարած, իմ ուսերին էր դրված թուրքական արհեստագործական դպրոցում բժշկի պաշտոնը: Եվ երբ Ուրֆայում մի որոշ ժամանակ մի քանի հարյուր հեծելազորային մնացել էին առանց բժշկի, նրանց նույնպես ես պետք է օգնություն հասնեի:

Թող որ սիրելի ընթերցողն իմ այս բացատրությունները այնպես չմեկնարանի, որ կարծես պարծենում եմ նրանով, ինչ կարողացել եմ կատարել Աստծու օգնությամբ: Ուզում եմ միայն ցույց տալ այն ամենը, ինչը պահանջվում էր ինձանից:

Սպասելի էր, որ առողջապահության նոր տեսուչը ինձ դժվարություններ էր պատճառելու՝ ավարտական վկայական չունենալու համար: Նրանից զաղտնի չէր կարող մնալ, թե ովքեր էին վերջին ամիսներին Ուրֆայում ինձանից բժշկական օգնություն ստացել, և նա համենայն դեպս ինձ դրա համար շնորհակալություն չէր հայտնելու:

Նախագգալով, որ իմ վրա կրկին ճնշում էր գործադրվելու, դիմեցի օկուպանտ զորամասերի Հետ եկած հնդիկ բժշկին: Նա ընդունեց չվեյցարական հիվանդանոցի վերահսկողությունը ստանձնելու իմ խնդրանքը: Մի քանի աշխատանքային ժամ էլ անցկացնում էր հիվանդանոցում: Մենք իրար Հետ լավ էինք աշխատում:

Ինչպես և սպասում էի, Հենց մի քանի օր Հետո առողջապահության թուրք տեսուչից մի պահանջագիր ստացա, որը Հետևյալն էր ասում. եթե իր լսածն այն մասին, որ ես բժշկական վկայագիր չունեմ, Համապատասխանում էր իրականությունը, պարտավոր էի անմիջապես փակել կլինիկան ու դեղատունը:

Սակայն քաղաքի բրիտանացի պարետը, որին ցույց տվեցի պրոթյունը, ասաց, որ Հանգիստ շարունակեմ իմ գործը և պատասխան չտամ:

Դրանից 14 օր Հետո մեր Հիվանդանոցում արյան վարակումից մի քուրդ մահացավ: Տասը օր առաջ ես նրան վիրահատել էի Հնդիկ բժշկի ներկայությամբ:

Մահից երկու օր Հետո դատական քննիչից կոչնագիր ստացա: Թուրքական առողջապահության տեսուչը բողոքել էր իմ դեմ՝ ասելով, որ մեր Հիվանդանոցում անփութության Հետևանքով վիրահատության ընթացքում մի քուրդ է մահացել: Նա պահանջում էր դատական կարգով պատիժ, քանի որ վիրաբույժը վկայական չի ունեցել: Սակայն իմ գործը Հիմա դյուրին էր, քանի որ Հնդիկ բժշկն իմ նեցուկն էր: Իմ ցուցմունքի Հիման վրա դատական քննիչը դիմեց անգլիացի պարետին, իսկ վերջինս Հնդիկ բժշկի միջոցով պատասխանեց, որ Քյունցլերն այդ վիրահատությունը կատարել է իր ներկայությամբ և որ Հիվանդը մահացել էր ոչ թե վիրահատության, այլ արյան վարակման Հետևանքով: Առողջապահության տեսուչին ընտանազանի Համար պետք է նշել, որ նա մահացածին չէր Հետազոտել: Իր մեղադրանքը նա Հիմնել էր ասեկոսների վրա:

48. Օգնության արչավախմբի ժամանումը

Անգլիացիներից մի քանի օր Հետո Ուրֆա ժամանեց չորս ամերիկացի՝ երեք տիկին և մի պարոն, որոնք ամերիկյան Կարմիր խաչ արչավախմբի անդամներ էին: Մենք նրանց Հանձնեցինք ամերիկյան Հիմնարկությունը՝ 500 որբերով ու այրիներով: Արչավախումբն իր Հետ բերել էր այն ամենը, ինչ մենք այլևս չունեինք՝ նոր ուժեր (մեզ մոտ նրանք սպառվել

էին), դրամ, Հագուատ և օգնութեան այլ միջոցներ, մինչև իսկ մի բեռնատար մեքենա: Փրկութեան աշխատանքը մտավ մի շատ կարևոր և նոր փուլ: Մեր սկսած աշխատանքը՝ արդյունարեւութեան ապրանքներ արտադրելու ուղղութեամբ կատարելագործվեց և բազմացավ, իսկ դպրոցները ավելի լավ կահավորվեցին և ընդլայնվեցին:

Կինս ու ես շունչ քաշեցինք: Ծանրութիւնը, որը 1916 թ. մենք մենակ էինք տանում, մեր ուսերից Հանվեց: Օրեցօր ավելի մեծ թվով Հայտնվող Հայերին օգնելու գործն ստանձնեցին բրիտանացիները: Նրանք, սկզբնական շրջանում մեր օգնութեամբ, սովյալներին բաժանեցին Հաց և մի քիչ էլ դրամ՝ ամենաանհրաժեշտ բաները ձեռք բերելու համար:

Ամիսներ առաջ լսել էինք, որ վերադառնալու էին բոլորին սիրելի բժիշկ դ-ր Ֆիշերն ու իր կինը, որոնց պակասը Ուրֆայում վաղուց էր զգացվում: Սակայն ամիսներն անցնում էին, իսկ նա չէր երևում: Անձնագրային և ճանապարհորդական որոշ դժվարութիւններ շարունակ ձգձգում էին Շվեյցարիայից նրա ճանապարհ ընկնելը: Հենց որ նա Ուրֆա գար, միտք ունեի ընտանիքիս հետ վերադառնալ Շվեյցարիա, որպեսզի կրկին Հայրենիքի օդ չնչեխնք:

Վերջապես եկավ նրա ժամանելու ուրախալի ժամը: Խիզախ զույգը երեխաներին թողել էր Բազելում, որպեսզի բժշկի կինը նույնպես կարողանար ամբողջովին նվիրվել օգնութեան գործին: Այժմ մեր հիվանդանոցի աշխատանքը կարող էր նոր թափ ստանալ՝ Հաշվի առնելով նաև թուրքական օրենքների պահանջները: Բժշկի ժամանման առթիվ ուրախութիւնն ընդհանուր էր՝ քաղաքում թե՛ գյուղում, քրիստոնյաների թե՛ մահմեդականների շրջանում: Սակայն ամենամեծ ուրախութիւնը մերն էր՝ իմ կյանքի Հավատարիմ ուղեկցուհուն ու իմը, որովհետև Հասել էր նաև մեր փրկութեան ժամը:

49. Օղաբավ Ուրֆայի վրա

1919 թ. մայիսին քաղաքից դուրս քարաշատ մի մեծ դաշտ պետք է մաքրվեր: Այդ աշխատանքը բաժանելու պարտականութիւնը բրիտանացիները կնոջս վրա դրեցին: Վերջինս

Հարյուրավոր Հայուհիների գործի դրեց, ընձեռելով նրանց մի քիչ դրամ վաստակելու հնարավորություն: Այդ տարածքի վրա վայրէջք էր կատարելու Ուրֆայում առաջին օդանավը:

Երկու շաբաթ հետո եկավ մեծ պահճը՝ ինքնաթիռի ժամանումը: Այն հպարտորեն սավառնում էր Հին Եղեսիայի վրայով: Բոլորը դուրս վազեցին կամ տանիքները բարձրացան ու զարմացան: «Ալլահ», - հնչում էր մահմեդականների բերաններից: Իսկ երբ ինքնաթիռից մի քանի կրակոց արձակվեց, սարսուցին բոլոր նրանք, որոնց խիղճը մաքուր չէր: Իսկ քրիստոնյաներին համակեց մի հոգեկան անսահման հանգստություն:

50. Հաշվապահական Հոգսեր

Ձի կարելի չանդրադառնալ մեր գործի Հաշվապահական Հոգսերին: Դրանք չափից շատ ավելին էին խլում իմ մտավոր կարողությունից: Աշխատանքս, ինչպես ընթերցողը նկատել է, գնալով ավելի բազմակողմանի էր դարձել: Իմ հաշվեմատյանները պարունակում էին երկար հաշվեսյունակներ, որտեղ պատերազմի տարիներին գրանցվել էին իմ ձեռքի տակով անցած միլիոնները: Հիվանդանոց, ամերիկյան միսիոներություն, Հայերի և քրդերի հետ տարվող փրկարար աշխատանք, 1916 թ. գարնանից մինչև 1918 թ. վերջը ներկալված քաղաքացիներին ցուցաբերվող օգնություն, այս ամենը պահանջում էր խստագույն հաշվապահություն: Դրան գումարվում էր նաև իմ տնային մեծ տնտեսությունը, որն աստիճարար շեյխի տան պես մի բան էր դարձել, ուր ճաշի ժամերին հայտնվում էին շատ մարդիկ, հատկապես սուլյալներ:

Ի դեպ, ես ամբողջ օրն այնքան էի զբաղված, որ հաշվելու համար ժամանակ չէր մնում: Դրանով զբաղվում էի միշտ երեկոներին, երբ մարմինս արդեն շատ հոգնած էր լինում: Այստեղից էլ հասկանալի է, որ հաշվարկներս երբեմն ճիշտ չէին լինում: Երբ դրանից գիշերն արթնանում էի և քունը աչքերիցս փախչում էր, վեր էի կենում և սկսում հաշվել: Ահա այդ ժամերին էին, երբ նախապես խրթին թվացող հաշիվները կարծես հստակվում էին: Հայտնի պատճառներով, դրամարկը ստուգելու ժամանակ, մեծ մասամբ այնտեղ շատ դրամ չէր լինում:

Երբեմն նախանձում էի թուրքական Հիվանդանոցի պաշտոնյաներին: Այնտեղ ելքումուտքը հազիվ թե մեղանից մեծ էր, սակայն նրանք ունեին հատուկ կառավարիչ, հատուկ գրագիր և հաճախ նաև հատուկ գանձապահ:

Իմ բոլոր ծախսերը կատարվում էին իմ ընդհանուր դրամարկղից: 1917 թ. վերջերին ինձ հայտնի դարձավ, որ դրամարկղում կար ավելորդ մի գումար: Հակառակ իմ բոլոր պրպտումների՝ չհաջողվեց սխալը գտնել: Հավանաբար դրամամուտքերից մեկը չէր գրանցվել: Հաշվետվություններն ուղարկվում էին բազմաթիվ վայրեր՝ Ծվեյցարիա, Ամերիկա, Գերմանիա: Այնտեղից, սակայն, մեծ մասամբ ինձ վավերագրեր չէին ուղարկում: Ծվեյցարիա մեկնելուց քիչ առաջ Բազելի մի դրամատնից ստացա Ծվեյցարիայից՝ 1916-ից ի վեր ինձ ուղարկված դրամների ընդհանուր հաշիվը: Այդ հաշիվը ուսումնասիրելու ժամանակ, երբ կրկին գիշեր էր և ընտանիքիս անդամները քնած էին, հայտնաբերեցի մի պաշտոն, որն իմ մատյաններում գրանցված չէր: Այս անգամ, սակայն, գրամարկղում գումարը փոքր էր, մի զգալի մաս պակասում էր: Ի՞նչ անել: Արդեն երկու տարի ի վեր, գների բարձրացման պատճառով աշխատավարձս այլևս չէր բավարարում: 1917 թ. կինս մի կողմ էր դնում այն փոքրիկ գումարը, որ ստանում էր օգնություն հանձնաժողովում իր կատարած աշխատանքի դիմաց՝ այն խնամքով թաքցնելով իմ աչքից: Նա մտածում էր, որ երբ վերջանար պատերազմը և մենք Ծվեյցարիա վերադառնայինք, լավ կլինեք, որ մի փոքր գումար տնտեսած լինեինք: Քանի անգամ համոզում էի նրան, որ այդ դրամն ինձ տար՝ տան ծախսերի համար, քանի որ իմ աշխատավարձը չէր բավարարում ընտանիքի ծախսերին: Բացի դրանից, նա մեր տնից մի քանի իրեր էր վաճառել, և այդ գումարը նույնպես մի կողմ էր դրել: Այժմ ինձ համար արդեն պարզ էր՝ դրամարկղի ճեղքվածքը պիտի ծածկվեր այն գումարով, որը այդ բարեհոգի կինը այդքան խնամքով տնտեսել էր: Սակայն թե ինչպես և երբ պիտի պահանջեի այդ գումարը, ահա այդ հարցին հարկավոր էր դիվանագիտորեն մոտենալ: Հաջորդ օրը, պատկերացրե՛ք վիճակս, ես ինձ բնավ լավ չէի զգում: Բարեբախտաբար խրվել էի հսկայական աշխատանքի մեջ, թեև գիտեի, որ երեկոյան դրամը ձեռքիս պիտի լինի: Կլինս ուշադիր լսեց իմ հայտնու-

թյունները: Նա նույնպես Հասկացավ, որ խնայված գումարից պետք է բաժանվեր, սակայն դա իրեն Համար այնքան էլ դյուրին չէր: Նա դրամը բերեց ինձ ու կտրուկ ասաց. «Ուզո՞ւմ ես շապիկս էլ վաճառել: Կարող ես վերցնել»: Ո՞վ կարող էր մեղադրել նրան, որ այդ բառերն ասելիս մի քիչ դառնացած էր: Սակայն մենք մեր ամուսնությունն ընթացրում միշտ ունեցել ենք մի փորձված միջոց, որը միշտ դյուրացրել է մեր Հաշտությունը: Առանց երեկոյան միասնական աղոթքի մենք երբեք անկողին չէինք մտնում, և քանի որ չարացած Հնարավոր չէ աղոթել, վերջ էր տրվում ամեն ինչին: *Probatum est!* (Փորձված միջոց է):

51. ԵրջաՀայաց մահմեղականներ

Մեզ՝ մարդկանց, մտածելիս Հաճախ զբաղեցնում է մի Հարց. «ինչո՞ւ»: Նույնքան Հաճախ բացակայում է և պատասխանը. «այս կամ այն պատճառով»: Երբ մարդ մտածում է այն անասելի արհավիրքի մասին, որ ապրեց Հայ ժողովուրդը, կրկին Հարց է ծագում. ինչո՞ւ: Կարծես թե մեզ պիտի Հաջողվեր գոհացուցիչ պատասխան ստանալ: Ստորև պատմելու եմ մի դեպք, որի մեջ կարծես կարելի է գտնել մասնակի մի պատասխան:

Եվրոպա մեկնելուցս մի քանի օր առաջ քաղաքից երկու թուրք Հայտնվեց ինձ մոտ: Նրանք, ինչքան որ կարելի էր դատել նրանց տեսքից, արհեստավորներ էին, այսինքն Հասարակ մարդիկ: Նրանք ինձ Հետևյալ Հարցն ուղղեցին.

— Դու կարծո՞ւմ ես, որ անգլիացիները, որոնք Հիմա Ուրֆայում են, մեզ կպաշտպանեն թուրքական կառավարության Հարձակումներից, եթե մենք վաղը քրիստոնյա դառնանք:

Իմ պատասխանը եղավ, որ դա ինձ Հայտնի չէր, բայց որ կարող էի տեղեկանալ: Սակայն նախ նրանք ինձ պետք է ասեին, թե ինչ պատճառով էին ուզում քրիստոնյա դառնալ:

— Այդ դու ես, որ խլում ես մեզանից Հայուհիներին, որոնց Հետ ամուսնացած ենք: Այդ կանայք մեզ վարժեցրին այնպիսի ընտանեկան կյանքի, որպիսին մինչև օրս մենք երբեք չգիտեինք: Նրանք մեզ Աստվածաշունչ են կարգացել, այնպես են

վարել մեր տնտեսությունը, որ մենք ապշած ենք մնացել: Նրանք մեզ համար այնքան սիրելի են դարձել, որ անկարելի է թողնել նրանց, որ գնան: Նախընտրելի է հրաժարվել մեր հավատքից: Եվ իմացած եղիր, որ մենք երկուսս չենք միայն, որ այս կարծիքի ենք և այդ վիճակի մեջ ենք: Կան դեռ մոտ 50 տղամարդիկ, որոնք մեզ այստեղ են ուղարկել, և բոլորն էլ պատրաստ են ընդունելու քրիստոնեական հավատքը, որպեսզի չզրկվեն քրիստոնյա կանանց հետ իրենց վայելած նոր կյանքից: Սակայն քանի որ թուրքական կառավարությունը մեզ բանտ անպայման կնետի, հենց որ քրիստոնեություն ընդունենք, ուզում ենք նախ իմանալ, թե արդյո՞ք անգլիացիները մեզ տեղ կկանգնեն ու կազատագրեն:

Երկու օր հետո այդ մարդկիկ եկան պատասխան ստանալու: Ցավոք, ես նրանց պետք է հայտնեի բրիտանացի պարետի հայտարարությունը՝ այն է, բրիտանացիները նման հարցերին չեն միջամտում: Սակայն ես չզիմացա և զլխիկոր հեռացող հայցվորներին ասացի, որ հայերը՝ ահարկու տեղահանումից ու մահից խուսափելու համար, կարող էին քրիստոնյա հավատքը փոխարինել մահմեդականով, բայց նրանք նախընտրեցին մահը և բոլոր մնացած անասելի տառապանքները: «Եթե դուք նույնպես նման քաջություն ցուցաբերեք, անշուշտ պիտի տառապեք, սակայն հենց այդ տառապանքի մեջ դուք հաղթող կլինեք»:

52. Հրաժեշտ

Աշխարհամարտի ընթացքում իմ ապրածի նկարագրությունը ամբողջական չէր լինի, եթե գրի չառնեի նաև Ուրֆայից հրաժեշտի մանրամասները: Սակայն գրիչս դիմադրում է դրան: Այնուամենայնիվ, քանի որ ես իմ տված բոլոր տեղեկություններում հենվել եմ փաստերի վրա, երևի պետք է հիշատակեմ նաև հրաժեշտը, մանավանդ որ այն կնոջս և ինձ համար որոշ անհանգիստ պահեր ստեղծեց:

Մայրաքաղաքում վերաստեղծված Հայ ազգային կոմիտեի աշխատանքն էր՝ օգնել տուն վերադարձած զինվորներին աշխատանք գտնելու, ինչպես նաև այրիներին ու որբերին, որ-

քանով որ դա Հնարավոր էր, նախկինում իրենց ունեցածը ետ ստանալու հարցում: 1918 թ. դեկտեմբերին այդ կոմիտեի մի անդամ ժամանեց Ուրֆա, այստեղ նույնպես մի կազմակերպություն կյանքի կոչելու: Այդ մարդու մոտ մի քանի հայ կանայք գանգատվել էին ինձանից, թեև ես նրանց ամբողջովին վճարել էի Գերմանիայից Ռաչատրյան ազգանունով մի բարեկամից ստացված դրամը: Բայց քանի որ դրամատունն այդ գումարը ինձ փոխանցել էր թղթադրամով, ես չէի կարող նրանց ոսկով վճարել: Իսկ ավելի վաղ շրջանում, երբ Թուրքիայում դեռ գոյություն չուներ թղթադրամը, ես այդ գումարը Ռաչատրյանին ուղարկել էի ոսկու արժույթով:

Ի դեպ, միայն ինձ չէ, որ հայերը դրամական հաշվարկների կապակցությունը այդպես վարկաբեկել էին: Դրա մասին, պատերազմի սկզբում դեռ երկրում գտնվող բոլոր ամերիկացիները պատմելու շատ բան ունեն: Երբ թղթադրամը դեռևս գոյություն չուներ, նրանց ոսկեդրամ էր հանձնվում դրամատանը պահ դնելու համար: Հենց որ թղթադրամը շրջանառության մեջ մտավ, դրամատունն այլևս իրավունք չուներ ոսկով վճարումներ կատարելու, քանի որ ոսկին հանձնվում էր պետությանը: Թղթադրամը, սակայն, օրեցօր կորցնում էր իր արժեքը: Երբ հայերը գալիս էին ու պահանջում իրենց դրամը, ուզում էին ամբողջը կրկին ոսկով ստանալ: Սակայն լավագույն ցանկություն դեպքում էլ՝ այդ «ողորմելի» թղթադրամներից, այլ արժույթով չէին վճարում:

Հայեպից եկած Հայ ազգային կոմիտեի ներկայացուցիչը ինձ կանչեց հարցուփորձ անելու: Սակայն նա հասկացող մարդ էր և լրիվ ըմբռնեց գործի էությունը:

Այդ կանանց հետ դրամի խնդիրն ուներ մեկ այլ կողմ ևս: Դրա մասին ես այստեղ պետք է մի քիչ ընդարձակվեմ:

Պատերազմն սկսվելուց քիչ առաջ Գերմանիայից Ուրֆա էր ժամանել Ռաչատրյան անունով մի հայ: Նա եկել էր՝ այստեղից մորը Գերմանիա տանելու, որտեղ նրա եղբայրը՝ որպես ատամնարույժ, լավ դիրք ուներ: Պատերազմն սկսվեց, և նա այլևս Ուրֆայից չկարողացավ մեկնել: Երբ այնուհետև 1915 թ. գարնանը հայերի վիճակն արդեն բավական անմխիթար էր, Ռաչատրյանն ինձ խնդրեց իրեն հիվանդանոցում որպես սպասավոր ընդունել: Որպես գերմաներենին տիրապետող մարդ,

նա հաճախ իմ տան հյուրն էր լինում, և ես կատարեցի նրա խնդրանքը:

Երբ 1915 թ. մեր Հիվանդանոցից բոլոր հայերին տարան, Ռաչատրյանն էլ նրանց հետ գնաց: Սակայն նրան չսպանեցին, այլ Հալեպ՝ զորանոց ուղարկեցին: Այնտեղից նա ինձ մի բացիկ ուղարկեց, խնդրելով, որ ես՝ նրա կողմից մեր բժշկի մոտ թողած 135 ոսկեղրամները վերցնեմ և ըստ հնարավորին հեռագրով նրան ուղարկեմ, որպեսզի նա այդ գումարը որպես փրկագին օգտագործի և ազատվի զինվորի իր կարգավիճակից:

Բժիշկը, սակայն, արդեն բժավոր տիֆով հիվանդ՝ անզիտակից պառկած էր: Նրան փողի մասին հարցնելն անկարելի էր, և դրա կարիքն էլ չկար: Ձէ՞ որ մի քանի օր առաջ, երբ աշխատում էի խորհրդակցության սենյակում, մշտապես բաց գզրոցներից մեկում դեղատոմսի թղթեր փնտրելիս, հայտնաբերել էի մի փոքրիկ քսակ՝ 135 ոսկեղրամով, որի վրա թանաքով գրված էր «Ռաչատրյան» անունը:

Ինձ համար պարզ էր, որ այդ դրամը պատկանում էր ընկերոջս: Թե ինչպես էր պատահել, որ նա այդ դրամը դրել էր այդ գզրոցը, չգիտեի, սակայն տեղահանումը այնքան հանկարծակի էր, մտածեցի, որ նա հավանաբար ինքն էր շտապով դրել գզրոցը:

Այսպիսով, ես նրան հեռագրեցի, որ նա ներկայանա իմ իսկ դրամատունը, որին էլ համապատասխանաբար հեռագրեցի, որ Ռաչատրյանի ներկայանալու դեպքում նրան վճարի 135 ոսկեղրամ:

Սակայն այդ դրամը Ռաչատրյանը երբևէ չգնաց ստանալու: Երկու շաբաթ հետո իմացա պատճառը. այդ ընթացքում նա մահացել էր բժավոր տիֆից: Այսպիսով դրամը մնաց դրամատանը: Ես գրեցի Գերմանիա, որ փնտրեին ու գտնեին Հանգուցյալի եղբորը:

1916 թ. փետրվարն էր, երբ իմ դրամատնից ինձ հաղորդեցին, որ վերջապես գտնվել են եղբոր հետքերը, քանի իրենց մոտ վերջերս հայտնվել է մեկը, որը խոսել է այդ գումարի մասին: Սակայն նա կարծես թե ենթադրել էր, որ գումարը ավելի մեծ պետք է եղած լիներ, քան ես փոխանցել էի: Դրամատունը պահանջել էր, որ Ռաչատրյանն անձամբ ներկա-

յանա գումարն ստանալու, սակայն նրանց հայտնել էին, որ նա դեռ հիվանդ է: (Մինչդեռ նա այդ ժամանակ վաղուց մահացած է եղել:)

Շատ չանցած բժշկի բարեկամներից մեկը եկավ Ուրֆա: Նա ինձ մոտ ուղարկեց եղբորը՝ աչքաբաց մի փաստաբանի: Հարցումիս, թե պարոնը ի՞նչ էր ցանկանում, նա պատասխանեց.

— Գիտցե՛ք, որ եղբայրս Սաչատրյանին, որը Հալեպում մահացել է, մահից առաջ 60 ոսկեդրամ է պարտքով տվել, որպեսզի նա կարողանա փրկագին վճարել: Գիտեմ, որ Սաչատրյանի դրամը գտնվում է դրամատանը: Դրամատանը հրահանգե՛ք, որ եղբորս վճարի 60 ֆունտը:

Ես խնդրեցի փաստաբանին ցույց տալ ստացականը: Նա ասաց, որ այն Հաջորդ առավոտ կրերի, սակայն միևնույն ժամանակ սկսեց սպառնալ, որ եթե ես այդ գումարը իր եղբորը կամովին չվճարեմ, նա իմ դեմ կառավարությանը բողոք պիտի ներկայացնի, քանի որ փաստորեն Սաչատրյանի դրամը՝ որպես Հայի ունեցվածք, պատկանում է կառավարությանը:

— Ինչո՞ւ եք ինձ սպառնում: Մի՞թե ես հրաժարվել եմ Ձեզ վճարելուց: Պիտի ուզեի նախ ստացականը տեսնել: Ի դեպ, Դուք կարող եք կառավարությանը իմ դեմ բողոք ներկայացնել, որովհետև, եթե կառավարությունը դրամն ստանա, ես որևէ բան կորցրած չեմ լինի: Իմ միակ ցանկությունն է, որ դրամը Հասնի օրինավոր ժառանգին:

Իմ այս խոսքերից հետո փաստաբանը Հայհոյելով հեռացավ: Հաջորդ առավոտյան նա բերեց մի ստացական առանց ամսաթվի և առանց դրոշմանիչի, որից երևում էր, որ այն հենց այդ գիշեր էր լույս աշխարհ եկել: Ես էլ սակայն անգործ չէի մնացել, նույն երեկոյան հեռագրել էի դրամատուն՝ խնդրելով, որ գերմանացի հյուպատոսին 135 Ltque փոխանցի: Այսպիսով խնդրեցի փաստաբանին այդ նույն ստացականով ներկայանալ Հալեպում հյուպատոսին, որին, ի դեպ, դրամը Հասած պետք է լիներ: Ձայրույթից կանաչած՝ նա մեկնեց: Պետք է նշել, որ այդ գործով որևէ մեկը հյուպատոսին երբեք չէր դիմել, լավագույն ապացույցն այն մասին, որ միայն ավազակներ կարող էին հետամուտ լինել Հայերի ունեցվածքին:

Իմ հրաժեշտի օրերին մի ասորի կին եկավ կնոջս մոտ ու

պատմեց, որ քաղաքում լուրեր են շրջում, որ Հայ բժիշկը, որը բրիտանացիների մուտքից հետո կրկին Հայտնվել է Ուրֆայում, իմ դեմ բողոք է ներկայացնելու: Դրանից մի քանի օր առաջ ես էլ էի նկատել, որ Հայ ազգային կոմիտեն իմ դեմ ինչոր բան է պատրաստում: Դրա համար խնդրեցի այդ կոմիտեին, ինձ մոտ մարդ ուղարկել՝ տեսնելու համար, թե ինչ է խնդիրը: Սակայն ոչ ոք չեկավ: Հետագայում լսեցի, որ նրանց մտադրությունը՝ իմ մեկնելու օրը ինձ ձերբակալել կամ գոնե մեկնումս խափանել տալն էր:

Կինս, որ վայրկյանի մղումով գործող մարդու խառնվածք ունի, անմիջապես այդ կնոջ գնալուց հետո մի նամակ գրեց Հայ բժշկին՝ ասելով, որ ինքը Հենց նոր է տեղեկացել այն մեղադրանքի մասին, որ իբր թե բժիշկը մտադիր էր ներկայացնել իմ դեմ: Կինս համոզմունք էր Հայտնել, որ սա անկասկած ասեկոսեի արդյունք պետք է լիներ, այլապես ինչպե՞ս կարող էր Հայ բժիշկը՝ իր ամուսնու երկարամյա աշխատակիցն ու բարեկամը, այժմ հանկարծ նրա դեմ դուրս գալ: Կինս նրանից խնդրեց անհապաղ դրական կամ բացասական պատասխան, որպեսզի իր ամուսինն ու ինքը իմանային, թե լուրերի որ մասն է իրականությունը համապատասխանում:

Բժիշկը երկտողի հակառակ երեսին, առանց որևէ մի ուղերձի, գրել էր. «You shall answer to the law, nothing with me!» (Դուք օրենքի առաջ պատասխան կտաք, ինձ հետ գործ չունեք):

Այժմ գիտեինք, անհավատային իրականություն էր: Բայց քանի որ ես ցանկություն չունեի վերջին օրը ձերբակալվելու, դիմեցինք բրիտանացիներին: Խնդրեցինք նրանց օգնել մեզ, հոգ տանելով այն մասին, որ եթե մեր դեմ մեղադրանքներ կային, դրանք ներկայացվեին Հիմա և ոչ թե վերջին օրը: Պարետն անմիջապես հրաման տվեց թուրք նահանգապետին՝ պատին Հայտարարություն փակցնել, որտեղ պետք է ասվեր, որ Քյունցլերը մոտակա ժամանակում թողնելու էր երկիրը: Բոլոր անձինք, որոնք նրանից պահանջ ունեին, պետք է այն անմիջապես ներկայացնեին, քանի որ մեկնելու օրը որևէ նման փաստաթուղթ հաշվի չէր առնվելու: Նույն օրը ոստիկանապետն ինձ իր մոտ կանչել տվեց: Բարեբախտաբար դա վերջին անգամ էր: Նա ինձ ցույց տվեց մի գրություն, որը Հայ բժիշկը

ներկայացրել էր նաՀանգապետին: Ես կարդացի: Այն ուներ Հետևյալ բովանդակութիւնը. «Քյունցլերը 1915 թ. օգտովելով իմ Հիվանդ վիճակից, իմ կողպված գրողից գողացել է 145 ոսկեդրամ, որն ինձ էր Հանձնել մի ոմն Սաչատրյան, այն նկատառումով, որ երբ ինքը մահանա, դրամը պահելի ինձ և այլն, և այլն»:

Երբ փաստաթուղթը կարդացի, կարծես ամպերից ցած ընկա: Ինչպե՞ս կարելի էր նման բան: Եվ այդ մեղադրանքը գալիս էր մի բարեկամից, որն ուսանել էր գերմանացիների օժանդակութեամբ, և դրանից զատ նաև քաջատեղյակ էր այդ գումարի պատմութեանը: Սեկքը թոցրե՞լ էր: Վստահարար, այլապես նրա արարքը ներում չուներ:

Բրիտանացիների Ուրֆա կատարած մուտքից ի վեր՝ թուրքերի կողմից վերացված կապիտուլյացիաների օրենքը վերականգնվել էր: Ըստ այդ օրենքի՝ որևէ թուրք իրավունք չուներ, իմ՝ օտարերկրացուս նկատմամբ, նման մի գործով դատավճիռ տալ: Բացի դրանից, պարետը Հրամայել էր, որ բոլոր բողոքներն ուղղված իմ դեմ իրեն Հանձնվեն:

Ես պարետին տեղեկացրի, որ ոստիկանապետի մոտ էի կանչվել մի Հայի մեղադրանքի կապակցութեամբ: Նամակներիս միջից փնտրեցի այդ դեպքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու դրեցի պարետի առաջ:

Իմ մեկնելուց մեկ օր առաջ, երբ դ-ր Ֆիչերն արդեն Ուրֆայում էր, գործը դրվեց պարետի առաջ վիճարկման: Մենք բոլորս ներկայացել էինք, Հայը նույնպես:

Պարետը դիմեց վերջինիս Հետևյալ բառերով.

— Դուք պարոն Քյունցլերի դեմ գողութեան բողոք եք ներկայացրել: Որ դուք այդ գանգատը ուղղակիորեն մեզ չեք ներկայացրել, մեզ, որոնց պարոն Քյունցլերը Ձեր ժողովրդի պատճառով է Ուրֆա կանչել, ձեզ պատիվ չի բերում: Ինչ վերաբերում է Ձեր բողոքի բովանդակութեանը, ապա մենք մեր առջև ունենք պարոն Քյունցլերի ամբողջական գրավոր ասացույցները, և ես միայն կարող եմ ասել, որ պարոն Քյունցլերը վարվել է կատարյալ օրինականութեամբ: Նա այդ գումարը իր ժամանակին, առանց իմանալու, որ այդ դրամը կարող էր նվեր եղած լիներ Ձեզ, ուղարկել է Գերմանիա: Եթե Դուք ուզում եք գործին նոր ընթացք տալ, ապա պետք է դիմեք Գերմանիա՝

Ուաչատրյանի եղբորը: Ձեզանից այժմ պահանջվում է, այստեղ, իմ առաջ ներողություն խնդրել պարոն Քյունցլերից և պատուել բողոքագիրը:

Հայր պատասխանեց, որ իրեն հայտնի է, թե ինչ է կատարվել դրամի հետ: Այնուամենայնիվ, նա պնդեց, որ Քյունցլերը իրավունք չունենք այդ դրամը Գերմանիա ուղարկելու. դրա հետևանքով է, որ այդքան մեծ կորուստներ են առաջացել թղթադրամների փոխարժեքի պատճառով:

Այնուհետև նա բողոքագիրը դրեց զրպանը: Երբ մի քանի բուպե անց ներողություն խնդրելու փորձ չկատարեց, ես ոտքի կանգնեցի և շնորհակալություն հայտնեցի պարետին՝ շեշտելով, որ չենք ուզում նրանից այլևս ժամանակ խլել:

Հրածեչտի առավոտյան ես մեկ կոչնագիր ևս ստացա, ըստ որի՝ կեսօրից հետո պետք է ներկայանայի թուրքական դատարան և պատասխան տայի գողության համար: Հիմա ես արդեն ներքուստ հրճվանք ապրեցի: Արդեն ուշ էր: Մեկնելու օրն էր. ո՛չ թուրքերն ինձ հետ այլևս գործ ունեին, ո՛չ էլ ես՝ նրանց հետ:

Հասկանալի է, որ այդ գործը մեզ շատ զայրույթ պատճառեց: Մարդկային սրտի հորինվածքն ու մոլուցքը ի սկզբանե չարակամ են: Անվերջ ուզում ես մեղադրել բոլոր հայերին ապերախտության մեջ: Սակայն այստեղ խոսքը մի արարքի մասին է, որ դուրս էր եկել ոչ թե ժողովրդից, թեկուզ և դրա ետևում թաքնված էր Հայ ազգային կոմիտեն: Այնուհետև երկու ուրիշ հայեր ևս կանգնեցին այդ մարդու թիկունքին և անհավատալի պահանջներ ներկայացրին անզլիացիներին, որոնք սակայն մնալով առանց որևէ լուրջ հիմնավորման՝ մերժվեցին:

Ավելի շատ, քան բժշկի արարքը, որի հետ ես երկար տարիներ աշխատել էի, ինձ ցավ պատճառեց, երբ այստեղ բազմիցս հիշատակված քահանա Եփրեմը, որին ես որբանոցում հարմարավետ աշխատանքի էի տեղավորել և որի ամուսնությունն պատճառով հոժարարար մեծ տհաճություններ էի ինձ վրա վերցրել և նաև որին եղբորս պես սիրել էի, չեկավ ինձ հրածեչտ տալու: Դրանով նա փաստեց, որ նա նույնպես անցել էր զրպարտիչների կողմը:

Երբ կեսօրից հետո վերջապես Ուրֆայից դուրս էինք

գալու, մեր տան բակը լցվել էր սիրելի մարդկանցով, որոնք լացուկոծով մեզ հրաժեշտ տվեցին: Պետք է խոստովանեմ, որ ես միայն այն ժամանակ հանգիստս վերստացա, երբ Բեյրութում նավի վրա էի: Թե չէ՞ ո՛վ կարող էր իմանալ, թե ուրիշ ի՞նչ տմարդի գործերի էր ունակ չարական հայր, քանի դեռ ես գտնվում էի թուրքական հողի վրա:

53. Վերջարան

Իմ երկարամյա գործունեությունների վայրի հետ հրաժեշտը եղրափակվեց տհաճ մանրամասներով: Ելնելով այն մտավախությունից, որ այդ մանրամասները հայերի նկատմամբ հակակրանք ունեցող որոշ ընթերցողների մեջ է՛լ ավելի մեծ հակակրանք կառաջացնեն, վերջում ուզում եմ իմ տեսակետը հայտնել այս ժողովրդի մասին, որը, ինչպես ոչ մեկ այլ ժողովուրդ, կրեց ամենաահավոր ու աննկարագրելի տառապանքներ և որը սարսափելի չափերով նվազեց: Թող որ սա ինձ ներվի, նկատի ունենալով, որ այդ ժողովրդի մեջ ապրել և աշխատել եմ 20 տարի: Եթե նույնիսկ հայերի մասին իմ դիտեցածը սպառիչ չհամարվի, գոնե թող ինձ իրավունք վերապահվի արտահայտելու իմ կարծիքը:

Ազատասեր ու չափազանց խելացի մի ժողովուրդ վեց հարյուր տարի չարունակ ապրել է մուսուլմանական բռնատիրական վարչակարգի ավերիչ պայմաններում: Նա ենթարկվել է պարբերաբար կրկնվող զանգվածային կոտորածների: Նման իրավիճակների ու տառապանքների ներքո որևէ ժողովրդի նկարագիրը չի կարող բարելավվել: Բավական է զեթ մի հայացք նետել քաղաքակրթության գլուխ կանգնած ժողովուրդներին, որոնք անցան համաշխարհային պատերազմի բովով: Մի՞թե նրանց նկարագիրն ազնվացավ: Ոչ ոք չի կարող դա լրջորեն հայտարարել: Եվ չմոռանանք, որ այդ պատերազմը տևեց «միայն» հինգ տարի: Հետևապես, կարելի՞ էր սպասել, որ հայերը ավելի լավ մարդիկ լինեին, քան մենք՝ նվրուպացիներս: Նրանք, որոնք դարեր ի վեր դիմադրել են խորամանկությունը, նենգությունն ու բիրտ բռնությունը:

Հայերի գործարարությունը Եվրոպայում վատ համբավ

ունի: Ճիշտ է, Հային գործարար կյանքում Հնարավոր է Հեշտությամբ խաբել: Որպես կանոն դա շատ ավելի դյուրին է մահմեդականի պարագայում:

Սակայն Հայերի գործարարությունը ոչ ոք այնպես լավ չի ճանաչում, ինչպես թուրքը: Ո՞ւմ միջոցով է Հարուստ թուրքը նախընտրում կատարել իր գործարքները: Հայի միջոցով: Կարելի է անթիվ օրինակներ բերել, որոնք Հաստատում են, որ ունևոր թուրքը իր դրամները փաստորեն միայն Հայի միջոցով է շրջանառության մեջ դնում: Չկա Հայի պես մեկը, որ կարողանար Հարմարվել բոլոր, նույնիսկ ամենաղծվար պայմաններին և ամեն ինչից էլ շահ ստանար: Ինչպես Հին Եվրոպայում՝ առանց իտալացի աշխատողների չկար երկաթուղային շինարարություն, այդպես էլ Արևելքում առանց Հայերի չկար որևէ առևտրական գործարք: Սակայն Հայերի միայն շատ փոքր Հատված է առևտրական: Ընդհանուր բնակչության 80-90 տոկոսը գյուղացիներ են, և մի զգալի մաս՝ արհեստավորներ: Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ամենաջանասեր աշխատողները Հայեր էին: Երկաթուղու շինարարության բոլոր պատասխանատու պաշտոնները զբաղեցնում էին Հայերը: Բաղդադի երկաթուղու գլխավոր գանձապահը՝ գլխավոր Հաշվետարը Հայ էր: Աներևակայելի ու անհնարին էր, որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ընկերությունը մեծ ու կարևոր պաշտոնում նշանակեր որևէ թուրքի կամ այլ մահմեդականի:

Իսկ այժմ, երբ սպասումներ կան, որ Հին Արևելքը վերջապես ընդառաջ է գնալու նորոգումների, որ Արևելքի ավերակներից նոր կյանք է սկիզբ առնելու, նոր մշակույթ, նոր գործեր և արժեքներ են ստեղծվելու, ապա դրա Համար անհրաժեշտ է Հայ ժողովրդի ուժն ու կարողությունը: Առանց դրա Արևելքը կմնա անապատ:

Իր «Արորի և մամլակի ետևից» գրքում, Մաքս Այտը (*Max Eydt*) գրում է, որ կան բաներ, որոնց մեջ Արևելքն ու Արևմուտքը իրար չեն Հասկանում: Թող ինձ թույլ տրվի այդ միտքը զարգացնել, քանի որ ես երկու բան եմ նկատել:

Առաջինը վերաբերում է ճշմարտությանն ու ստին: Ինչ էլ որ մարդ Արևելքում լսի, նախ պետք է Հարցնի՝ դա ճիշտ է: Արևելյան Հայտնի երևակայությունը Հաճախ իրերը զարմանալիորեն ծաղկեցնում է, և ամենատարօրինակն այն է, որ այն

որն է այլ տեղ ավելի մեծ հավատի չի արժանանում, քան Հենց Արևելքում: Բողոքական ինչ-որ համայնքի եկեղեցական մի Հոգաբարձու 18 տարի առաջ ինձ ասաց.

— Թուրքական կառավարության սահմաններում ոչ ոք չի կարող ինձ ստիպել ճշմարտությունն ասել, նույնիսկ Աստված չի կարող դա ինձանից պահանջել: Որտեղ միայն սուտն է իշխում, ճշմարտություն չի կարող գոյություն ունենալ:

Գրեթե 20 տարի այս, ես կասեի «խարդախ» երկրում ապրելուց հետո, վերահիշյալ խոսքին շատ ավելի մեղմ եմ նայում, քան առաջ: Հանրահայտ իրականություն է, որ ճշմարտակերպ վարմունքն ու խոսքը, ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին, միայն չարիք ու դառը տառապանք է բերում: Անթիվ օրինակներից հիշատակենք միայն մեկը:

Պետրոս անունով մի երիտասարդ Հայ գնում է Ռուսաստան՝ գտնելու իր անհետ կորած Հորը: Օրինական ճանապարհով գնալը, սակայն, ինչպես այդ անում է եվրոպացին Ռուսաստան հասնելու համար, հայի համար բացարձակապես անկարելի էր: Ուստի նա ճանապարհորդում է կեղծ անձնագրով: Հորը գտնելուց հետո վերադառնում է Թուրքիա: Մերունին չիտակ մարդ էր, որ ատում էր սուտը: Սակայն նրան ևս վերադարձը առանց կեղծ անձնագրի հնարավոր չէր: Ուստի նա այդպիսի անձնագրով հատում է սահմանը: Միայն թե՛ հայրենի քաղաքը հասնելու համար հարկավոր էր ևս մի սուտ, այլապես կրնկներ փորձանքի մեջ: Մեր Հոր մուտքը քաղաք ցերեկով պիտի հաջողվեր, եթե նա կարողանար դարպասի մոտ կանգնած թուրք զինվորին ասել, որ գալիս է Հարևան Սևերեկ քաղաքից: Ոչ մեկը չէր կարող նրան չհավատալ: Սակայն ծեր հայրը չի կարողանում ստել և ասում է, որ ինքը եկել է Ռուսաստանից: Անմիջապես նրան բանտ են նետում: Այնտեղ հետաքննության ժամանակ էլ նա բացահայտում է, որ իրեն բերել է իր տղան: Իսկ հաջորդ հարցին, թե տղան որտեղ է, նա տալիս է գյուղի անունը՝ ավելացնելով, որ տղան գիշերը քաղաք է գալու: Որդուն նույնպես բերում ու բանտ են նետում: Այստեղ երկուսով նրանք վեց ամիս շարունակ տանջանքների են ենթարկվում:

Պե՞տք է ուրեմն որ մենք քարկոծենք Արևելքի քրիստոնյաներին, որոնք անիրավություններով լի երկրում միջոցներ են

գտնում մի կերպ գոյատևելու: Նրանք ծնվել են ճահճի մեջ և այնտեղ էլ պետք է անցկացնեն իրենց ամբողջ կյանքը:

Տեղեկությունների և վկայությունների ճշգրտությունը նույնպես Արևելքի բնորոշ հատկանիշը չէ: Ոխտ դժվար է Արևելքում գտնել մարդու, որն ունի սուր դիտողականություն: Դա ծանրակշիռ թերություն է հատկապես գործարար կյանքում: Եվրոպացի գործարարի համար դժվար չէ պահարակել արևելցու բարոյականությունը, քանի որ վերջինիս մոտ պակասում է առողջ մտքի մարզումը: Հավատացնում եմ, որ չկա մի թուրք, որ այդ պատճառով հային հանդիմաներ: Թուրքը հայից չի պահանջում ճշգրտություն, քանի որ ինքն էլ դա չգիտի: Ահա մի օրինակ: Իմ թուրք բարեկամներից մեկը խոշոր վաճառական էր: Նա առևտրի մի մասնաճյուղ ուներ Դիարբեքիում, որն ամբողջապես գտնվում էր մի հայի ձեռքում: Ես հարցրի թուրքին, թե նա չի վախենում, որ հայը կարող է խաբել նրան: «Ոչ, - ասաց նա, - կարիք չունեմ վախենալու: Այո՛, եթե այդ 50 000 ֆրանկը, որ ներդրված է իմ խանութում, լիներ իմ հավատակիցներից մեկի ձեռքում, անշուշտ պատճառ կունենայի մտահոգվելու, սակայն հայի ձեռքի տակ իմ դրամին ոչինչ չի պատահի: Բացի դրանից հայը լավ հաշվարար է: Նա գիտի, որ եթե խանութում կորուստ արձանագրվի, ես նրան պաշտոնից կհեռացնեմ»:

Ես դրան հակադարձեցի. «Ինչպե՞ս կարող ես իմանալ, որ նա քեզ համար զնումներ անելիս, օրինակ՝ ծախսած հինգ ֆրանկի փոխարեն՝ 5,50 ֆրանկ չի գրանցում: Ի՞նչ վերահսկողություն ունես»: Այդժամ բարեկամս ծիծաղեց և ասաց հատկանշական հետևյալ բառերը. «Այո՛, նա դրան կգնա: Համենայն դեպս նա այնքան հիմար չի գտնվի, որ ինքն իրեն վնասի: Բայց մեր առևտուրը, իհարկե, ի վիճակի է նման մանրուքների դիմանալու, այն մեր երկուսի համար էլ բավարար չա՛հ է բերում»: Այսպիսին է Արևելքը:

Ուրֆայում իմ մնալու վերջին օրերին մի քանի հայի կողմից ինձ պատճառած տհաճության համար լիովին ներում եմ նրանց: Հայ ժողովրդի մեջ կա չափազանց հասկանալի մի թուլություն, որը տհաճորեն դրսևորվեց նաև իմ անձի հանդեպ: Դա խորը նստած վրեժի զգացողությունն է՝ նրանց հանդուրժած ամոթալի անարդարության համար, որից և ծնվել են

մերթ ընդ մերթ դրսևորվող, հենց իրեն՝ ժողովրդի համար, վնասարար գծերը: Երանի՜ թե կարելի լիներ յուրաքանչյուր հայ սրտի ներշնչել, որ իրենից վանի վրեժխնդիր մտայնությունը: Այժմ երբ, Աստծո կամոք, ստեղծվել է ազատ Հայաստան, առավել ևս կարևոր է, որ ժողովուրդը վերջ տա այդ մտայնությանը, որը խաթարում է ազգի նկարագիրը: Հակառակ դեպքում անխուսափելիորեն նոր չարիք կծնվի: Պետք է ենթադրել, որ նոր Հայաստանում միայն Հայեր չեն բնակվելու, և որ մինչ այժմ շատ ատելի դարձած քրդերի ու թուրքերի մի մեծ մաս, գոնե տարիներով, այնտեղ բնակվելու է: Եթե հայը ղեկավարվի խորքում նստած վրեժի ու հատուցման ոգով, ապա մահմեդականը կըմբոստանա հայի դեմ: Ազատ Հայաստանը չպետք է մոռանա, որ իր երկրի չորս բոլորը բնակվում են բազմաթիվ մահմեդականներ, և որ ինքը մի փոքրիկ ժողովուրդ է, որի հետ վերջիններս կրկին սոսկալի հաշվեհարդար կտեսնեն:

Հակառակ բոլոր տհաճությունների, որ առանձին Հայեր ինձ պատճառեցին, ես կնոջս հետ ցանկանում եմ կրկին աշխատել, ինչպես մինչև օրս, այդ խեղճ ժողովրդի համար, և իմ բաժին նպաստը բերել, որպեսզի նա՝ իր կրած սոսկալի տառապանքներից հետո, երջանիկ ժողովուրդ դառնա:

Տեղին կլիներ տարածվել նաև քաղաքական իրավիճակի վրա, սակայն ես դրանից հրաժարվելու եմ, քանի որ մի քիչ հոռետեսորեն եմ նայում ապագային: Այնուամենայնիվ, ես մեծ հույսով կառչելու եմ այն հեռանկարին, որ ժողովրդի այս խեղճ բեկորներին սպասում են այնպիսի երջանիկ ժամանակներ, երբ նրանք կկարողանան մոռանալ այն բոլոր փորձությունները, որոնց նրանք ենթարկվեցին 1915-ից ի վեր:

[54.] Մեկ անգամ ևս Ուրֆայում

1920 թ. Հուլիսին ես մեկ անգամ ևս գնացի Ուրֆա: Ճանապարհին պետք է ստուգեի Շվեյցարիայի՝ ի նպաստ Հայերի արչավախսմբի աշխատանքը, որոնց կայանը այն ժամանակ անհայտ պատճառներով Սվազից տեղափոխվել էր Սև ծովի ափին գտնվող Սամսուն քաղաքը: Արևելյան ճեպընթացը մի քանի շաբաթ ի վեր կրկին գործարկվում էր, և ես օգտվեցի այդ գնացքից աշխատակցիս՝ պարոն Վ.-ի հետ:

Գլուխ 26-ում հիշատակել էինք հիվանդ անգլիացու արտահայտությունը. «Thanks God, the whole world is now English» (Փառք Աստծո, հիմա ամբողջ աշխարհը անգլիական է): Ես նրա խոսքերը հիշեցի, երբ մուտքի անցազիր չէի ստանում, քանի չունեի Կոստանդնուպոլսում բրիտանացի գլխավոր հրամանատարության համաձայնությունը, որը ստանալուց հետո միայն՝ մեզ «թույլ տվեցին» Կոստանդնուպոլիս գնալ:

Քանի որ այս տողերի նպատակը ճանապարհորդության նկարագրությունը չէ, զերծ եմ մնում դեպի Կոստանդնուպոլիս և Սամսուն կատարած ուղևորությանս մանրամասն շարադրությունից:

Սև ծովի ափին գտնվող Սամսուն քաղաքից ճանապարհը շեղակի անցնում էր Անատոլիայով դեպի սիրիական սահմանի մոտ գտնվող Ուրֆայի շրջանը, որը դեռ պատերազմի մեջ էր ֆրանսիացիների հետ: Տեղ հասա օգոստոսի վերջերին, չորս ամիս այն բանից հետո, երբ ֆրանսիական զորքերը, որոնք քաղաքը գրավել էին 1919 թ. հոկտեմբերին, սովահարության պատճառով ստիպված էին ետ քաշվել Ջերարլուզ: Սակայն զորամասերը Ջերարլուզ չհասան: Ուրֆայից երեք ժամ հեռավորության վրա կոտորվել էր 300 մարդ, իսկ մնացած 100-ը վերադարձավ Ուրֆա որպես գերի: Ֆրանսիացի պարետի

¹ Յակոբ Քյունցլերի «Արյան և արցունքի երկրում». Տպավորություններ Միջագետքից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) զբքի շարունակությունը:

գլուխը՝ ձողին ցցված, ցուցադրվում էր ամենուրեք փողոցներում, մուսուլման բնակչության անասելի ցնծության ներքո: Իսկ ո՞վ էր այդ ժամերին քաղաքում մահվան սարսափի մեջ ահով սպասում, որ թուրքերի թևավորված մոլեռանդությունը կրկին կշրջվի իրենց դեմ. դա Հայ բնակչությունն էր, որի թիվը 1918-ից ի վեր հասել էր 3000-ի:

90-օրյա պաշարման ընթացքում, որը նախորդել էր Փրանսիացիների նահանջին, Հայերն իրենց չեզոք էին պահել: Դրա շնորհիվ նրանց հիմա հանգիստ էին թողել:

Պարոն և տիկին դ-ր Ֆիշերները, որոնք տարել էին Ուրֆայի պաշարման շրջանը, մայիսին մեկնել էին Հայրենիք՝ հիվանդանոցը թողնելով Հայ բժշկին և օրիորդ Հոլմզ (Caroline Mary Holmes) անունով մի ամերիկուհու: Ես ճիշտ ժամանակին էի վերադարձել, քանի որ ամերիկուհին, տեսնելով, որ ժամանակավոր վարչակարգը խեթ աչքով էր նայում հիվանդանոցին, պատրաստվում էր այն փակել: (Դ-ր Ֆիշերի արկածները, տես «Օրինտ», 1924, թիվ 3/4):

Ինչքան մեծ էր մեր Հայ քույրերի ուրախությունը, երբ կրկին ստանձնեցի հիվանդանոցի ղեկը, որը պատերազմի բոլոր տարիների ընթացքում ամուր պահել էի իմ ձեռքերում: Անմիջապես ստեղծվեց համերաշխության և համագործակցության միջոցառում Հօգուտ շատ հիվանդների: Իրոք աշխատանքի պակաս չկար: Դրա երաշխիքը մոտակա ռազմաճակատում Փրանսիացիների և թուրքերի միջև պատերազմական ընդհարումներն էին: Բժշկական խնամք էինք հասցնում նաև ամերիկյան Մերձարևելյան նպաստամատույց (Near East Relief) կազմակերպության 800 Հայ որբ երեխաների:

[55.] Լրտեսները

Կինս՝ երեխաներին թողնելով Շվեյցարիայում, իմ ետևից գալու էր Ուրֆա, ըստ որում՝ նա անցնելու էր Բելյուրթի և Հալեպի ճանապարհով: Իսկ Հալեպից Ուրֆա պատերազմական գոտի էր: Միայն ամերիկյան նպաստամատույցը թույլտվություն ուներ պատերազմող երկու կողմից՝ ժամանակ առ ժամանակ Ուրֆա զնալ ավտոմեքենայով: Այդպիսի մեքենայով

էլ կինս գալու էր Ուրֆա: Ինձ հաջողվեց մի նամակ ուղարկել Հալեպ, որով նրան տեղեկացնում էի, որ Ուրֆայում աշխատանքային միջնորդութեամբ խաղաղ է և որ անելու շատ բան կա:

Ավտոմեքենան քաղաք հասնելուն պես, ուստիկաններն անմիջապես սկսեցին այն մանրակրկիտ խուզարկել: Հատկապես փնտրում էին նամակներ: Ընդ որում՝ իմ նամակներից մեկը, որ գտնվում էր գրքի մեջ, ընկավ թուրքերի ձեռքը:

Ուրֆա հասնելուն պես՝ կինս ձեռնամուխ եղավ թուրքական հիվանդանոցի վերականգնմանը: Այնտեղ կար ամենապետքական բաների պակասը: Պետք եղած սպիտակեղենը նա պատվիրեց հայերի մոտ: Շուտով, արդեն մի քանի շաբաթ անց, հիվանդանոցն այլ տեսք ստացավ, և հիվանդներն իրենց այնտեղ կրկին լավ էին զգում:

Կնոջս ժամանումից մեկ ամիս հետո հանկարծ լուր ստացանք մեզ երկուսիս սպառնացող վտանգի մասին: Ուրֆայի զինվորական դատարանը վերը նշված նամակը թարգմանել էր տվել: Թեև այնտեղ ոչինչ չկար, որ կարելի լիներ լրտեսութիւն համարել, բայց բավական էր, որ դա մի նամակ էր, որը Հալեպ էր եկել ոչ թուրքական փոստով: Եվ հավանաբար հենց այն հանգամանքը, որ այն ժամանակ ավտոմեքենայի ղննման ընթացքում ուրիշ այլ նամակներ չէին հայտնաբերվել, այն կասկածն էր բերել կնոջս վրա, որ նա նամակներ է թաքցրել: Սրան գումարով էր նաև այն փաստը, որ ես Սամսունով էի երկիր մտել, իսկ նա՝ Հալեպով: Ուրեմն նվազագույնը՝ «լրտեսութիւն մտադրութիւն»: Այդ պատճառով դատարանը որոշում ընդունեց մեզ արքայապետի կողմից խորքերը: Զինադադարից հետո Ուրֆա վերադարձած կաթոլիկ հայրերն ու քույրերը, մեծ մասը ֆրանսիացիներ, արդեն շաբաթներ առաջ, նույնպես, թեպետ առանց ռազմադատական վճռի, երկրի խորքն էին արքայապետի:

Թերևս շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ես չվեյցարացի էի, ինչպես նաև, որ մենք երկուսով շատ կարևոր աշխատանք էինք անում, դատավորի վճիռն իսկույն չկիրառվեց, այլ ներկայացվեց նախ Դիարբեքի զլխավոր հրամանատարի դատին: Վերջինս մեր վտարումը անհրաժեշտ չհամարեց, սակայն հրամայեց խիստ հսկողութիւն սահմանել: Այսպես մենք երեք շաբաթ շարունակ խիստ հսկողութիւն տակ էինք, սակայն

երկու Հիվանդանոցում էլ Հանգիստ զբաղված էինք մեր աշխատանքով: Այդ շաբաթներին տանը այցելություններով ծանրարեռնված չէինք, որովհետև շուտով հրապարակային գաղտնիք էր դարձել, որ մենք «Հսկողություն» տակ ենք: Առաջին այցելությունը, որ ունեցանք երեք շաբաթ հետո, զինվորական դատարանից մի սպա էր իր ազատարարո կնոջ հետ, առաջին «Թրբուհին առանց քողի», որ շրջում էր Ուրֆայում: Մենք արագ բարեկամացանք: Ամեն շաբաթ մի երեկո մեր տանն էինք անցկացնում: Շատ հաճելի դրույցներ էինք ունենում: Շուտով պարոնի ասածներից պարզվեց, որ ինքն է եղել մեր վտարումն արգելակող պաշտոնյան: Նա նաև չթաքցրեց, որ իր ընտանիքը դժվար կացություն մեջ էր՝ իր աշխատավարձի վճարումների ամիսներով ձգձգման պատճառով: Հասկանալի է, որ ես անմիջապես երախտագիտությունս ցույց տվեցի՝ օգնելով թուրքական այդ ընտանիքին (նրանք ունեին երկու երեխա) բարեկամական բավական մեծ նպաստով, որպեսզի նրանք ներկա նեղությունից դուրս գան: Մտաայությունը լինում է փոխադարձ:

[56.] Հուզումներ Հայերի շրջանում

Իմ վերադարձը Ուրֆա ուրախություն առաջացրեց Հատկապես քրիստոնյա բնակչության շրջանում, ինչպես նաև բազմաթիվ մահմեդականների մոտ: Իզուր չէր, որ 20 տարուց ի վեր աշխատել էի բնակչության համար: Ինձ բարի գալուստ մաղթողների թվում էր նաև բողոքական քահանան, իսկ ավելի ուշ իմացա՝ 1919 թ. իմ հրաժեշտի առիթով նրա տարօրինակ պահվածքի պատճառը: Ի դեպ, իմացածս մեկ անգամ ևս հաստատվեց. այն է, որ այն ժամակվա ամբողջ արշավը պետք էր վերագրել գերմանացիների և գերմանամետների հանդեպ ստեղծված ատելությունը: Քահանան փորձել է Հայկական կոմիտեում բարեխոսել իմ մասին, սակայն նրան սպառնացել են, որ նա կվտարվի, եթե շարունակի պաշտպանել ինձ: Այդ ժամանակ բոլորի հույսը Անտանտի վրա էր:

Ինձ ոչ մի անգամ չայցելողը՝ վերը (52-րդ գլխում) հիշատակված բժիշկն էր, որն իմ նկատմամբ վատ վերաբերմունք

էր ցուցաբերել: Ի՞նչ գալուց կարճ ժամանակ անց նրան՝ որպէս զինվոր, ուղարկեցին, որտեղից նա փախաւ և Ուրֆայի զինվորական դատարանի կողմից մահական դատապարտվեց: Քանի որ նրան ձերբակալել չհաջողվեց, բռնազրավեցին նրա ունեցվածքը: Այսօր նա դեռ ապրում է: Ավելորդ է ասել, որ ես նրան ամեն ինչի համար ներել եմ, իսկ նրա վարմունքը գրանցել եմ պատերազմի հաշվին, որի պարտքերն աշխարհում ամենուրեք պետք է մարվեն, ներվեն, մոռացվեն:

Մի հիվանդի այցելելիս տեսա մի լուսանկար: Բոլոր հայերը, որոնց ճանաչում էի, այնտեղ էին: Ոմբի առջև հայերի գանգերից և մարմնի այլ անդամներից կիտված մի բլուր կար: Այդ ոսկորները հավաքել էին անգլիացիների մուտքից հետո Ուրֆա վերադարձած հայերը՝ որպէս իրենց թանկագին հայրենակիցների չոր բեկորներ: Նկարում վերոհիշյալ բժիշկը պահել էր մի տախտակ, որի վրա գրված էին հետևյալ բառերը. «Թուրքական քաղաքակրթություն, 1915 թ.»:

Այդ նկարն ինձ սարսափ ազդեց, և ես խնդրեցի այն անմիջապես ոչնչացնել: Չգիտեմ, նրանք դա արեցին, թե ոչ, բայց շատ հնարավոր է, որ նման այլ օրինակներ ևս գոյություն ունենային:

Պարնանը ոստիկանները մի ասորու տանը փաստաթղթերի խուզարկություն էին արել: Այնտեղ ևս հայտնաբերել էին նման լուսանկարների պատճեններ: Հետևանքը եղավ այն, որ նկարում պատկերված տղամարդկանցից ոմանց ձերբակալեցին ու նետեցին Դիարբեքիրի բանտը, որտեղից նրանք ազատվեցին միայն 1922 թ. դեկտեմբերին: Բարբախտաբար լուսանկարում պատկերված տղամարդկանց մեծ մասը Ուրֆայից փախել էր արդեն: Ձերբակալել էին ընդամենը վեց հոգու, որոնց թվում, ցավոք, նաև վերը նշված քահանային: Այսպես, համայնքը առանց քահանայի մնաց, և ես պետք է, ինչպես հաճախ լինում էր աշխարհամարտի ժամանակ, եկեղեցու բեմից նրանց մխիթարողը լինեի:

[57.] Արտագաղթը

Ֆրանկլին-Քույոնյան խաղաղության պայմանագիրը վերջ դրեց ռազմական գործողություններին Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև: Բաղդադի երկաթգիծը Եփրատի մյուս կողմում դարձավ Սիրիայի և Թուրքիայի միջև սահմանը: Այսպիսով, Ուրֆան բաժին ընկավ Թուրքիային և դրանով քաղաքի քրիստոնյաների, Հատկապես Հայերի, Հայացքն ուղղվեց դեպի Սիրիա: Սաղաղության Հետ, սակայն, նրանց Համար մուտք չգործեց տեղաշարժման ազատությունը: Քրիստոնյաներին չէր թույլատրվում արտագաղթը, նույնիսկ գործով որևէ թուրքական գյուղ գնալ: Հենց դրա Համար նրանց՝ երկրում մնալը դժոխքի վերածվեց, և յուրաքանչյուրի ցանկությունն էր փախչել մոտակա սահմանով: Սկսվեց փոխադրման աշխույժ առևտուր: Տասը ոսկեդրամի դիմաց մահմեդականները քրիստոնյաներին մութ գիշերով անց էին կացնում սահմանի վրայով: Սակայն երբեմն նման խմբերը բռնվում էին և պատժվում բանտարկությամբ: Չնայած դրան՝ Հայերի թիվը քաղաքում նվազում էր: Վերջում մնացին միայն ամերիկացիների որբերը և մի խումբ աղքատներ, որոնք փախուստի Համար վճարելու դրամ չունեին:

Ամերիկացիները 1919 թ. ընթացքում ամբողջ Թուրքիայից Հավաքել էին մոտ տասը Հազար որբեր՝ բոլորը երեխաներ, որոնք տեղահանության ժամանակ տարվել էին թուրքերի, քրդերի և արաբների տները: Գնալով ավելի ուժեղացող քեմալական կառավարությունը շատ վայրերում դժվարություններ էր Հարուցում ամերիկացիներին՝ վերահսկելով և խոչընդոտելով նրանց աշխատանքը, նրանցից օգնություն պահանջելով նաև Թուրքիայի բազմաթիվ մուսուլման որբերի Համար: Բայց քանի որ նրանց Հատկացված գումարների վրա Հնարավոր չէր Հսկողություն սահմանել, օգնության արչավախումբը որոշեց իր Հայ որբերին տեղափոխել ոչ թուրքական մի երկիր: Հարավարևելյան Անատոլիայի Համար որպես նպատակակետ նկատի առնվեց Լիբանանը: Անգորայի կառավարությունը Հիմնականում գոհ էր, որ Հայ որբերը տեղափոխվում էին: Այնուամենայնիվ, ամեն քաղաքում, որտեղ որբեր կային, անհրաժեշտ էր տեղական կառավարությունից առանձին թույլտվություն

խնդրել: Այդ գործնականորեն որոշ չափով բարդացնում էր տեղափոխությունը: Ութ ամսվա ընթացքում, ապրիլից մինչև նոյեմբեր, միայն Հարավարևելյան շրջաններից Հաջողվեց 10.000 որբ տեղափոխել Լիբանան: Քանի որ կինս և ես, շնորհիվ մեր լեզվի և տեղական սովորույթների իմացություն, այդ աշխատանքի Համար ավելի Հարմար էինք, քան ամերիկյան նպատամատուցի աշխատակիցները, որոնք ընդամենը մի քանի տարի էր, որ երկրում էին գտնվում, մեզ երկուսիս Հանձնարարեցին Ուրֆայի, Մարդինի, Դիարբեքիրի, Նարբեքլի, Եզինի, Արարկիրի և Մալաթիայի շրջաններից մոտ 8000 երեխաների տեղափոխումը, մի աշխատանք, որը մեզ այնպիսի ուրախություն պատճառեց, որ մենք մեր կյանքի այդ Հատվածը կարող ենք Համարել ամենագեղեցիկներից մեկը: Այդ իսկ պատճառով սիրով ուզում եմ ընթերցողներին մի քիչ էլ պահել ու նրանց մի քանի տեսարան նկարագրել այդ տեղափոխությունից:

[58.] Բրև-ի-Դավո

Երեխաների առաջին խումբը ես առաջնորդեցի: Գիտեի, թե որքան կարևոր էր, որ բոլոր քրդերը, որոնց տարածքով անցնելու էինք Ուրֆայից մինչև Ջերարուդ, և որոնք երկու տարուց ի վեր իրենց շրջանում քրիստոնյա չէին տեսել, տեղեկություն ստանային, թե ինչ էր կատարվելու: Հանկարծ տեսնելով, որ կրկին իրենց երկրով մեկ ամբողջ խմբեր են անցնում, նրանց մեջ վերստին կարող էր արթնանալ այդ երեխաներից մի քանիսին գողանալու ավսորժակը: Սակայն, եթե նրանք ինձ տեսնեին կանգնած տեղափոխման գլուխ, Հավատացած էի, որ Հանուն ինձ նրանց քրդական պատիվը թույլ չէր տա մեզ անհանգստացնել:

Մեր առաջ քրդական մի գյուղ կար: Երկու սայլ չէր Հետևել՝ իրար մոտ մնալու իմ Հրամանին: Այդ պատճառով դրանք մեզանից առաջ էին գյուղ Հասել, երբ դեռ բնակչությունը ճանապարհորդող ամբողջ խումբը չէր տեսել: «*Wa'a sewkiet-i-gjiaure*» [Գյավուրների մի ամբողջ ցեղ] ճշարտվ, քրդերը կանգնեցրին սայլերն ու սկսեցին իրենց կանոնավոր թալանը: Այդ ընթացքում ես, Հիմնական խմբի Հետ, Հասա գյուղի

Հրապարակը: Ինձ անմիջապես ճանաչելով, «*Wa'a Yacub Effendi*» բացականչություններով թալանին վերջ տվեցին, գողացած իրերը աղջիկների կողմը նետեցին և չնայած սպասելու իմ կանչին՝ ծլկեցին գյուղի մյուս ծայրը: Ուրեմն ինձ ճանաչեցին: Ես էլ հավաքեցի գյուղի ամբողջ բնակչությունը, տեղեկացրի նրանց, որ այս երեխաները թուրքերից արտագաղթելու թույլտվություն են ստացել, և որ սա միակ խումբը չէ, այլ շատերից առաջինը, որ անցնելու էր այս տեղերով: Հույս հայտնեցի, որ նրանք արդեն ի սեր իրենց բարեկամի, որը ես էի, հոգ պիտի տանեին, որ երեխաներին որևէ վնաս չհասցվի: Նրանք ներողություն խնդրեցին և երգվեցին, որ երեխաներին ոչինչ չի պատահի: Այժմ արդեն այդ գյուղի համար հանգիստ էի: Այստեղ իմ խնամարկյալների հետ, մինչև տեղափոխման ավարտը, նաև երբ ես խմբի հետ չէի լինելու, վատ չէին վարվելու: Եվ այդպես էլ եղավ: Ամռան ամիսներին հազարավորներ անցան այստեղով, և ոչ մեկին վնաս չհասցվեց:

Միֆթեկ կոչվող մեկ այլ քրդական գյուղում, որն արդեն պատկանում էր Սիրիային, մեր երեխաներին ոչինչ չէր կարող սպառնալ: Սակայն բնակչությունը զարմացել էր՝ տեսնելով ճանապարհորդող խմբին ջրհորից ջուր հանելիս: Ծատերն ապշած հարցնում էին. «*Wa'a dji'e?*» (Ի՞նչ է սա:) Ես իմ հետիոտն խմբով մի քանի բոպե ուշ հասա ջրհորի մոտ: Հենց որ տեղ հասա, ինձ անմիջապես ճանաչեցին և սրտագին ողջունեցին: Նրանցից մեկը, իր ամբողջ ձայնով իմաց տվեց մի կողմ գտնվող վրանների բնակիչներին. «Մոհամեդ, Մահմուդ, Ռալո, չուտ եկեք, տեսեք, թե ով է եկել: Բրև-ի-Դավոն, Դավթի եղբայրը»: Ես, ուրեմն, Դավթի եղբայրն էի: Բայց ո՞վ էր Դավոն, չգիտեի, իսկ քրդերը ոչ մի կերպ չէին հավատում, որ ես Դավոյին չէի ճանաչում: Չէ՞ որ ես նրան ձեռքերի վրա եմ պահել, չէ՞ որ նա վեց ամիս հիվանդ պառկած է եղել Ուրֆայի մեր հիվանդանոցում, չէ՞ որ նա շատ հաճախ պատմել է իրենց, թե ինչ եմ եղել ես նրա համար, եղբորից առավել: Երբ հարցրի, թե երբ է դա եղել, ասացին՝ մոտ 12 տարի առաջ: Ջարմանայի չէր, որ ես նրան չէի կարողանում հիշել: Այդ ընթացքում եկել էին Մոհամեդը, Մահմուդը, Ռալոն, բայց ոչ Դավոն: Վերջինս հենց նոր ուրիշ գյուղ էր գնացել: Երբ հաջորդ օրը կրկին անցնում էի այդ տեղերով, նա ջրհորի մոտ էր: Ինձ տեսնելով,

մոտեցավ ինձ Համբուրելու: Նա տղամարդ էր դարձել, մեծ և ուժեղ՝ փարթամ մորուքով և բաց, խիստ մազոտ կրծքով, ինձ լրիվ անծանոթ, քանի որ 12 տարի առաջ, երբ նա Հիվանդանոցում պառկած է եղել, Հազիվ 12 տարեկան տղա կլիներ: Նա ինձ ճանաչեց, որովհետև ես Հավանաբար շատ քիչ էի փոխվել: Այնուհետև նա սրտանց Հրաժեշտ տվեց իր բրևին (եղբայր), որին սիրով պիտի ընդունեն իր տանը՝ ճաշի Հրավերով: Նա դեռ Հասցրեց ինձ ցույց տալ իր երիտասարդ կնոջն ու Հազիվ առաջին քայլերն անող երեխային, իսկ ինձ ներկայացնելիս, ասաց, որ ես իր բրևն եմ:

[59.] Նոստովանութուն

Որբերի մի խմբի Հետ նոր էի դուրս եկել Դիարբեքի քաղաքից՝ ճանապարհը շարունակելու դեպի Ջերարլուզ: Դարբասի առաջ ներկա-բացակա էին անում, որը միշտ ոստիկանների գործն էր: Կարդացին անձնագրերի անունները: Այդ ընթացքում պարզվեց, որ ներկա չորս պատանիների անունները չտրվեցին: Իսկ չորս այլ անուններ տրվել էին, որոնց ոչ մեկը չարձագանքեց: Մի՞թե սա առեղծված չէր: Մարդիկում, երբ ես այս խմբի Հետ ճանապարհ ընկա, ներկա-բացակա չէր արվել: Մեկ անգամ ես կանչեցին բոլոր անունները, նույն արդյունքը՝ չորս պատանու անուն չկար, չորս պատանիներն էլ, որոնց անունները կարդում էին, ներկա չէին:

— Ահ, ահ, — ասաց 10 տարեկան մի պատլիկ, — չէ՞ որ երբ Մարդիկից դուրս եկանք, ինձ ասացին, որ ճանապարհին իմ անունը ներսես է լինելու և ոչ թե Լևոն: Նույնն էր և մյուս երեքի Հետ, նրանք շինծու անուններ էին ստացել: Այժմ արդեն նրանք էլ խոստովանեցին, որ ամերիկուհի օրիորդ Ֆ-ն, որը ղեկավարում էր Մարդիկի որբանոցը, նրանց ասել էր, որ մինչև երկրի սահմանը նոր անուն էին ունենալու, և Հենց այդ անունն էր, որ նրանք չգիտեին: Ես ծիծաղեցի խոստովանության վրա, բայց դա երկար չտևեց, քանի որ ոստիկանը Հայտարարեց, որ այդ չորս պատանիները ճանապարհը շարունակելու իրավունք չունեն, և որ նրանք պետք է խմբից ետ մնան: Ես վերադարձա քաղաք՝ ոստիկանապետի մոտ, և երբ

վերջինս էլ թույլ չտվեց երեխաներին տանել, գնացի վալիի մոտ՝ նրանից խնդրելու երեխաներին ազատ արձակել, սակայն իղուր: Այսպիսով, ստիպված եղա հետևել այդ ընթացքում առաջ շարժված խմբին՝ վատ տրամադրություններ չար բախտի համար: Ավելի ուշ, երեխաները գտան սահմանն անցնելու ճանապարհը:

[60.] Պտտահողմ

Հազիվ քառորդ ժամ կլինեք, որ հեռացել էինք քաղաքի դարպասից և ես՝ նստած ճանապարհորդական իմ սայլի մեջ, մեկ անգամ ևս աչքի էի անցկացնում երեխաների անձնագրերը, երբ հանկարծ մի պտտահողմ սկսվեց, բոլոր թղթերը սայլից դուրս թոցրեց, և սոսկալի փոշին ստիպեց, որ մի քանի ակնթարթով աչքերս փակեմ: Իսկ երբ փոթորիկն անցավ, ու ես կարողացա կրկին աչքերս բաց անել, իղուր էի փնտրում անձնագրերը: Ո՞ւր կարող էին դրանք թռած-գնացած լինել: Հեռվում երևում էր մրրիկը, բայց ոչ թղթերը: Արագ շարժվեցի ամպի ուղղություն, հույս ունենալով, որ դեռ կկարողանամ գտնել ամեն ինչից ավելի կարևոր այդ անձնագրերը: Իսկապես, մի քանի հարյուր մետր հեռավորություն վրա, ժայռերի արանքում, գտա հինգ թերթ՝ ամեն մեկի վրա 22 անուն, սակայն 22 անունով մեկ թերթ բացակայում էր: Ուր էլ որ նայեցի, օգուտ չունեք, այն ընդմիջտ կորել էր: Փոշու ամպն արդեն հեռու էր, շատ հեռու, վազելով էլ նրան հասնելն անհնարին էր: Ուստի ուղևորությունս շարունակեցի առանց այդ մեկ թերթի, մոտավորապես պատկերացնելով, թե ինչ դժվարությունների էի հանդիպելու մինչև Սուրուջի մյուս կողմը՝ սիրիական սահմանը հասնելս: Ոստիկանական հաջորդ ստուգումն անցնելու էի Սևերեկում: Իրոք, չուտով վրա հասան դժվարությունները: Ոստիկանները պահանջեցին ներկա-բացակա անել քաղաք հասնելուց առաջ, քանի որ հայտնել էի, որ քաղաքում՝ տեղի բացակայության պատճառով զիչերը մնալ չէինք կարող: Անմիջապես զեկուցեցի անձնագրերի հետ կապված ձախողության մասին: Թե ինձ հավատացին, թե չէ, կարևոր չէ, որովհետև ասացին, որ երեխաները, որոնց անուն-

ները չկան, պետք է երկրում մնան և որ դրա դեմ ոչինչ անել
Հնարավոր չէ: Գնացի քաղաք մուլթեսարիֆին (նահանգա-
պետ) փնտրելու: Քանի որ ուրբաթ էր, ստիպված եղա իր տու-
նը գնալ՝ շատ տհաճ մի բան, նկատի ունենալով, որ թուրքերը
չեն սիրում օտարականներին իրենց տանն ընդունել, եթե
այցելութունների համար պաշտոնական տեղ ունեն: Սակայն
պարոնը սիրալիր էր, ուշադիր ինձ լսեց, բայց ափսոսանք
հայտնեց, որ չի կարող այդ երեխաներին իրավունք տալ ճա-
նապարհը շարունակելու: Ի վերջո մի քիչ կակղեց, թույլ տա-
լով, որ բոլոր երեխաներին տանեմ մինչև քաղաքից մոտ վեց
կմ հեռավորության վրա գտնվող մի աղբյուր, մոտակայքում
միակ տեղը, որտեղ կարելի էր գտնել բավականաչափ ջուր
մարդկանց ու կենդանիների համար, ինչպես նաև խոտածածկ
տարածութուն, որի վրա կարելի էր իջևանել: Սակայն գիշերը
մեր վրա ոստիկանական հսկողութիւն սահմանվեց, որպեսզի
մեզանից ոչ ոք չփախչի: Հաջորդ օրը եկավ ոստիկանապետն
ու կրկին ներկա-բացակա արեց, որպեսզի այն երեխաներին,
որոնց անունները չկային, ետ տաներ Սևերեկ: Ես տեղավորեցի
նրանց երեք սայլերի մեջ ու նրանց հետ գնացի նահանգապե-
տի մոտ, նրան խնդրելու, որ թույլ տա նրանց գոնե մինչև
Ուրֆա տանեմ, քանի որ այնտեղ մեծ տուն ունեինք, իսկ
այստեղ, Սևերեկում նրանց ընդունելու որևէ տեղ չկար: Ժամը
11-ին կարողացանք վերադառնալ մեզ սպասող խմբի մոտ և
շարունակել մեր ճանապարհը: Հաջորդ օրը երեկոյան հասանք
մեր որբանոցը, և նոր էինք բակ մտել, երբ ժամանեց ոստիկա-
նապետը իրեն ուղեկցող երեք ոստիկանով, որոնք ներկա-
բացակա արեցին: Դրանից հետո միայն հեռագրեցին Մարդին՝
կառավարությանը, տեղեկանալու ճանապարհ ընկած երեխա-
ների նախնական թվի մասին, և երբ երեք օր հետո հարցը, իմ
տվյալների համաձայն, պարզվեց, թույլ տվեցին շարունակել
մեր ճանապարհը:

[61.] Սայլերի ամրոցը

Ոսարբերդից, որտեղից նախատեսվում էր տեղափոխել մոտ 5000 երեխա, անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ մեծ խմբեր ճանապարհ հանել: Դա մշտապես կապված էր պաշտոնական բնույթի, ինչպես նաև բուն ճանապարհորդությունների վերաբերող մեծ նախապատրաստությունների հետ: Մեծ մասամբ դա երեխաների 50 խումբ էր, բաղկացած 300-400 հոգուց, որոնք միասին պետք է ճանապարհ հանվեին: Երեք ամիսների ընթացքում, որ պետք եղան տեղափոխման համար, ինձ երկու անգամ հաջողվեց մեկ օրում 700 երեխա ճանապարհ հանել: Մի մասը՝ սայլերով Դիարբեքիրի վրայով Ջերարլուզ, մյուս մասը՝ գրաստներով Մալաթիայի վրայով դեպի Կարխեմիս (Ջերարլուզ): Դրանք ինչ մեծ օրեր էին: Ինչպես էին փայլում ճանապարհ ընկնող երեխաների ղեմքերը: Վստահարար խրայելացիներն անգամ այնքան ուրախ չէին, երբ դուրս էին գալիս Եգիպտոսից:

Ամռան այդ ամիսներին՝ որպես գիշերելու վայրեր, օգտագործում էինք ոչ թե օթևանները, որոնց մեծ մասը շատ փոքր էին, այլ փնտրում էինք գյուղից դուրս որևէ ճամբար, որքան հնարավոր էր ջրին մոտիկ: Սայլերով ամրոց էինք կազմում, այսինքն՝ սայլերը լայն շրջանակով այնպես էինք տեղադրում, որ մի սայլի սոնակալը հագներ մյուս սայլի ետևի մասին: Այսպիսով, 20-30 սայլ կազմում էր մի մեծ շրջան: Ապա ձիերին կապում էինք շրջանի ներսի կողմը, իսկ մեջտեղում պառկում էին երեխաները իրենց հետ քերած բրդյա ներքնակների վրա: Յուրաքանչյուր սայլին կցված առաջնորդ տղաները բաժանում էին ուտելիքը, որը միշտ սառն էր, 50 հոգիանոց, հաճախ և ավելի փոքրաթիվ, այսպես կոչված սայլի խմբերին: Քնելուց առաջ երգում էին երգեր, որոնք գիշերվա մեջ հրաշալի էին հնչում: Կարևորն այն էր, որ խումբը վերջապես Ուրֆա հասներ, որ այնտեղ բոլոր երեխաների համար լողարան պատրաստ լիներ, և որ փոշոտ սպիտակեղենը մաքրվեր: Այդ ամենի համար ամեն անգամ մնում էինք մեկից երկու օր: Ճանապարհն այստեղից շարունակելու գործը կնոջս հոգածություն տակ էր: Մեծ մասամբ նա երեխաների հետ գնում էր մինչև Ջերարլուզ տանող երկաթուղին:

1920-21 թթ. ձմռանը անասանելի աղետի ենթարկվեց նաև կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիայի ուղղափառ բնակչությունը: Չէ՞ որ Թուրքիան պատերազմի մեջ էր Հույների հետ: Այդ ժամանակ թուրքական խորհրդարանում որոշում ընդունվեց Հույն-ուղղափառ բնակչությանը նույնպես երկրից արտաքսել: Եվ քարավանների անծայր երթերը ձգվեցին Մերսիվանից, Սվազից, Կոնիայից դեպի Պարբերդ, Դիարբեքիր և Բիթլիս: Վրա հասավ ձմեռը: Տեղահանվածների մոտ 90 տոկոսը զոհվեց ճանապարհներին: Պարբերդ կատարած իմ առաջին ճանապարհորդություն ճավրոսի լեռներում տեսա հազարավոր զոհերի խունացած ոսկորներ: Մերձարևելյան նպաստամատույցը, որը երկրում աշխատում էր, հավաքել էր երեխաներին, հատկապես Մալաթիայում: Ինձ ուղարկեցին նաև այնտեղ, որպեսզի այդ երեխաներին էլ, թվով 900, ճանապարհ հանեի: Ամերիկացիներին, որոնց հանձնված էին այդ երեխաները, թույլատրվում էր նրանց միայն հաց և անկողին տալ՝ վարձված մի տան մեջ: Երեխաներին զբաղեցնելը արգելված էր: Ի դեպ, Մալաթիան մի վայր էր, որտեղ մոլեզնում էր զոդէրոցքը (malaria): Ամեն օր մահանում էին երեխաներ: Մի շարաթում, որի ընթացքում ես այնտեղ էի, այդ խեղճ արարածներից մահացավ 20-ը: Ինչպե՞ս կարող եմ այս երեխաներին ճանապարհ հանել, հարցնում էի ինքս ինձ: Տեղի կառավարությունը, որը սովորականին հակառակ՝ իմ նկատմամբ անբարյացակամ էր, նախ պահանջեց գնացող երեխաների ցուցակը: Ըստ առողջական վիճակի, ես նրանց բաժանեցի երեք խմբի: Առողջ երեխաները, զբաստներին նստած, լեռներով շարժվելու էին դեպի հարավ, երկրորդ՝ ավելի թույլ խմբին, Հույս ունեի սայլերով Դիարբեքիրի վրայով ուղարկել և վերջապես կիսամեռ երեխաներին ավտոմեքենաներով ճանապարհ զցել: Ինձ մեծ դժվարություն պատճառեց, Հունարենին գիտակ չլինելով, յուրահատուկ անուներն արտասանելը: Մի աղջիկ կոչվում էր Նետսեմանե Պարալամբոս, մի պատանի՝ Պարալամբոս Նետսեմանոս, մեկ այլ աղջիկ՝ Նորդանե Արեստակի, մեկ այլ պատանի սակայն՝ Արեստակի Նորդանոս և այլն:

Առաջին խումբը գրաստների վրա Հաջողությամբ ճանապարհ ընկավ: Բայց քանի որ սայլերը, որոնց սպասում էինք չէին գալիս, աշունն էլ արդեն վրա էր Հասել, պետք է որոշուկայացնեի, թե երկրորդ խումբն էլ գրաստներով ճանապարհահանեի թե ոչ: Վատն այն էր, որ երկրորդ խմբի երեխաների մեծ հիվանդներն օր օրի ավելանում էին, երրորդ խմբից էլ շատերը՝ ապաքինվում, և ես վերջիններիս, քանի որ տրամադրությունս տակ մեկ ավտոմեքենա ունեի, կցում էի երկրորդ խմբին: Այս հանգամանքը նոր դժվարություններ պիտի հարուցեր ոստիկանություն հետ, որն անձնագրերը պատրաստել էր ըստ իմ ցուցակների:

Բարեբախտաբար, ի վերջո, մոտ տասը սայլ ստացանք Դրանց մեջ տեղավորեցի թույլ երեխաներին և ուղարկեցի Պարբերդ: Իսկ ես Հաջորդ օրը մեքենայով մեկնեցի Պարբերդ մնացած 12 երեխայի հետ: Մի փոքրիկ պատանու, որ Հոգեվարքի մեջ էր, գիրկս առա, քանի որ այլևս տեղ չկար լեփլեցուն ավտոմեքենայի մեջ: Մեկ ժամ ճանապարհ անցնելուց հետո՝ նա ծնկներին վրա հոգին ավանդեց: Նրան դնելու տեղունենալով՝ նա սառեց իմ գրկում: Երեք ժամ ճանապարհ անցնելուց հետո Հասանք Պարբերդ, որտեղ ես թոթափվեցի Հազվագյուտ բեռից:

[63.] Թշնամուց բարեկամ

Մալաթիայում ես ունեցա մի այլ արտառոց արկած: Տեղամերիկյան որբանոցը պատկանում էր պարոն Քրիստոֆելի (Christoffel), որն այնտեղ մինչև պատերազմի վերջը կույրեր համար մի Հաստատություն էր պահում: Որպես գերմանացի հետազայում նա նույնպես թողեց երկիրը: Ամերիկացիները մտան այդ Հաստատությունը և որբերին հավաքեցին-տարան Ամերիկացիների հեռանալուց հետո ինքնըստինքյան Հասկանալի էր, որ թուրքերը, որոնք Համարվում էին գերմանացիների սեփականություն ժառանգորդները, զրավեցին գերմանացիների տունն ու ունեցվածքը: Այդ իմանալով, փորձեց թուրքերին համոզել՝ զեղեցիկ, արձնապատ մահճակալներ

տունը վերածել Հիվանդանոցի: Այլապես մահճակալները պիտի գողանային:

Այդ օրերին ամերիկացիների համար աշխատում էր մի հայ, որը պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ, որպես Ամերիկայի քաղաքացի Մալաթիա էր եկել՝ իր ծեր մորը Ամերիկա տանելու համար: Նա չորս տարի թարնված ապրել էր մի քարայրում, իսկ պատերազմից հետո դարձավ ամերիկացիների աջ ձեռքը: Ամերիկացիներն այդ մարդուն՝ ընտանիքի հետ, ուզում էին Սիրիա տանել, սակայն նահանգապետը ոչ մի պայմանով թույլ չէր տալիս: Ի դուր օգտագործեցի բոլոր լծակները, որպեսզի հայի համար մեկնելու թույլտվություն ստանամ: Այդ ժամանակ սանիտարական տեսուչն ինձ ակնարկեց, որ նահանգապետը աչք ունի իմ ձիու և կառքի վրա՝ իր նոր Հիվանդանոցի համար: Ուրեմն գնացի նրա ապարանքը, որտեղ կարող էի նրա հետ առանձին խոսել: Երբ խոսքը հասավ ձիուն և կառքին, ես նրան բացեիրաց ասեցի, որ սիրով նրան կմատուցեի այդ նվերը, սակայն դրա դիմաց որպես փոխադարձ ծառայություն նրանից կակնկալեի մեր հենց նոր հիշատակած հայի ազատ արձակումը: Հազիվ էի դա ասել, պարոնն ընկավ կատաղություն մոլուցքի մեջ.

- Ինչ է, ուզում ես ինձ կաշառն¹: Մ դուք, անիծյալ ամերիկացիներդ ու եվրոպացիներդ, դուք մեզ վատարանում եք ամբողջ աշխարհով մեկ, իսկ վատն այդ դուք եք:

Նա ինձ չթողեց մի բառ արտասանել, այլ ուղղակի վռնեց.

- Դո՛ւրս այստեղից:

- Ինձ դուրս անելու կարիք չկա,- ասեցի ես,- ես ինքս կգնամ:

Այսպես, ես դուրս եկա այն հույսով, որ նահանգապետին, որն ինձ առանց այդ էլ քանիցս վշտացրել էր, այլևս երբեք չէի տեսնելու:

Այդ օրերին, սակայն, այդ պարոնի միակ դատրիկը ծանր Հիվանդացավ: Քաղաքի երեք բժիշկները, մեկ թուրք, մեկ հայ և մեկ աքսորյալ հույն, չվարած կանգնել էին երեխայի մահճակալի մոտ: Քաղաքի ոստիկանական պարետը, որ նախկինում Ուրֆայում էր, ինձ լավ էր ճանաչում, որովհետև մի անգամ Ուրֆայում բուժել էի նրա երեխային: Վերջինս հարցրել էր նահանգապետին, թե ինչու ինձ չի կանչում իր երեխայի

Համար: Այդ ժամանակ նա պարետին բացատրել է, որ ինքն ինձ Հետ շատ վատ է վարվել և որ այժմ ինձ չի համարձակվում կանչել:

- Գու նրան պարզապես չես ճանաչում, նա գոռոզ մարդ չէ, սպասի՛ր, ես նրան կկանչեմ, և վստահ եմ, որ կգա:

Այսպես էր խոսել պարետը: Այդ օրվա երեկոյան, երբ ես անցնում էի զորանոցի կողքով, պարետն ինձ իր մոտ կանչեց և եղելութունը բացատրեց: Ես էլ իմ կողմից նկարագրեցի վերաբերմունքը, որն ինձ բաժին էր ընկել, վերաբերմունք, որ չէի տեսել թուրք պաշտոնյաների Հետ 22 տարիների իմ շփումների ընթացքում: Սակայն պատրաստակամություն հայտնեցի երեխային տեսնելու, եթե նահանգապետն ինքն է դա ցանկանում: Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նահանգապետից մի երկտող ստացա, որով նա ինձ խնդրում էր, որ ես բարեհաճեմ գալ երեխային տեսնելու: Ուրեմն ես գնացի: Նախքան ինձ երեխայի մոտ ուղեկցելը, նա ինձանից ներողություն խնդրեց, իսկ ես դա նրան չնորհեցի՝ ձեռքս մեկնելով: Չնայած որ ձեռքիս տակ չունեի Հիվանդ երեխայի արյունը Հետազոտելու Հնարավորությունը, կարողացա ճիշտ ախտորոշել Հիվանդությունն ու Հանգստացնել վախեցած Հորն ու առավել ևս վախեցած մորը: Ասացի, որ երկու օրից Չնմությունը պիտի իջնի և երեխան պիտի առողջանա: Այդպես էլ եղավ: Ճիշտ է, ես այլևս չգնացի նրա ապարանքը Հրաժեշտ տալու կամ Հայի Համար խնդրելու: Թե Հիվանդին կատարած այդ այցելությունս Հետևանքն էր, թե ոչ, չգիտեմ, բայց կարճ ժամանակ անց Հայը կարողացել էր երկրից դուրս գալ: Բավական է, որ նա ազատվել է և այսօր ապրում է Ամերիկայում:

[64.] Ուրֆայի կայանի փակումը

1922 թ. Թուրքիայում դեռևս մնացած Հայերի Համար բացվեցին բոլոր դարպասները: Այժմ նրանք ազատ էին երկրից Հեռանալու, նույնիսկ նրանց անվերջ Հասկացնում էին, որ արտագաղթեն: Եվ երբ նրանք դա չէին ուզում Հասկանալ, դրան օժանդակում էին՝ նոր Հալածանքների մասին լուրեր տարածելով: Ուրֆայից արդեն Հարյուրավոր Հայեր նախապես

փախել էին Սիրիայի սահմանով: Հայ բժիշկը նույնպես, որի հետ 1920 թ. իմ վերադարձից ի վեր աշխատել եմ, փախավ սեպտեմբերին: 1922 թ. համար ներկայացրածս նախահաշիվը չվեցարական իմ կոմիտեի կողմից հավանություն չարժանացավ՝ նյութական միջոցներ չլինելու պատճառով: Ուստի ինձ տրվել էր հիվանդանոցը փակելու կամ պահելու ընտրությունը: Սակայն չէի կարողանում որոշում կայացնել: Իսկ բժիշկը չէր ուզում մինչև հիմա ստացած աշխատավարձով շարունակել աշխատանքը: Նա մեծ ծախսերի տակ էր ընկել թուրքական զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար և այժմ ապավինում էր իր վաստակելիք դրամին: Մենք համաձայնություն եկանք, և նրա աշխատավարձը կրկնապատկվեց: Գործ մենք չատ ունեինք: Վիրահատությունների համար ավելի բարձր վճար սահմանելով՝ եղավ այնպես, որ հիվանդանոցի դրամարկղի գումարը հուլիսի 1-ի դրությամբ ավելի փոքր չէր, քան եղել էր հունվարի 1-ին: Սա Ուրֆայի հիվանդանոցի պատմության մեջ աննախընթաց դեպք էր: Ուրիշ տեղից, սակայն, դրամական նպաստներ մուտք չէին գործում: Հուլիսի սկզբին ես պարտավոր եղա Պարբերդ գնալ՝ ղեկավարելու որբերի տեղափոխումը, և գրեթե միաժամանակ հիվանդանոցի եկամուտը նվազեց: Ուրֆայի առողջապահություն տեսուչը միշտ բարեկամարար էր տրամադրված մեր կատարած աշխատանքի նկատմամբ: Գրա մասին էլ էի ես հոգ տանում: Այդ նա էր, որ ինձ հրահրեց՝ 1920 թ. հունվարին իմ բժշկական գործնական կարողությունների վերաբերյալ հաջող հանձնած քննության վկայականս ներկայացնելու Անգորա, որովհետև վստահ էր, որ պիտի ստանայի բժշկական գործունեությունը շարունակելու պաշտոնական թույլտվություն՝ առանց հայ բժշկի: Ես նրան ասեցի, որ գուցե այժմ դրա ժամանակը չէ, քանի որ գիտեի, թե թուրքիայում ինչպիսի դժվարությունների էին բխվում ամերիկացի վկայագրված բժիշկները: Այնուամենայնիվ, տեսուչի պնդումով վկայականն ուղարկվեց, և Պարբերդում գտնվելուս ընթացքում Անգորայից եկավ պատասխան, ըստ որի՝ ոչ մի արտասահմանցի բժշկի, որն իր ուսումը չի ստացել թուրքական համալսարանում, չէր թույլատրվելու թուրքիայում զբաղվել բժշկական գործունեությամբ: Նույնպես, այլևս արտասահմանցիներից քննու-

Թյուններ չէին ընդունվելու, ինչպես դա մինչ այժմ կատարվել էր:

Բանը հասավ դրան, որ հայ բժիշկը, որը պաշտոնապես մեր հիվանդանոցի բժիշկն էր, փախավ: Դեռ ավելին, այժմ Ուրֆայից փախչում էին բոլոր հայերը, և ամերիկացիները կնոջ ու ինձ ևս խնդրեցին՝ ստանձնել Ղազիրի որբանոցը, այնպես որ ես, ի վերջո, ծանր սրտով որոշեցի, գոնե ժամանակավորապես, լուծարել Ուրֆայի հիվանդանոցը: Մենակ այլևս չէի կարող աշխատել, իսկ կապվել թուրք բժշկի հետ, չէի համարձակվում: Այսպես եղավ, որ մենք 1922 թ. դեկտեմբերին վերջնականապես թողեցինք Ուրֆան: 1897-ին դ-ր Լեփսիուսի առաջին միսիոներները ժամանեցին Ուրֆա, իսկ 25 տարի հետո նրանք քաղաքից հեռացան: Արդյոք հնարավոր կլինի՞ երբևէ այնտեղ նորից վրան խփել: Թե՞ մեկընդմիշտ հեռու ենք մնալու այդ երկրից, որին նվիրաբերեցինք մեր կյանքի լավագույն ուժերը և մեր մեծագույն սերը: Որքա՞ն քրտինք է թափվել, քանի՞ աղոթքներ են մատուցվել այնտեղ երկրի ու ժողովրդի համար այդ 25 տարիների ընթացքում:

ԹՈՒՐԳԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՒԼ

[«Օրիննա», 1928/5]

Թուրքիայում եղածս առաջին տարիներին, ծանոթացա մի Հայուհու հետ, որն ինձ վրա ուժեղ տպավորություն թողեց: Սակայն նա, և ես սա ասում եմ ընդգծելով՝ «ղժրախտարար», իր տեսակի մեջ միակ կինն էր: Իհարկե, նա մի քիչ տարբերվում էր ամերիկուհիներից: Նախատում էր նրանց և պնդում, որ ինքը՝ Հայուհին «օսմանուհի» էր, և թույլ չէր տա որևէ ամերիկուհու իրեն բան սովորեցնել: Եթե ես թուրք լինեի, այդ կինն ինձ հրճվանք պիտի պատճառեր: Եվ այսօր համարձակվում եմ հավաստիացնել, որ եթե Հայուհիների մեջ ավելի մեծ լինեի նման կանանց թիվը, որոնք, լինելով օսմանական պետությունների Հպատակներ, իրենց մի քիչ օսմանուհիներ զգային, այսօր չէինք ունենա այս սարսափելի երկպառակությունը թուրքերի և Հայերի միջև: Երբ այստեղ խոսում եմ Հայերի մասին, նկատի ունեմ այն Հայերին, որոնք թուրքական կամ օսմանյան պետության Հպատակներ էին: Ցավալին այն է, որ այդ այրի կինն այսօր Եգիպտոսում է անցկացնում իր ծերության օրերը՝ որպես վտարանդի: Ի դեպ, նա մինչև պատերազմի վերջը Կոստանդնուպոլսում էր և Եգիպտոս գնաց միայն, որովհետև նրա դուստրն այնտեղ էր: Եվ երբ ես մեկ տարի առաջ խոսեցի նրա հետ, նա դեռ շարունակում էր թուրքերին թևի տակ առնել և այն կարծիքը հայտնել, որ իր ազգակիցները՝ Հայերը, նույնպես ճիշտ չեն վարվել թուրքերի հանդեպ: Սա խոստովանանքի պես մի բան է, որը թեև մերթընդմերթ, սակայն դեռ ոչ բավարար հաճախականությունը, կարելի է լսել Հայ վտարանդիների շրջանակներում: Ինչքան շատ լինեն նման խոստովանողներ, այնքան ավելի արագ իրար կմոտենան թշնամի երկու եղբայրները: Ի՞նչ եմ ասում, եղբայրներ՝: Թուրքը և Հայը եղբայրներ՝ Այո՛, եղբայրներ՛ր, եղբայրներ հակառակ սոսկալի վիճին, որը 1860 թ. սկսեց բացվել նրանց միջև, և հակառակ 1915-1916 թթ. և դրանից հետո տեղի ունեցած դարձուրելի իրադարձություններին: Այդ նրանք չե՞ն, որ մոտ մեկ հազարամյակ իրար հետ հաց են կերել, միմյանց վրա հույս դրել, և որ ամենակարևորն է՝ իրար հետ լավագույնս հասկաց-

վել, չնայած կրոնների տարբերություն: Իհարկե, դարերի ընթացքում հաճախ են հայերը թուրքերի կողմից ճնշման ենթարկվել: Սակայն ճնշումը մեծ մասամբ չի եկել վերևից, այլ անուցվել է փոքրոզի մարդկանց կողմից, որոնք չէին հանդուրժում հնարամիտ, խելացի, ամեն տեսակի աշխատանքի մեջ ճարտար հայերին: Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, իրադրությունը փաստորեն վատթարացավ միայն վերջին հարյուրամյակում: Շատ ժողովուրդներ, որոնք մինչ այդ օսմանյան տիրապետության տակ էին, անկախացան, այսպես ազատագրվեցին Ռումինիան, Սերբիան, Բուլղարիան և Հունաստանը: Անշուշտ այդ ժողովուրդների անկախության հասնելը նպաստեց այն բանին, որ հայ ժողովրդի մեջ վերստին զորացավ՝ 11-րդ դարում օսմանների տիրապետության տակ անցնելուց ի վեր, ազատ Հայաստանի երբեք չխամրած փափագը: Իսկ հայերը մինչև օրս մյուս բոլոր ոչ մահմեդական ժողովուրդների թվում թուրքերի նախասիրած տարրերն էին: Եթե դրսից, հատկապես Ռուսաստանից եկող, փոքրիկ կայծերը հայերին չբորբոքեին, չէին լինի 1895-ի, 1909-ի և 1915-ի սոսկալի իրադարձությունները: Ձէ՞ որ այսօր էլ կա հայերի, թեև նվազող, մի խումբ, որը, ինչպես վերևում նշվեց, խոստովանում է. «Եթե մենք 1914-ին հավատարմորեն թուրքերի կողմը բռնեինք, այսօր մենք թուրքերի սիրելիները կլինեինք: Սակայն հավատարմորեն թուրքերի կողմը բռնելու փոխարեն, նրանց, որոնց մենք դարեր ի վեր պատկանել ենք, մենք ելրուպացիներին լսեցինք, որի հետևանքով գրեթե ամբողջովին բնաջնջվեցինք»:

Աշխարհամարտից հետո՝ նրան մասնակցող ժողովուրդներին ոչինչ այնքան չի գրգռել, որքան մեղավորության հարցը: Սակայն ժողովուրդների հաշտեցմանն էլ ոչինչ այնքան չի նպաստի, որքան մեղքի մասին հարցադրումին անկանխակալ պատասխան տալը և դրա հետ կապված անհրաժեշտ մեղքի ճանաչումը: Այդ իսկ պատճառով հայերի համար էլ այնքան ցավոտ չպետք է լիներ՝ խոսել մեծ իրադարձություններին ունեցած իրենց որոշ մեղսակցություն մասին: Եկեք ընդունենք, որ պատիվը միշտ վայել է ճշմարտությանը, ինչքան էլ որ այն դառը լինի: Ապենցելերցին շատ դիպուկ կերպով ասում է «Zom Zanke mönd zwee seeh.» (Վեճը պետք է երկու կողմ ունենա):

Այսինքն՝ երկու կողմն էլ մեղավոր է: Նույնը վերաբերում է և այս երկու ժողովուրդներին, որոնց համաշխարհային պատերազմն անսահմանորեն իրարից հեռացրեց: «Թող Հայերը մտնեին թուրքերի դրուժյան մեջ և իրենք իրենց հարց տային, թե ի՞նչ կանեին՝ կենաց ու մահու պայքարում՝ իմանալով, որ իրենց սեփական ժողովրդի մի հատվածը՝ մոտ երկու միլիոն թուրք, պահանջում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ Հայերի կործանումը»: Սակայն վերը նշված խոստովանությունը պետք է գանակ թուրքերի կողմից: Դեռ աշխարհամարտի ընթացքում չատ թուրքեր ինձ ասում էին, որ պատիժը չափից դուրս դաժան էր: Եվ եթե մենք այսօր մեզ հարց տանք, թե այդ ինչպես պատահեց, որ մահվան դատապարտված այդ քստորյալներից այսօր մոտ 80.000 կին ու երեխա ողջ է մնացել, ապա մենք պարտավոր ենք և իրավունք ունենք դա վերագրելու մահմեդականներին, իսկ նրանց թվում ոչ միայն քրդերին ու արարներին, այլև Անատոլիայում ապրող հազարավոր թուրքերին: Նրանք պարզապես ի վիճակի չէին և չէին կամենում կատարել ղեկավարների խիստ հրամանները և որոնելով փրկություն ուղիներ՝ ներս էին առնում և թաքցնում վտարանդիներից, ում որ կարողանում էին: Սա նույնպես հարկ է երախտագիտությունը ճանաչվի Հայերի կողմից: Նման ճանաչում իր հերթին ճանապարհ կհարթի հաշտեցման համար: Հազարավորների փրկությունը մահմեդական բնակչության կողմից մի արարք է, որը ցույց է տալիս, որ նրանք գիտակցորեն ընդունում էին Հայ ժողովրդին պատուհասած անարդարությունը: Սակայն հաշտեցման կամ փոխըմբռնման հասնելու համար, իրենք՝ ժողովուրդների ղեկավարները և ոչ միայն ստորադրյալները, պետք է դառնան իրենց մեղքը ճանաչողները: Կա՞ն նրանց մեջ այնպիսիները, որոնք պատրաստ են խոստովանելու: Դժվար է թուրքիայից դուրս գտնվելով ասել, թե այդ իմաստով ինչպիսին է հավանականությունը թուրք առաջնորդների շրջանում: Քանի որ 1922/23 թթ. Մուստաֆա Քեմալի վարչակարգի օրոք, թեկուզ փախուստի ձևով, տեղի ունեցավ Հայերի արտագաղթը, նրան անհնարին է դասել այն առաջնորդների թվին, որոնք կարգադրել են Հայ ժողովրդի տեղահանումն ու ոչնչացումը: Այլապես ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո նա թուրքական տարածքներում հեշտությունը կարող էր Հայերին

վերջին հարվածը հասցնել: Բայց նա դա չարեց: Սակայն նա նրանց արտագաղթել տվեց: «Թող գնան, եթե չեն ուզում օսմաններ լինել»: Թուրք-սիրիական-իրաքյան և պարսկական սահմանի երկայնքով մեր վերջերս կատարած ճանապարհորդությունն ընթացքում շարունակ լսում էինք, որ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քրդերին ներում է շնորհվել, որ նրանց թույլատրվում է պահել իրենց լեզուն և իրենց գլխանոցը (չատ կարևոր): Եթե սա իրողությունն է, ապա պետք է մտածել, որ թուրքական քաղաքականությունը վերափոխման չափազանց մեծ կարիք ուներ, քաղաքականություն, որն ուզում էր երկիրը վերակառուցել, սակայն կառուցելու փոխարենն շարունակ քանդում էր (օրինակ՝ ոչ զուտ թուրքական տարրերի բացառումը երկրից): Այդ դեպքում երկու տարրերի՝ թուրքերի և հայերի, վերահաշտեցմանը այլևս շատ բան չի խանգարի: Թեև լսում եմ թուրքերի հետևյալ խոսքերը. «Մենք հայերին այլևս չենք ուզում, հիմա որ նրանք արդեն դրսում են, որքան էլ որ նրանց կարիքն ունենք մեր ամայացած երկիրը վերակառուցելու համար. չէ՞ որ, միևնույն է, նրանք շարունակելու են մեկ աչքով դեպի Եվրոպա նայել և այնտեղից օգնություն սպասել, որն ուղղված կլինի մեր վարչակարգի դեմ»: Սա մեզ հանգեցնում է մեկ այլ խնդրի, որն անպայման պետք է հաղթահարվի, եթե մեր նպատակը փոխըմբռնումն է: Հայացքի մշտական ուղղումն է դեպի Եվրոպա, Ամերիկա, ինչպես նաև այն հույսը, որ հայ ժողովուրդը 1860 թ. ի վեր դնում է Եվրոպայի վրա: Օգնի՛ր ինքդ քեզ, և Աստված քեզ կօգնի: Բայց օգնություն մի՛ փնտրիր մեծ տերությունների մոտ: Սպասելի էր, որ դրանից հայերը վերջապես բուժված պետք է լինեին: Մի՞թե դա այդպես է:

1902 թ. էր: Սևերեկից Պարբերդ տանող ճանապարհի վրա էի: Մեծ քարավանի մեջ կային նաև Հինգ Հայեր, որոնք բոլորն էլ լավ անգլերեն էին խոսում: Դրա վրա դարմացած՝ ես նրանց հարցրի, թե որտեղից էին գալիս և ուր էին գնում: Նրանք վերադառնում էին Ամերիկայից, որտեղ անց էին կացրել վերջին տասը տարին: Նրանք գնում էին իրենց հայրենիքը, Պարբերդ:

- Ի՞նչ է, - ասացի ես, - վերադառնում եք այդ ազատ պետությունից, որտեղ ամեն օր կյանքի ապահովությունն եք

...and the ... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

քիան պետք է որ ի վիճակի լիներ այն բավարարել, թեկուզ իր սեփական օգտի համար: Սակայն որտեղ էլ որ հարցնում եմ, թե ինչպես էին հայերն իրենք պատկերացնում իրենց ապահովությունը, միշտ դեմ էի առնում Հին չարիքին. մարդիկ չեն ուզում, չեն կարող թուրքերին վստահել, և միայն եթե մի մեծ տերություն երաշխավորեր իրենց ապահովությունը, սիրով կվերադառնային: Ինչպիսի՞ անմխիթար վիճակ: Մի՞թե հայերը դեռ չեն բուժվել այդ խենթ պատկերացումից, թե մեծ տերությունների կողմից կարելի է ինչ-որ բան սպասել: Բնական է, որ ով այդ մտքից չի կարող հրաժարվել, նոր Թուրքիայի ներսում անելիք չունի: Թող նա մնա դրսում և մաշվի հայրենիքի կարոտից:

Իսկ եթե հայը սթափվի, Հիշի այն տարիները, երբ նա «եղբայրաբար յուր էր գնում» թուրքերի հետ, Հիշի, որ ինքը, ինչպես ուրիշ ոչ մեկը, հարյուրամյակներ շարունակ կարողացել է թուրքի հետ լեզու գտնել: Եթե հայն այսօր էլ դա անելու ի վիճակի լիներ՝ ամբողջովին ձերբազատվելով դրսի ժողովուրդների վրա ունեցած վնասակար հույսից, նա կլիներ նոր Թուրքիայի մարդը: Այնժամ կարելի պիտի լիներ իրական ձևով կրկնել 1908 թ. կատարվածը, երբ սահմանադրության ընդունման ժամանակ թուրքերն ու հայերը գրկախառնվեցին: Սակայն անսահման դժվար է մոռանալ դաժան տառապանքները, որ ապրեց ժողովուրդը, վստահելով թուրքի՝ մի ինչ-որ պահին տված խոստումին, «Որ նման բան այլևս երբեք տեղի չի ունենա, որ հայի կյանքը նույնքան ապահով կլինի և կմնա, ինչպես ամեն օսմանցունը»: Իհարկե, մոռանալու համար նախ պետք է ներել: Իսկ դա շատ դժվար է որևէ մեկի համար, ով չի առաջնորդվում աստվածային կամքով:

Քանի՞ անգամ պետք է ներեմ իմ եղբորը, յոթ անգամը բավակա՞ն է: Այս հարցը տվեցին աշակերտները Տիրոջը, և մենք գիտենք պատասխանը. ոչ թե յոթ, այլ յոթանասուն անգամ: Որտեղ մուտք է գործում ներումը, այնտեղ սկիզբ է առնում մոռացումը, իսկ որտեղ ծայր է առնում մոռացումը, այնտեղ կարող է սկիզբ առնել նոր վստահությունը: Իսկ մոռանալը ավելի դյուրին է, եթե մարդ ինքն իրեն կարողանա ասել՝ ես նույնպես մեղսակից եմ մեզ բաժին հասած դժբախտությունը: Ո՞վ է ուզում այսուհետև առաջինը ձեռքը մեկնել, օսման քրիս-

տոնյա՞ն, թե՞ օսման մահմեդականը: Երկուսդ էլ իրար ձե՛ռք մեկնեք, իրար հետ համաձայնվե՛ք ու վերստին գտեք միմյանց, որպեսզի ավերակներից նոր կյանք բարձրանա և որպեսզի անարդարությունն էլ շտկվի:

Կարմիր մահիկի օգտին

[«Քրիստոնյա Արևելքը», 1920]

Երբ պատերազմը բռնկվեց և Թուրքիան նույնպես ներքաշվեց նրա մեջ, կինս որոշեց Ուրֆայի կանանց շրջանում ի նպաստ «Կարմիր մահիկի» դրամաճափաք կազմակերպել: «Կարմիր մահիկը» միջազգային Կարմիր խաչի մի ճյուղն է: «Ուաչ» բառը գրեթե ատելի է մահմեդականի համար, քանի որ այն քրիստոնյաների խորհրդանիշն է: Դրա համար մահմեդականներն իրենց Կարմիր խաչի հաստատությունը տվել են «Կարմիր մահիկ» անունը: Կանանց շրջանակներում նման դրամաճափաքը Ուրֆայի համար բոլորովին նոր, չսոված բան էր: Կնոջս համար պարզ էր, որ նա մենակ ի վիճակի չէր լինելու այցելել քաղաքի բոլոր կանանց, ուստի նա դիմեց մի քանի երևելի հայ կանանց: Նրանք էին, որ անցկացրին դրամաճափաքը քրիստոնյա կանանց շրջանում: Իսկ մահմեդական կանանց, դա ակնհայտ էր, կինս պիտի այցելեր, եթե նրանցից ընդհանրապես կարելի էր ի նպաստ դրամաճափաքի ինչ-որ բան ստանալ: Կասկած չկա, որ բնիկ քրիստոնյա կանայք մահմեդականների դռներից պիտի վճռվեին:

Սակայն բոլոր մահմեդականների տները հասնելու համար, կինս պետք է փնտրեր երևելի և հայտնի մի թրքուհի: Այդպիսին էր էմինե խանումը, որը չորս օր շարունակ առավոտյան ժամը ութից մինչև երեկոյան ժամը վեցը նվիրվածություն ուղեկցեց կնոջս տնից տուն: Ձմեռ էր և անձրևների ծանր շրջան: Այդ երկու կանայք կեսօրվա կողմը արդեն թրջված էին լինում: Տներից մեկում նրանց փոխելու համար տաք գուլպաներ էին տվել, իսկ թացերը չորացրել էին ածուխի վառարանի վրա:

Առաջին օրն իսկ պարզվել էր, որ էմինե խանումը ոչ բոլոր

մուսուլմանական տներն էր ճանաչում. այդ իսկ պատճառով ժողովրդի միջից մի արար կին ներգրավվեց: Այնուհետև ավելացավ նաև Հոգեպես կիսահիվանդ մի քրդուհի, որի մասին ստորև դեռ կանդրադառնանք: Այսպիսով, չորս կանայք շրջում էին տնից տուն և ծեծում դռները՝ ի նպաստ «Կարմիր մահիկի»: Շատ տներում անմիջապես հասկանում էին նրանց գալու նպատակը: Արևելքի սովորությունների համաձայն կինս շատ գովասանքներ էր լսում. չէ՞ որ նման բան դեռ ոչ մի կին չէր համարձակվել անել, մանավանդ մի օտար կին, որը, ըստ իրենց տեսակետի, կապ չուներ թուրք զինվորների հետ: Շատ կանայք էլ բացեփրաց իրենց ասելիս են եղել, որ իրենք ոչինչ չէին տալու, եթե կինս համոզիչ ձևով չերաշխավորեր, որ վիրավոր զինվորների համար հավաքված գումարը տեղին էր օգտագործվելու:

Տներից մեկում աղքատ մի թրքուհի մեծ ոգևորությամբ կանանց սուրճ և թխվածք է հյուրասիրել: Դրա հետ մեկտեղ Կարմիր մահիկին նաև մի փոքրիկ նվիրատվություն է արել:

Որոշ տեղերում կանանցից որևէ բան ստանալու համար, համոզարարություն էր պահանջվում: Ստիպված էին նույնիսկ դիմել տհաճ վկայակոչումների, ինչպես օրինակ. «Դուք պատերազմում որդի չունե՞ք: Ի՞նչ, եթե նա վիրավորվի և նրան վիրակապելու ոչինչ չլինի»: Նման ակնարկներից հետո պատահում էր, որ կանայք սարսափելի անեծքներ էին թափում պատերազմի, նույնիսկ սուլթանի և գերմանացիների կամ պարզապես թշնամու հասցեին: Ուրիշ կանայք էլ կարծում էին, որ դրամահավաքը գերմանացիների համար է և չէին ուզում աջակցել: Կամ էլ պահանջում էին նվիրատուների ցուցակը տեսնել և հավաստիանալ, որ այն ներկայացվելու էր նահանգապետին, որի դեպքում վատ տպավորություն կթողներ, եթե նրանց անունն այնտեղ չլիներ:

Էմինե խանումը ձգտում էր նաև ապացուցել, որ ինքը հավատացյալ մահմեդական էր, որովհետև նա երբեք ճաշի և ետճաշի աղոթքները բաց չէր թողնում: Պատահում էր, որ այցելած մեկ տանը ջուր էր խնդրում և իր լվացման արարողությունն էր կատարում, իսկ մյուս տանը աղոթքն էր անում:

Տներից մեկում տեղեկանալով, թե ինչ էին ուզում այդ կանայք, նրանց սոսկալի անեծքներով դուռն են ցույց տվել:

Սակայն կինս այն մարդկանցից չէր, որ իրեն որևէ տեղից վոնդեին: Այստեղ նա ասել է. «Hitsch olmass'sa bir kahwe werin!» (Ձկա, չկա, գոնն մի բաժակ սուրճ տվեք:) Սուրճը մերժել չեն կարողացել, իսկ սուրճ խմելիս, այցելության նպատակի մասին լրացուցիչ կարևոր բացատրություններ ստանալուց հետո, այստեղ նույնպես, մյուս տների նման, ընդունել են, թեկուզ և բավական փոքր, նվիրատվություն:

Քանիցս եղել է, որ այցելու կանայք օրհնենքի խոսքերով են ողողվել: Նվիրատուներից ոմանք որդիներ ունեին պատերազմի դաշտում, և հաճախ նվերը հանձնելու պահին մայրերի այտերով արցունքներ են գլորվելիս եղել:

Ամենահարուստ, սակայն ոչ ամենահարգարժան տներից մեկում տանտիրուհին դժկամորեն մեկ ֆրանկ է նվիրել: Կինս դրամը վերադարձրել է հետևյալ բառերով. «Սա շատ քիչ է. դուք Ուրֆայի ամենահարուստներից եք, ձեզ համար ինչ պիտի լիներ մեկ ոսկեդրամ տալը վիրավոր զինվորների օգտին»: Այդ պահին վրա է հասել թուրք ամուսինը: Նա հայհոյել է կնոջս, ասելով. «Geberesin!»; այսինքն՝ «Գնա՛ սատկիր»: Կինս պատասխանել է նրան. «Եթե Դուք դրանով նկատի ունեք մեռնել, ապա մտածեք այն մասին, որ դուք ծեր մարդ եք և գուցե ինձանից առաջ Ձեր հերթը հասնի: Սակայն ես Ձեզ մահ չեմ ցանկանում; այլ երկար կյանք, որ դուք կարողանաք նման նպատակների օգտակար լինել, քանի որ դեռ ժամանակ կա ողորմածություն համար»: Գյավուր ամբոխի հասցեին հայհոյանք թափելով, մարդը երկու ֆրանկանոց է նետել կնոջս ոտքերի առաջ: Քրդուհին վերցրել է ստակը և այն իրեն պահել, քանի որ կինս չի ցանկացել այդ դրամը ղնել մյուսների հետ:

Այդ շրջագայությունների ընթացքում կնոջս համար բարոյական հենարան էր դարձել հատկապես վերոհիշյալ քրդուհին, որի անունը Ջուբհա էր: Նա՛ իր մտավոր կարողություն հաճախակի խանգարումների պատճառով, մահմեդականների շրջանում համարվում էր մի տեսակ սուրբ, ինչպես նրանք ընդհանրապես բոլոր հոգեկան հիվանդներին էին դիտում որպես սրբություն: Ջուբհան այրի էր, չուներ իր սեփական երեխաները: Սակայն նա ներս էր առնում օտար երեխաների: Հաճախ փոքր երեխաներին լքում են մզկիթների բակերում: Ջուբհան դառնում էր այդ երեխաների մայրը: Այդ օրերին նա այդպիսի

երեք երեխա ուներ, այդ թվում մի ծծկեր, որին նա՝ Կարմիր մահիկի օգտին ընթացող դրամահավաքի ժամանակ իր հետ էր տանում: Նա երեխային կերակրել էր տալիս մեկ այս, մեկ այն կնոջ մոտ, ինչպես ընդհանրապես բոլոր երեխաների համար ուտելիքն և հագուստը մուրալով էր հայթայթում: Ով Կարմիր մահիկի դրամահավաքին քիչ էր տալիս, նա նրա վրա ֆշշացնում էր և հանդիմանանքով ասում, որ այլաճը նրան ժլատության համար անսպասան կպատժի, և քանի որ հատկապես կանայք էին վախենում սուրբ Զուրհայից, նվիրատվության գումարն ավելացնում էին:

Այդ դրամահավաքի մասին պետք է ասել, որ այն բավականին լավ արդյունք ունեցավ: Մենք կարողացանք դրանով 1500 Փրանկի վիրակապ և դեղորայք գնել և 1914 թ. վերջերին դրանք ձեռքով հասցնել Վանի ռազմաճակատ: Մեզ հայտնի չէ, թե ուրիշ քաղաքներում էլ կանայք կազմակերպել են դրամահավաք՝ ի նպաստ Կարմիր մահիկի: Կինս, սակայն, շատ գոհ էր դրամահավաքի ընթացքում հավաքած փորձից և կատարած դիտարկումներից: Նա հարուստ պատկերացում կազմեց թուրքական հարեմների մասին, իսկ մահմեդական կանանց համար քրիստոնյա մի կնոջ կատարած այդ գործը մի բան էր, որ նրանք դեռ երկար պիտի հիշեն:

Բազել, Շյոնբայնշթրասե 36, 26 ապրիլի, 1920 թ.

Պարոն դ-ր Յոհ. Լեփսիուսին
Պոտսդամ

Սիրելի, հարգարժան պարոն դոկտոր,

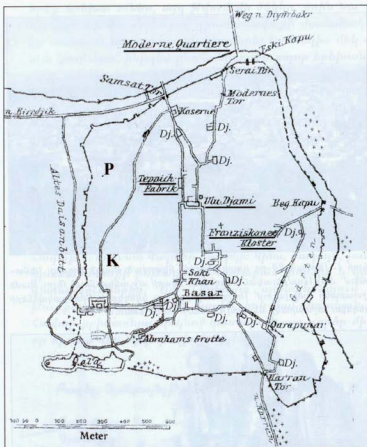
Ահա գրի եմ առել իմ «Տպավորությունները» և ուղարկել թեմփել հրատարակչություն: Քանի որ մինչև օրս դեռ երբեք զիրք չեմ հրատարակել, Ձեզ եմ դիմում խնդրելով օգնություն և խորհուրդ: Հաճեցե՛ք մեկ անգամ կարդալ ձեռագիրս: Կարծում եմ, որ դրա մեջ շատ բան կլինի, որ ձեզ մեծապես կհետաքրքրի: Թե դրանից հետո ինչպես կհրատարակվի այս փոքրիկ աշխատությունը, Դուք ամենից լավ կիմանաք: Թե դա կլի-

Նկար 1. Ուրֆան 20-րդ դարի սկզբին՝ նկարված Քալեի կողմից: Կենտրոնում՝ Հայ Առաքելական եկեղեցին, նկարի աջ անկյունում՝ Ուլու Ջամի աշտարակը (անցյալում՝ Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցի): Բողոքականների եկեղեցու աշտարակը նկատելի է ձախ կողմի ետևում:

Նկար 2. Երիտասարդ Յակոբ Քյունցլերը Ուրֆայի միսիոներական հիվանդանոցում արար բեղվինին էլեկտրական հոսանքով բուժում անցկացնելու ժամանակ:

Նկար 3. Ռոֆա քաղաքի հատակագիծը 1900-ական թթ.: Հին Ռոֆան շրջապատված էր պարիսպներով, որոնք ունեին վեց դարպաս: Սամսատի դարպասն առաջնորդում էր դեպի հյուսիս՝ «արդիական թաղամասերի» արվարձանը, որտեղ դարասկզբին միսիոներական զանազան շենքեր են կառուցվել: Հայ Առաքելական մեծ եկեղեցին (K) գտնվում էր Ուլու Ջամիից (Dj=մզկիթ) հարավ-արևելք: Գերմանական գորգագործարանից (Teppich-fabrik) արևմուտք ձգվում էր Հայկական թաղամասը, որը հասնում էր մինչև քաղաքի արևմտյան ծայրը: Այնտեղ էր գտնվում նաև բողոքականների եկեղեցին (P) և նրան անմիջապես կից՝ Ամերիկյան առաքելությունը: Հայկական թաղամասից արևելք մասմեդականների քաղաքամասն էր, որն ընդգրկում էր նաև ասորիների թաղը: Հարավ-արևելքում՝ շուկային (Bazar) կից, հրեաների տներն էին (Ըստ Սամուել Գայերի, Samuel Guyer, Reisen in Mesopotamien, in: Dr. A. Petermanns Mitteilungen, Gotha 1916):

Նկար 4. Հիվանդանոցի տեղափոխում Ռոբա՝ միսիոներական հիվանդանոց (1912 թ.): Հիվանդանոցը բուժվելու էին գալիս՝ կտրելով մինչև ութ օրվա ճանապարհ:

Նկար 5. Միսիոներ բժիշկ Անդրեաս Ֆիշերի՝ հիվանդանոցի ընդունելության օրվա մի պահ Քայկական Գարմուջ գյուղի նկեղեցում (1909 թ.):

Նկար 6. Քյունցլերի և Ֆիշերի հավատարիմ ծառա Ալին (1909 թ.): Պատերազմի ընթացքում տեղափոխման ծառայություններ մատուցելով՝ Ալին փրկել է բազմաթիվ հայերի կյանքը և ոչ որի չի մատնել՝ շնայած թուրքական իշխանությունների կողմից կրած խոշտանգումներին:

Նկար 7. 1915 թ. աշնանը թուրքական զինված ուժերի կողմից քարուքանդ արված՝ Ռոֆայի Հայկական թաղամասը, որը հետագա տարիներին նաև ամբողջովին թալանվել է:

Նկար 8. Ռոֆայի Շվեյցարական միսիոներական հիվանդանոցի մի քանի հայ հիվանդներ (1919 թ.):

Նկար 9. 1922-ին «Մերձարևելյան նպաստամատույց» (Near East Relief) կազմակերպության Քանձնարարությանը Յակոբ Քյունցլերը կազմակերպեց մոտ 8000 որբացած քրիստոնյա երեխաների տեղափոխումը Սիրիա՝ արևելյան և կենտրոնական Թուրքիայից, որտեղ ազգայնական աշխարհագործ անցկացրել էր «էթնիկ մաքրագործումներ»: Նկարում՝ երեխաների ջորիներով տեղափոխումը գետակի վրայով:

Նկար 10. Բեռնատար մեքենաներով կույրերի և անդամալույծների տեղափոխումը (1922 թ.):

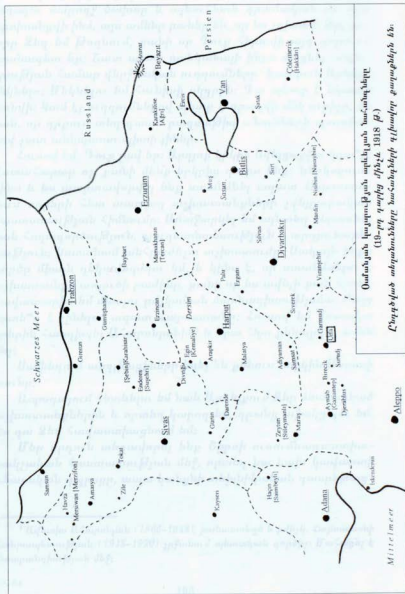
Նկար 11. Ուրֆայի որբանոցի 130 տղաների ու աղջիկների մի խումբ՝ դեպի Հայեպ արտագաղթելիս: Երկու օրվա ճանապարհ անցնելուց հետո կեսօրվա դադար ջուր եղած մի վայրում:

Նկար 12. Որբուկների մի խումբ իրենց առաջին կանգառի ժամանակ Ուրֆայից հարավ-արևմուտքում գտնվող Սուրուչ քրդական գյուղի մի իջևանատան առջև (4 ապրիլի, 1922):

Նկար 13. Մեծ մայրիկ Եղիսաբեթ և մեծ հայրիկ Յակոբ Բյունցլեր-Բենդերները իրենց թոռնիկի և շվեյցարացի հյուպատոս Կառլ Լուցի (Carl Lutz) ու նրա տիկնոջ՝ Գերտրուդի հետ, Զաֆայում (Պաղեստին, 1937 թ.): Յակոբ Բյունցլերը Կառլ Լուցի համար օրինակ է ծառայել ցեղասպանության պայմաններում պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում: Հետագայում Կառլ Լուցը հայտնի դարձավ 1944-ին տասնյակ հազարավոր հունգարացի հրեաների փրկության համար ծավալած իր խիզախ գործունեությամբ: Յակոբ Բյունցլերն ու Կառլ Լուցը հայրենակիցներ են. երկուսն էլ սերում են Ապենցել կանտոնի Վալցենհաուզեն գյուղից (Walzenhausen in Appenzell):

Օստանյան կազմութեան արևելյան նահանգները
(19-րդ դարից մինչև 1918 թ.)

Ընդգծված տեղանունները նահանգների գլխավոր քաղաքներն են:

Ալեքսոպոլս

Mitte / Meer

նի գրքույկի, թե՞ գրքի տեսքով, թե ի՞նչ գնով կվաճառվի, թե հրատարակութունը կստանձնի ծախսերը, թե՞ ես եմ նախ հոգայու ամբողջ ծախսը և այնուհետև դրամական մուտքը կփոխանցվի ինձ, այս ամենը բաներ են, որ ես չգիտեմ: Այդ բոլորը Ձեզ եմ թողնում, քանի որ Դուք հիրավի այդ գործում մասնագետ եք: Շատ պիտի ցանկանայի ինքս մտցնել տպագրության համար վերջնական ուղղումները՝ նախքան Արևելք մեկնելու: Մեկնելու եմ հունիսի սկզբին: Դա պետք է նկատի առնվի: Կամ էլ ուղղումներով պետք է զբաղվի մեկ ուրիշը, մի բան, որ գրքում տեղ գտած բազմաթիվ անունների պատճառով շատ աննպաստ պիտի լիներ:

Հուսով եմ, Դուք լավ եք: Արդյոք կրկին Շվեյցարիա կգա՞ք: Վստահարար ոչ, քանի մենք երկրից դուրս ենք: Ներկայումս կինս և ես պարտավորվել ենք ստանձնել ազատ Հայաստանում որբերի հետ տարվող աշխատանքների շվեյցարական Հաստատության հիմնումը: Առաջարկել եմ այնտեղ ներառնել նաև Հողագործություն, գյուղատնտեսություն և արդյունարբություն: Կստանամ անհրաժեշտ աշխատուժր: Սակայն ինքս գործը միայն ղեկավարելու եմ, և կինս է, որ ստանձնելու է աշխատանքի առյուծի բաժինը, քանի որ ես ավելի քան երբևէ հավատարիմ եմ մնալու բժշկական մասնագիտությանս: Բայց որտե՞ղ է լինելու ազատ Հայաստանը: Հուսով եմ մոտակա օրերին հանդիպել Ահարոնյանին¹ և նրա հետ քննարկել ամեն ինչ:

Սաֆեղում անզլիացիները խլել են քենուս՝ տիկին Մաասի տունը:

Ապագայում հետևելու եմ նաև Արևելքում Ձեր ձեռնարկած աշխատանքներին և որտեղ կարող եմ, դրանց աջակցելու եմ: Ես դա Ձեզ հավաստիացնում եմ:

Մեր որդուն տեղավորել ենք Շիրսի ուսումնադաստիարակչական Հաստատության մեջ, որտեղ նա նախ կավարտի ռեալական դպրոցը, ապա կանցնի տեխնիկական դասընթաց-

---

¹ Ավետիս Ահարոնյան (1866-1948), բանաստեղծ և բժիշկ, Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920) շրջանում պետական գործիչ: Մահացել է վտարանդիության մեջ:

ները և դրանք ավարտելուց հետո կրնդունվի Յուրիխի պոլիտեխնիկականը:

Գրում եք, որ մտադիր եք դառնալ Ուրֆայում դ-ր Ֆիշերի և իմ տան գնորդը: Սակայն դա հանձնարարելի պիտի լիներ միայն այն դեպքում, եթե վստահ լինեիք, որ Ձեր աշխատանքն այնտեղ շարունակելու հնարավորություն կունենաք: Գրանում համոզվելու համար երկար ժամանակ է պետք: Մինչև ազատ Հայաստանի ստեղծումը, կարելի է ենթադրել, որ Ուրֆայում հայերի միայն հետքեր մնացած կլինեն, որոնց հետ այլևս անկարելի է գորգագործություն զարգացնել: Իսկ մուսուլման բնակչությունն այն աստիճան է կրճատվել, որ գործարանային աշխատանքի համար շատ քիչ ուժեր են մնացել:

Նաև պետք է հաշվի առնեք, որ գորգարդյունաբերությունն վերսկսումն այնտեղ մեծ դրամագլուխ կպահանջի: Երանիթե ես այդ ամենը կարողանայի տեսնել ավելի պայծառ գույներով:

Ես նախ գնալու եմ Ուրֆա՝ այնտեղ պետք է լուծարեմ հիվանդանոցը և ապա հնարավորինս շուտ Հայաստան մեկնեմ: Սակայն թե ուր, ինչպես նշել էի, դեռ հայտնի չէ: Ուղարկության պայմանագրի կնքումը միայն պիտի կարողանար որոշ լույս սփռել մեր գնալիք տեղի վրա: Եթե հնարավոր է, դա պետք է լինի մի վայր, որտեղ ներկայումս չկա և հետագայում էլ չի նախատեսվում ավետարանական մեկ այլ միսիոներություն:

Ինձ հետ կտանե՞մ Գրիգոր Գրիգորյանին²: Նա մեր աշխատանքում հարկավոր կլինի:

Ձերմ, սրտագին ողջույններ կնոջս կողմից և Ձեր նվիրյալ

եղ[բայր] Յակոբ Քյունցլերից

---

² Որդին Հայ ավետարանական հոգևորական Պետրոս Գրիգորյանի, որը Ուրֆայում աշխատել է որպես որբանոցի վերակացու և նահատակվել 1915 թ., Գրիգոր Գրիգորյանի մայրը և քույրերից մեկը տեղահանվել են: Առաջին աշխարհամարտից առաջ Գրիգոր Գրիգորյանը գնացել է Գերմանիա՝ Բրեսլաուում մեքենաշինություն սովորելու: Պատերազմի ընթացքում ուսումնը դադարեցրելուց հետո՝ ստիպված է եղել ապրուստը հայթայթել որպես գործավոր: Չպետք է շփոթել «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության հետ առնչվող՝ Բուլղարիայի պատվելի Գրիգորյանի հետ:

ՅԱԿՈՒՔ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ Մատենագրութեան ընտրանի

Քյունցլերի մանրամասն, թեմաներով դասավորված մատենագրութիւնը բերված է «Երեսուն տարի ծառայութիւն Արևելքում» աշխատութեան մեջ (Երևան, 2008, էջ 90-97): Քյունցլերի շուրջ 160 հրատարակումները ամբողջութեամբ ներկայացված են Լեփսիուսի պարբերաթերթերում և «Գերմանիան, Հայաստանն ու Թուրքիան 1895-1925, Մյունխեն, 1998» աշխատութեան մեջ (Հր. Մայսներ, Աքսել, էջ 554-556, 569, 577, 595, 614, 616 և 620 = (Lepsius-Zeitschriften, Hermann Goltz, Axel Meissner, Hg. Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925, München 1998, S. 554-556, 569, 577, 595, 614, 616, 620): Պետք է նշել չորս պարբերաթերթ՝ «Der Christliche Orient», «Mitteilungen aus der Arbeit» և «Der Orient», «Orient im Bild» (այստեղ տեղ են գտել նաև Քյունցլերի կնոջ և նրա դուստր Մարիայի K. G. Saur հրատարակչութեան կողմից:

“Allerlei Reiseerlebnisse” [Ճանապարհորդական դանազան արկածներ], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-140.

“Ein Nomadenfürst Mesopotamiens” (der Kurde Ibrahim Pacha) [Միջագետքի վրանարնակ իշխանը (Քուրդ Իբրահիմ փաշան)], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 65-70.

“Die neue Zeit” [Նոր ժամանակները], in: *Der Christliche Orient*, 12. Jg., Potsdam 1911, S. 24-29.

“Die Türkei und Armenien” [Թուրքիան և Հայաստանը], in: *Neue Schweizerische Zeitung*, 1. Jg., Nr. 104, 20.1919.

“Beobachtungen über Kriegskrankheiten in Mesopotamien” [Գիտարկումներ Միջագետքում տարածված պատերազմի հիվանդութիւնների մասին], in: *Die ärztliche Mission*, 10. Jg., Heft 2, 1919, S. 33-45.

“Aufteilung der Türkei” [Թուրքիայի մասնատումը], in: Appenzeller Zeitung, 1. Jg., Nr. 104, 20. 12. 1919.

“Allerlei Reiseerlebnisse” [Զանազան ճանապարհորդական արկածներ], in: Der Christliche Orient, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14-.

“Reiseerlebnisse in Mesopotamien” [Ճանապարհորդական արկածներ Միջագետքում], in: National Zeitung, Basel Nr. 287-297, 1920.

Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges [Արյան և արցունքի երկրում. Տպավորութիւններ Միջագետքից Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ], Potsdam 1921.

“Letzter Bericht über das Spital in Urfa” [Մի վերջին զեկուցագիր Ռուֆայի Հիվանդանոցի մասին], in: Der Orient, Potsdam 1925, S. 60-64.

“Letzte Erlebnisse in der Türkei” [Վերջին տպավորութիւններ Թուրքիայից], in: Der Christliche Orient, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հանս-Լուկաս Քիդեր. ՅԱԿՈՒՔ ՅՅՈՒՆՑԼԵՐ՝ «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ. 5

Քյունցլերի ուղին դեպի ճգնաժամից ցնցված Թուրքիան 6
 Հայերի ցեղասպանության ժամանակակից վկան 12
 Նոր մոտեցումներ և հուսախարություններ 19
 Սույն հրատարակության ու նրա լրացումների մասին 21
 ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 23

ՅԱԿՈՒՔ ՅՅՈՒՆՑԼԵՐ, ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ.

Տպավորություններ Միջազգետքից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) 25

1. Պատերազմի սկիզբը 27
2. Դիվանագիտության հետքերով 32
3. Բռնագրավումներ 35
4. Մոսյլ հեռանկարներ 36
5. Օրհասական ժամեր 40
6. Աշխատանքային գումարտակների մաքրագործումը 44
7. Օգոստոսի 19-ը 49
8. Տարագիրներ Հյուսիսից 53
9. Անդորր փոթորկից առաջ 62
10. Մահվան սարսուռ 64
11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը 66
12. Ամերիկյան միսիոներական կայանը 68
13. Դիմադրության ջախջախումը 70
14. Անձնատուրություն 72
15. Հակոբ 74
16. Թուրքական խոստումներ 75
17. Պարոն Լեսլիի մահը 76
18. Ռազմադատական հետաքննություններ 82
19. ՏարՀանում 84
20. Գլխացավանքներ 87
21. Սիոփանք 88
22. Թուրքական որբանոց 89

23. Դավաճաններ	90
24. Զանազան ապաստարաններ	91
25. Լուծարման Հանձնաժողով	94
26. Բրիտանական Հոգեգարություն	96
27. Բժիշկ առանց վկայագրի	97
28. Գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի փակումը	98
29. Տեղափոխումներից վերջինը	101
30. Կարապետ Գարադաշյանի ճակատագրի խաղերը	103
31. Քրդերի տեղափոխումները	104
32. Ռազա	107
33. Զանազան փրկարար աշխատանքներ	112
34. Քնձոտոս ձին	114
35. Կառապան էլիասը	117
36. Մարտիրոս	118
37. Գերմանա-թուրքակա՞ն, թե՞ թուրք-գերմանական	120
38. Գերմանացիները Ուրֆայում	121
39. Դրամանիչը	125
40. Մնդամթերքի գները	127
41. Լուսարաց	128
42. Ավերված թաղամասը	133
43. Զանգի Հնչյուններ և այլն	136
44. Դավաճանի մահը	138
45. Այի Ահսան փաշա	140
46. Բրիտանացիների ժամանումը	141
47. Հալածանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ	147
48. Օգնություն արչավախմբի ժամանումը	148
49. Օղարավ Ուրֆայի վրա	149
50. Հաշվապահական Հոգսեր	150
51. ԾրվաՀայաց մահմեդականներ	152
52. Հրաժեշտ	153
53. Վերջարան	160

ՎԵՐՋԻՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻՑ՝

[«Օրինթ» , 1925\7, գլ. 54-58, 1925\8, գլ. 59-64]. 165

[54.] Մեկ անգամ ևս Ուրֆայում	165
[55.] Լրտեսները	166
[56.] Հուզումներ Հայերի շրջանում	168
[57.] Արտագաղթը	170
[58.] Բրև-ի-Դավո	171
[59.] Նոստովանություն	173
[60.] Պատահողմ	174

[61.] Սայերի ամրոցը	176
[62.] Հույն որբերը Մալաթիայից	177
[63.] Թշնամուց բարեկամ	178
[64.] Ուրֆայի կայանի փակումը	180

ԹՈՒՐԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՒԼ [«Օրինես» , 1928/5]	183
---	-----

Կարմիր մաշիկի օգտին [«Քրիստոնյա Արևելքը» , 1920]	189
--	-----

Բազել, Շյոնբայնշթրասե 36, 26 ապրիլի, 1920 թ.	192
---	-----

ՅԱԿՈՐ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ. Մատենագրության ընտրանի	195
---	-----

ՅԱԿՈՐ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

**ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻԾ՝
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)**

**Վերահրատարակեց՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՍ ՔԻՉԵՐ**

**Կազմի ձևավորումը՝ Դ. Սաքայանի
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Գ. Մանուկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բղոյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Մարո Մանավեանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Մարո Մանավեանի,
Աննա Աղուզումցյանի**

**Ստորագրված է տպագրության՝ 01.11.2011 թ.
Չափսը՝ 60x90 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 11.5 մամուլ,
տպագր. 12.5 մամուլ + 10 էջ ներդիր = 11.6 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 64:**

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52

